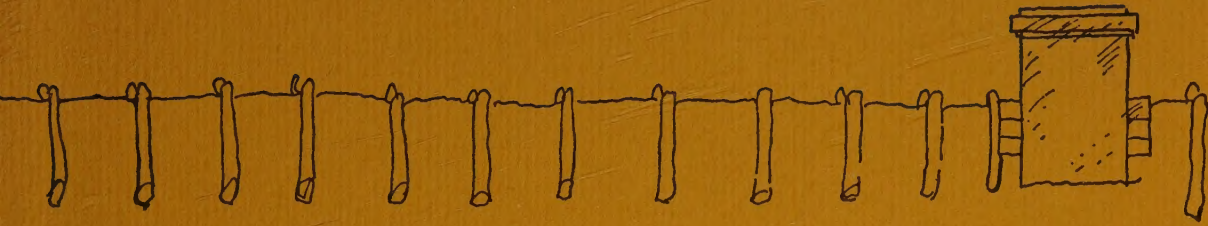
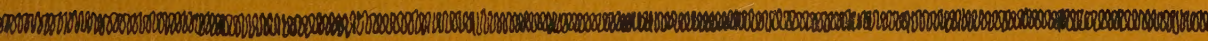

Bondens bostad

En studie rörande boningslängans form, funktion och
förändring i sydöstra Skåne av *Monika Minnhagen*

1973

10 MTR.

Bondens bostad

En studie rörande
boningslängans form, funktion och
förändring i sydöstra Skåne
av *Monika Minnhagen*

fil. kand., Kr.

Akademisk avhandling som för avläggande av filosofie doktorsexamen
vid Humanistiska fakulteten vid universitetet i Lund
kommer att offentligen försvaras å Universitetets lärosal 213
torsdagen den 24 maj 1973 kl. 10.00.

Berlingska Boktryckeriet, Lund 1973

Skrifter från
Folklivsarkivet
i Lund nr 15

Bondens bostad

En studie rörande
boningslängans form, funktion och
förändring i sydöstra Skåne
av *Monika Minnhagen*
Folklivsarkivet i Lund 1973
CWK Gleerup

Det finns så många gårdar – envar har ju fått sin

• • •

Så många granna gårdar, men ingen gård är min

(Nils Ferlin, 1938)

Omslagsbilden föreställer boningslängan å Gamla Maryd, S:t Olofs socken, Albo härad. Teckning av Gotthard Gustafsson 1925, LUF.

© Monika Minnhagen

Layout: Lars Tempte

Berlingska Boktryckeriet, Lund 1973

ISBN 91-40-02823-2

Förord

Föreliggande undersökning av den sydostskånska gården har utförts vid Etnologiska institutionen i Lund. Till ämnesföreträdaren, professor Nils-Arvid Bringéus, framför jag ett varmt tack för handledning, stöd och intresse, stimulerande seminarieövningar och förslag till förbättringar av avhandlingen.

Jag började läsa folklivsforskning för professor Sigfrid Svensson, och hans entusiasmerande undervisning lade grunden till mina fortsatta studier. Som emeritus har professor Svensson följt mitt arbete och hans konstruktiva kritik har för mig varit ovärderlig. För detta står jag i stor tacksamhetskuld.

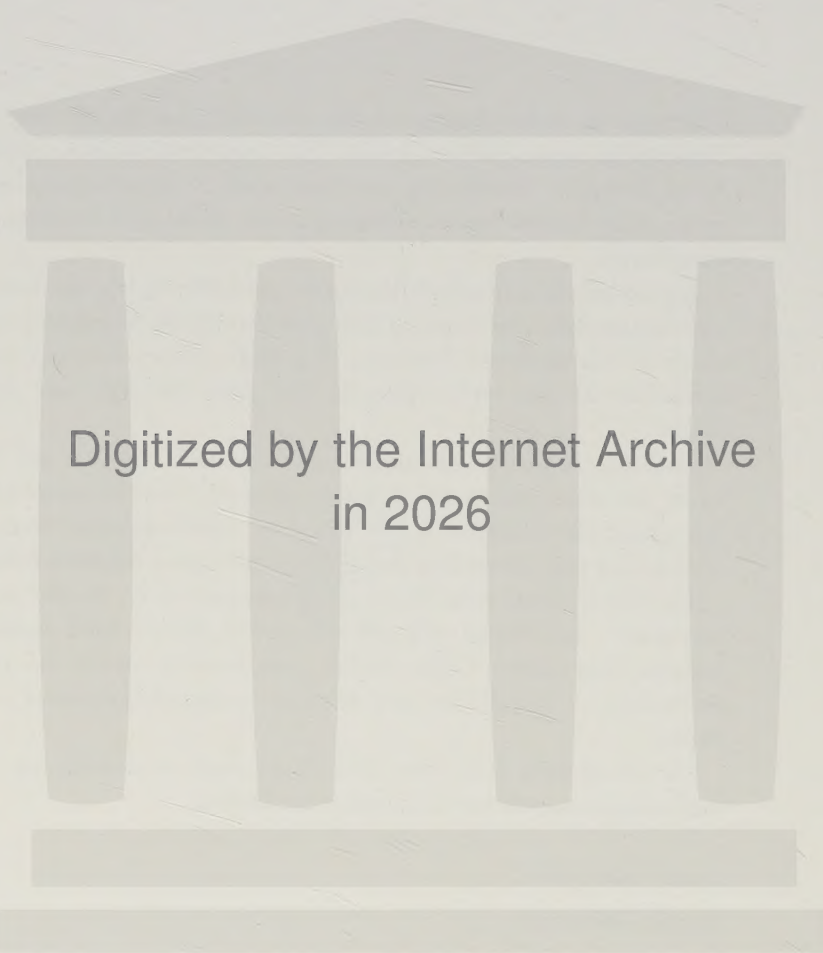
En källa till glädje och uppmuntran har den vänlighet och det intresse varit, som mött mig under uppmättnings- och intervjuarbetet på Österlen. Jag tackar för gästfriheten och det stora tillmötesgående, som visats mig, trots att jag ofta kommit under den för lantbrukare brådaste tiden.

Jag tackar också alla dem — institutioner, arkiv, muséer och enskilda personer — som hjälpt mig och vill särskilt nämna Alrik Sellén, Folklivsarkivets bibliotekarie, Oskar Kallay, som renritat en stor del av bildmaterialet samt — bland dem som deltagit i uppmättningsarbetet — min bror Petter.

För anslag från Carin och John Papes fond för nordisk och jämförande folklivsforskning uttrycker jag min tacksamhet.

Lund i mars 1973

Monika Minnhagen

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41552414_0037

Innehåll

	Förord	5
I	Inledning	9
	Syfte 9, Forskningshistorik 11, Källmaterial 15, Uppläggning 24	
II	Gårdsanläggningen	25
	Boningslängans placering i gårdsfyrkanten 25, Antal längor 27, Stall, fä- och fårhus, loge i boningslängan 28, Dubbelbruk 30, Undantag 30, Gårdsmiljön 31, Trädgården 32	
III	Byggnadsmaterial	34
	Korsvirke med lerklining 35, ”Bålar”, ”bålestugor” 37, Lerhus 39, Tegel 39, Lersten eller råtegel 40, Gjutmur 42, Gråsten 42, Takbeläggning 44, Golvbeläggning 44	
IV	Rumsenheter	46
	Köksavdelning 47, Uppehålls- och sovrum 56, Förvaringsutrymmen 64, Representationsrum 70	
V	Planlösningar	76
	Typexempel 76, Jämförelser 94, Sociala aspekter 95, Exempel på ombyggnader 100, Förebilder 106	
VI	Förändringens bakgrund	121
	Skiftet 122, Den ekonomiska situationen 126, Nyhetsförmedlare 127	
VII	Syntes	131
	Zusammenfassung	135

Bilagor	142
Källor och litteratur	146
Otryckta källor 146, Tryckta källor och anförd litteratur 147	
Förkortningar	150
Noter	151

I. Inledning

Syfte

Inom den etnologiska forskningen har bostäderna behandlats ur skilda aspekter. Man har inriktat sig på tekniska problem i samband med tekniker som korsvirke, knuttimring eller skiftesverk; man har behandlat gårdstypens utveckling, exempelvis den fyrlängade dansk-skånska gården, eller införandet av nyheter som skorstenen. För egen del har jag valt att studera bondgårdarnas bostäder vad beträffar deras förändring i utformning och funktion och tagit fasta på innebörden av professor Bjarne Stoklunds uttalande i "Bondegård og Byggeskik": "... de gamle bondegårde har engang været rammen om levende menneskers liv og arbejde. For disse mennesker har husene tilfredsstillet bestemte behov, og hvert rum og hver installation har haft ganske bestemte funktioner" ...¹

På grund av materialets omfattning har undersökningen koncentrerats till ett begränsat geografiskt område. Albo, Ingelstads och Järrestads härad, vad som numera benämns Österlen, bedömdes som lämpligt (Fig. 1). Denna region var fram till järnvägsbyggandet vid 1800-talets slut ett tämligen isolerat område. En hel del äldre bebyggelse har bevarats liksom ett rikt arkivmaterial. Möjligheten att studera naturbetingelsernas betydelse för byggnadsskicket finns i och med att man kan urskilja två naturområden: i huvudsak slättbyggd i Ingelstads, Järrestads och södra Albo härad, mellan- eller risbygd i mellersta och norra delen av Albo härad. Min avsikt har varit att främst studera 1800-talets byggnation, men för att få bakgrund och för att bättre kunna följa utvecklingslinjen har undersökningen utsträckt över en 200-års period från 1700-talets början och framåt.

Följande frågor har tagits upp: Vilka typer av bostäder finns? Vilka faktorer har spelat in vid utformandet av bostaden och vilka behov har de olika utrymmena och planlösningarna fyllt? I vad mån avspeglas ekonomiska och sociala förhållanden i bostadsbyggandet? I främsta rummet behandlas bostadslängan, men undersökningen har inte kunnat begränsas till denna, då ju boningslängan är en del av gårdsanläggningen som helhet. I många fall placerades vissa bostadsutrymmen i en uthuslänga, och ekonomiutrymmen som stall och loge kunde förläggas till boningslängan. Övriga byggnader och själva gårdsmiljön måste därför beröras ur vissa aspekter.

Nybyggnationen under 1900-talet ingår endast i liten utsträckning; däremot behandlas den äldre bebyggelsens anpassning till modern bostadsstandard.

Valmöjligheterna vid bostadens utformning var beroende av byggnadsteknik och byggnadsmaterial. Korsvirkeskonstruktionen t.ex. medförde vissa standardiseringar liksom halmtakens spetsiga takvinkel. Byggnadsmaterialen studeras därför ur synpunkten planlösningens beroende av teknik och material; olika typer av fogar, takryggningar, raft osv. förbigås.

Byggnadsskicket inom undersökningsområdet kan inte betraktas som en isolerad företeelse utan hör hemma i ett större geografiskt sammanhang. Det är av intresse att undersöka, om Österlen uppvisar särpräglade bostadsförhållanden eller om en samhörighet med angränsande bygder kan konstateras. Jämförelser med grannområdena kommer därför att göras, i den mån material finns publicerat.

När Ravlundagården på Skansen fullständigt förstördes vid eldsvåda år 1972, befanns det vara svårt att finna en liknande gård som ersättning. På Österlen har gårdar av denna typ under senare år rivits eller restaurerats och moderniserats av såväl ortsbefolkningen som, i allt större utsträckning, av sommargäster. Det måste därför anses angeläget att dokumentera byggnadsskicket i området, inte minst gäller detta större gårdar från 1800-talet, som fortfarande är tämligen orörda.

Forskningshistorik

Under sin resa i Skåne år 1749 uppmärksammade Linné ofta byggnadsskicket, som för en resenär från gammalsvenskt område tedde sig främmande. Hans skildring är målande och detaljerad. I sydöstra Skåne fäster han sig vid korsvirkeskonstruktionerna, eldstäderna och de ålderdomliga rökstugorna.² Åren 1756 och 1759 företog Anders Tidström resp. Abraham Hülphers resor genom bl.a. Österlen.³ Skildringar om deras iakttagelser finns i dagboksform. Byggnadsskicket berörs i mindre utsträckning.

I och med det växande intresset för jordbruket bildades främst i början av 1800-talet hushållningssällskap — Christianstads Läns Hushållningssällskap år 1813. I av detta utgivna "Handlingar" publicerades socken- och häradsbeskrivningar. Även om jordbruket här var huvudintresset, så beskrivs även byggnadsskicket, ofta kortfattat och koncist: "Husen bygges allmännast av lera, det enda byggningsämne som finns i socknen, och som vållar, att väggarna årligen nedfalla och få åter uppsättas" (från Ullstorps sn, I, år 1817).⁴

De märkbara förändringarna i levnadsförhållandena under 1800-talet inspirerade t.ex. Nicolovius (N. Lovén), N. G. Bruzelius och Eva Wigström

till skildringar av den folkliga kulturen vid 1800-talets början, vilka byggde på minnesintryck.⁵ Bruzelius var väl förtrogen med Österlen och han har i sin bok "Allmogelivet i Ingelstads härad" (1876) givit en ingående beskrivning av byggnadsskicket.

Försök att bevara den äldre byggnadstraditionen och att anknyta nybyggnationen härtill gjordes vid 1900-talets början av den då begynnande hembygdsrörelsen: "På sistone har man även insett behovet av att stävja de snedvridna åsikter om lantbyggnadernas form och utseende, som alltmera börjat göra sig gällande . . . detta så väl i fråga om boningshus som ekonomihus".⁶ På Hvilans folkhögskola hölls år 1915 efter danskt mönster en kurs för blivande lantbyggmästare med uppmättningsövningar och föreläsningar i syfte att förmedla kunskap om och förståelse för gammalt skånskt byggnadsskick. Ett par av de uppmätningar av Österlengårdar, som tillkom i samband härmed, finns bevarade. Med bl.a. programpunkten "att vårda och utveckla en byggnadskultur i landskapets och traditionens anda" bildades år 1916 "Föreningen för Fornminnes- och hembygdsvård i Sydöstra Skåne". En pristävling ordnades år 1919 för att med anknytning till äldre byggnadsskick men på ett självständigt sätt skapa planlösningar för olika hustyper. Ritningarna ställdes senare till byggmästarnas förfogande. Någon större betydelse fick av allt att döma inte dessa mönsterritningar.⁸

På 1970-talet har intresset för byggnadsvården ånyo ökat. År 1970 utgavs skriften "Att bygga på Österlen", som innehåller förslag till såväl restaurering av gamla fastigheter som nybyggnation. Sommaren 1972 anordnade Kulturnämnden i Ystad, Österlens Museum, Simrishamn, och Kristianstads museum utställningen "Avigt och rätt" som ledning vid restaureringsarbeten på gårdar på Österlen.⁹ En publikation med samma namn utgavs även. Stort intresse väckte också utställningen "Gårnålar" år 1970 från Österlens Museum.

Den ålderdomliga bebyggelsen på Österlen uppmärksammades på 1920—30-talen inom den etnologiska byggnadsforskningen. Gårdsformerna insattes i ett långt historiskt perspektiv och hypoteser om ursprungsformer uppställdes. Störst intresse rönt byggnadstekniken. På 1920-talet beviljades Folkminnesarkivet i Lund lotterimedel för fältforskning och meningen var, att de olika häradena skulle genomgå systematiskt. Det stannade emellertid vid Albo och Frosta härader. Denna fältforskning berörde mest "äldre gårdar". Gotthard Gustafssons inventeringar resulterade i ett par uppsatser, den ena om vägg- och byggnadskonstruktioner,¹⁰ den andra om den skånska gårdens historia.¹¹ Han bygger på syeinstrument från Landsarkivet i Lund samt fältstudier. Åke Campbell tar i "Bondgårdar på Österlen under förra hälften av 1700-talet"¹² upp byggnadsmaterial och byggnadstradition. Hans doktorsavhandling "Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet" är en etnologisk studie över allmogens hägnader och byggnadsskick. Författaren undersöker, om de av honom definierade regionala områdena överensstämmer med de i traditionen bevarade. Byggnader upptar

en mindre del. Avhandlingen bygger på arkivmaterial.¹³ Forskare, som berört Österlen mera summariskt, är Harald Olsson,¹⁴ Erik Lundberg¹⁵ samt Karl Mattisson.¹⁶

Bebyggelsen under det sena 1800-talet med dess grundmurade tegelhus har ägnats föga uppmärksamhet. En liten uppsats i Skånska Folkminnen, 1928, av Theodor Tufvesson, behandlar brytningstiden på 1860—1870-talen¹⁷ liksom skriften "När den nya tiden kom till Österlen".¹⁸ Av senare böcker, som behandlar undersökningsområdet, kan nämnas "Borres bygd",¹⁹ "Kring Hamundahögh"²⁰ samt Börje Hanssens avhandling "Österlen", 1958.²¹ Beskrivningar av ett fåtal enskilda gårdar har publicerats. Hit hör Bondrumsgården,²² Tomelilla byagård,²³ Ravlundagården,²⁴ Glimmebodagården,²⁵ Hammar nr 2²⁶ och Sandby nr 26.²⁷

En fråga, som tilldragit sig särskilt intresse bland etnologer, är den dansk-skånska gårdens ursprung och ålder. Två olika forskningsinriktningar har härvid influerat. Enligt en diffusionistiskt inriktad tolkning skall man kunna spåra ett samband mellan den dansk-skånska gården och den mellantyska. I motsats härtill har man på funktionella grunder hävdat, att utvecklingen av denna gårdstyp är en inhemsk företeelse.

Företrädarna för den diffusionistiska uppfattningen pekar på likheter mellan den mellantyska gårdsanläggningen (i äldre forskning kallad den frankiska) och den dansk-skånska vad beträffar byggnadernas gruppering, bostadens planlösning och eldstadens utformning. Den mellantyska gården består av ett flertal byggnader kring en gårdsplan. Bostadens huvudingång finns på husets långsida. Kökseldstaden finns i förstugan, och dagligstugan värms upp av en bilägggarugn, som eldas från köket. Kupolkök ("svart kök") förekommer liksom kombinationen med bostad och stall i boningslängan.²⁸

Den mellantyska gårdsanläggningens ålder har bl.a. diskuterats av Zippelius. Enligt hans definition består en gård (ty. Gehöft) av flera byggnader för olika ändamål, och den är den minsta enheten inom ett bosättningsområde. Först under 1000-talet f.Kr. finns förutsättningarna för en sådan anläggning. Jordbruket intensifierades genom införandet av plogen. Behovet av lador för säd och stall för dragdjuren ökade. Arkeologiska fynd talar för, att en oregelbunden gårdsanläggning varit förhärskande fram till högmedeltiden.²⁹

Bruno Schier behandlar spridningen av olika byggnadselement. Han anser, att den mellantyska gårdsanläggningen spritts mot norr och nordost och att arrangemanget med den från köket uppvärmda dagligstugan från Sydtyskland fått utbredning mot norr och ost.³⁰ Gustav Ränk ansluter sig till denna teori. Den mellantyska bostadsformen kom via Ost-Preussen till västra Baltikum och upptogs tidigast hos den tyska befolkningen i området.³¹

En företrädare för spridningsteorin inom skandinavisk byggnadsforskning är Sigurd Erixon, som började sina byundersökningar 1912. Dessa omfattade även byggnadsskicket. Hans teoretiska grundsyn präglades dels av den formala typologin, dels av den kultur-geografiska spridningsläran. Erixon

hävdade 1917, att den dansk-skånska gården överensstämde med den högtyska och att den direkt har påverkats av den frankiska, som från Oder- och Weichsel-området spritt sig västerut.³² Ca 30 år senare framlade Erixon en mera konkret uppfattning om införandet av den dansk-skånska gården. Han utvecklade sin teori vidare år 1957 i ett föredrag på den nordiska etnologkongressen i Lund. Under forskningsresor i Nordtyskland hade Erixon konstaterat, att även om det tyska enhetshuset dominerade, så förekom fyrkantsformen på gårdar kring vissa gods. Spridningen kunde ha gått vidare mot norr från de nordtyska godsen, och Själland, Bornholm och Skåne skulle under medeltiden ha fått den feodala mellaneuropeiska gårdsformen. Skåne hade under medeltiden kontakt med Tyskland, framförallt genom kreaturshandel. Man organiserade sina gods och gårdar enligt tyskt mönster, ofta med hjälp av tyska gårdsfogdar. Spridningen torde alltså enligt Erixons mening ha förmedlats via herrgårdarna.³³

Gotthard Gustafsson vände sig 1929 i "Bidrag till den skånska gårdens historia" mot teorin, att den fyrlängade gården utvecklats ur den enlängade och ansåg i anslutning till Sigurd Erixon, att det dansk-skånska kulturområdet fått kännedom om den frankiska gården via nordöstra Tyskland. Som bevis anför han likheter i fråga om eldstadens utformning samt förekomsten av boningsrum och stall i samma länga.³⁴

I motsats till Erixon hävdade år 1925 den danske arkitekten och museimannen Halvor Zangenberg vid Folkemuseet i Köpenhamn, att den fyrlängade danska gården är resultat av en intern utveckling ur den enlängade. Han anser, att en-, två- och trelängade gårdar är lika ofta förekommande som fyrlängade och att de sistnämnda vanligen härrör från 1800-talet, tidigast på Själland.³⁵

Albert Eskeröd har också anslutit sig till denna uppfattning och avvisar Erixons spridningsteori. Den slutna grupperingen är åtminstone i Hinterpommern en sen företeelse och någon spridning av fyrkantsformen kan inte ha skett den vägen. Bondgårdens form är ett resultat av historiskt och geografiskt skiftande näringsliv och levnadsformer.³⁶

Svend Jespersen, som ledde Danmarks byundersökningar 1946—58, ansåg, att gårdens utveckling varit mera nyanserad än vad som framkommit i den tidigare forskningen med dess uppställning av utvecklingsschemata, där man i alltför ringa grad tagit hänsyn till ekonomiska, sociala och kulturella faktorer. Han visar, att gårdens storlek och behov var avgörande för antalet längor och att den fyrlängade gården hör till områden med högt utvecklat jordbruk. Jespersen ansåg, att den firsidiga gården var medeltida.³⁷

Frågan om den dansk-skånska gårdens ålder och ursprung aktualiserades år 1957 under det ovannämnda trettonde nordiska folklivs- och folkminnesforskmötet i Lund, och Jespersen hade här ett längre diskussionsinlägg.³⁸

Källmaterial

Arbetet bygger på ett rikt, till större delen tidigare ej utnyttjat källmaterial. Syneinstrument från kronans arrendegårdar finns bevarade i olika arkiv. Gårdarna har ofta synats flera gånger under undersökningsperioden, och det är möjligt att följa deras utveckling. De äldsta handlingarna är från 1720. Husesyn har förrättats på godsens hemman, och protokoll finns i godsarkiven. Ytterligare en grupp av syneprotokoll hänför sig till enskiftesförrättningarna. Synematerialet kompletteras av uppmätningar, uppteckningar och fotografier.

Syneprotokoll

1700-talet

Enligt 1734 års lag skulle husesyn hållas: "vart tredje år eller oftare där så tarvas, skall kronofogde eller länsman med tvenne av nämnden . . . skåda, huru bonde å kronojord byggt och hävdat haver och å skattejord, när vanhävd och missbyggnad där å märkes." År 1789 upphörde denna föreskrift att gälla för skattebönder. Frälseman skulle hålla husesyn med sina frälsebönder "så ofta han det nödigt finner" tillsammans med två nämndemän.³⁹ Enligt 1723 års skatteköpsförordning skulle husesynsinstrument ingå vid skatteköp. Vid dessa syner har de olika byggnaderna beskrivits, och mått, husens läge i gårdsfyrkanten jämte rumsindelningen i boningslängan och i uthusen angivits.

För 1700-talet har följande källmaterial utnyttjats: i Krigsarkivet bevarade syneinstrument från krigsmaktens arrendegårdar, i Kammarkollegii arkiv befintliga syner från skatteköp och i Lunds landsarkiv skatteköpshandlingar och syner från frälsegårdar (i godsarkiv). Det arkivaliska undersökningsmaterialet omfattar ca 150 gårdar, gatehus och torp. I regel har en gård synats mer än en gång och antalet synehandlingar är omkring 220. Ca 190 avser kronans hus, och knappt ett 30-tal är frälse. Ett 10-tal gatehus ingår i materialet. Enligt Börje Hanssen utgjorde gatehusbefolkningen i socknarna i sydöstra Skåne vid 1700-talets mitt ca 30 % av befolkningen.⁴⁰ Antalet syner på gatehus måste dock anses vara tillräckligt stort, för att man skall kunna dra vissa slutsatser i allmänhet, eftersom gatehusen är enhetligt utformade. Syneinstrumentens spridning i tiden framgår av tabellen, Fig. 2. Den geografiska utbredningen framgår av kartan, Fig. 3.

Syneinstrumenten är sporadiskt bevarade. De mest detaljerade hänför sig till krigsmaktens arrendegårdar. De syner, som tillkom vid skatteköp och husesyn på frälsegårdarna på Örups gods, är mera summariska. Någon skillnad i fråga om tillförlitlighet har inte kunnat märkas. Skatthemman saknas i undersökningsmaterialet, men sannolika skäl talar för, att sådana hemman ej nämnvärt skilde sig från arrendegårdar vid denna tid. I de undersökta häraderna dominerade dessutom kronojord och frälsejord, nå-

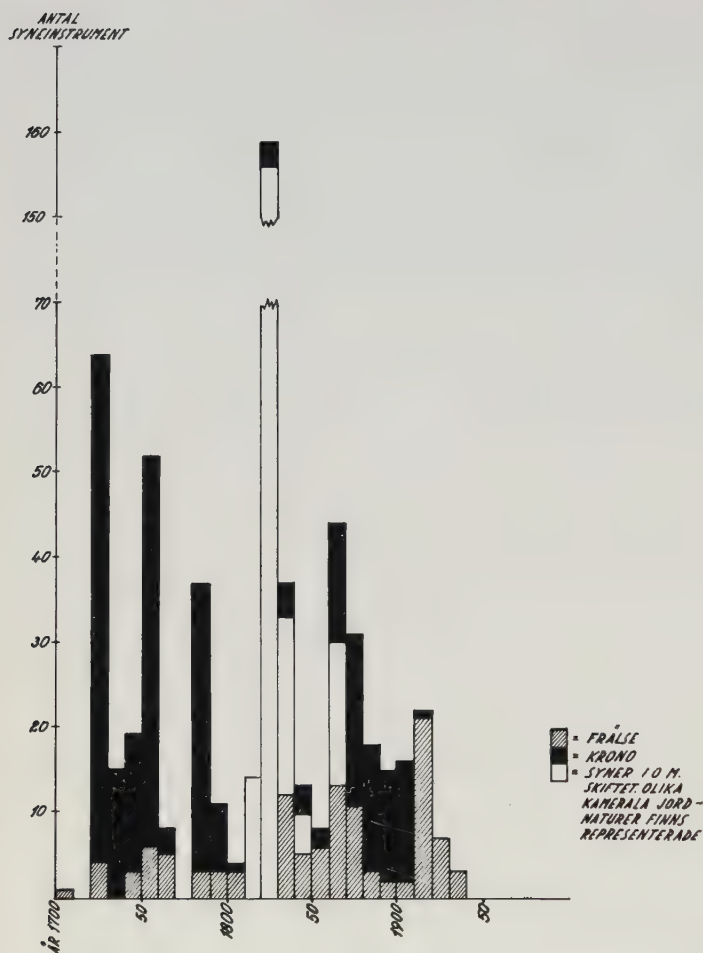

Fig. 2. Syneinstrumentens tidsmässiga fördelning.

got som kan exemplifieras med uppgifter ur Gillbergs "Historisk, œconomisk och geografisk beskrifning öfwer Christianstads län", 1767.⁴¹

I Albo härad fanns på 1760-talet 35 hela hemmantal frälse, 40 mtl krono- och 17 mtl skatte- samt 2 mtl hospitalsjord. I flera byar fanns i stort sett endast kronoindelta hemman som t.ex. i Bertilstorp (Brösarps sn, A), där 1 3/4 mtl var kronoindelta hemman och 1/4 mtl hospitalshemman. Dessutom fanns fyra gatchus i byn. I undersökningsmaterialet finns från denna by syneinstrument till fem kronoindelta gårdar på tillsammans 3/4 mtl.⁴²

I Bonaröds och Åkarps byar (S. Mellby sn, A) var alla hemman kronoindelta liksom i Svinaberga (d:o). Från de båda förstnämnda byarna finns vardera två gårdar synade och från den sistnämnda 22 st.⁴³ Andra byar bestod enbart av frälsegårdar, t.ex. Rugeröd och Breabäck i Andrarums sn. Syner från dessa byar finns endast från 1800-talet. Ett exempel på en mera varierad kameral jordfördelning är Brösarps by (Brösarps sn, A). Här

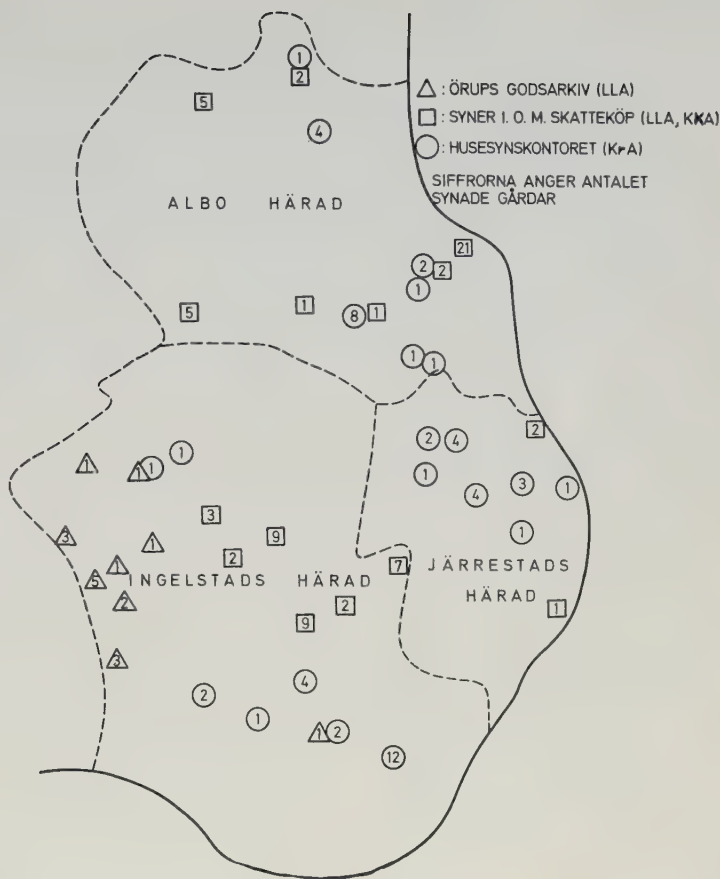

Fig. 3. Syneinstrument från 1700-talet. Geografisk spridning.

fanns 15/16 mtl skatte, 1 13/16 mtl kronoindelt och 21/32 mtl utsocknes frälse. Ett trumpetarboställe på 13/16 mtl låg i byn liksom 29 gatehus. Sju syneinstrument från fyra militära arrendegårdar på tillsammans 13/16 mtl ingår i undersökningen.⁴⁴

Ingelstads härad hade 177 hela hemmantal frälse, 52 indelta och oindelta krono, 81 mtl skatte, 10 mtl mensaljord samt 4 mtl hospitalsjord.

I några av de byar, som finns representerade i undersökningen, var den kamerala jordfördelningen som följer: I Övraby (Övraby sn, I) fanns 5/8 mtl skattehemman, 1 3/8 mtl kronoindelt samt 5 7/8 mtl frälse. Byn hade 11 gatehus. Härifrån finns två syneinstrument från frälsegårdar bevarade på tillsammans 1 mtl och en syn från ett gatehus.⁴⁵ I Nedraby (Övraby sn, I) fanns 1 1/4 mtl frälsejord och fyra gatehus. 10 syneprotokoll, fördelade på 5 gårdar — tillsammans 1 mtl — och två gatehus förvaras i Örups godsarkiv.⁴⁶

Järrestads härad omfattade 60 hemmantal frälse, 40 mtl kronoindelt och oindelt jord, 31 mtl skattejord samt 9 mtl hospitals- och kyrkojord. I Vem-

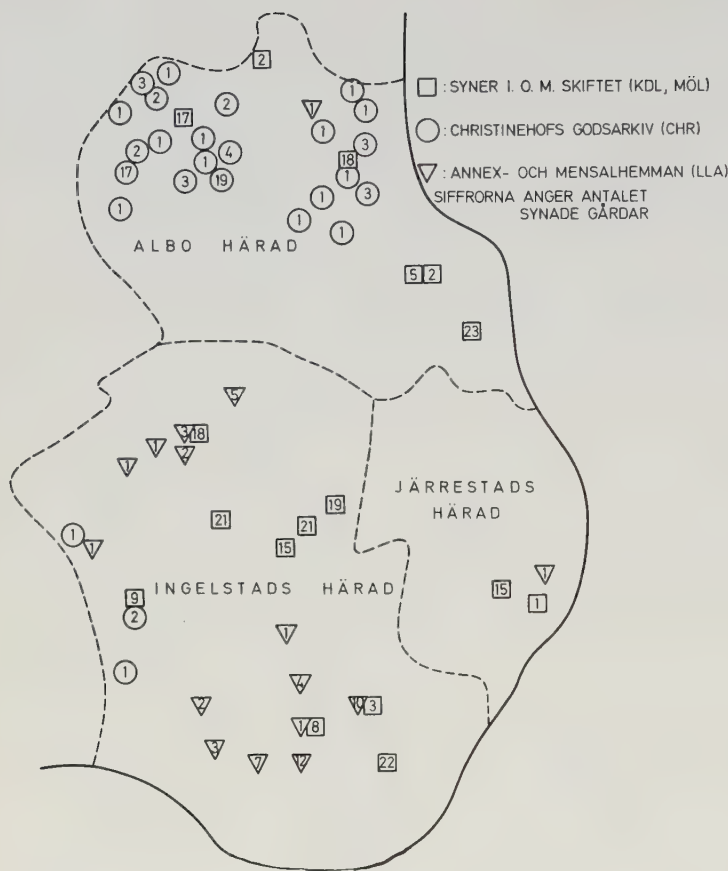

Fig. 4. Syneinstrument från 1800- och 1900-talen. Geografisk spridning.

merlövs by (Vemmerlövs sn, J) fanns 4 mtl kronoindelt och 5/6 mtl frälsejord. Tre av kronans gårdar är synade och utgör tillsammans 1 mtl.⁴⁷

1800-talet

För 1800-talet är materialet mer varierat och flera typer av hemman representerade i det arkivaliska materialet (Fig. 4). Från ett flertal sydostskånska byar finns synehandlingarna bevarade från enskiftet — huvudsakligen från 1804—1860. De flesta kan hänföras till perioden 1820—30. Enligt 1804 års enskiftesförordning skulle gårdarna i byn besiktigas av lantmätaren och ett par nämndemän. I vissa fall har även åboarna bevitnat syneinstrumenten. Utförligheten varierar. I många fall har man nöjt sig med att konstatera, om gårdarna var i gott eller dåligt skick. Ett exempel på ett dylikt kortfattat instrument är Mellby nr 5 (3/4 mtl, Mellby sn, A), år 1811, som innehades av åbon Jon Larsson:

”åbyggnaden är gammal och dålig, uppförd på ekefotträn — i hagen finns 4 fruktbarande och 8 vilda trän.”⁴⁸

En kontrast härtill är den utförliga beskrivningen från Rörums by (Rörums sn, A) år 1832. Skatterusthållshemmanet nr 7 (1/4 mtl) har enligt synen:

”Gårdsplatsen någorlunda rymlig och till en del stensatt, samt omgiven av 4 sammanbyggda längor, varav norra längan, östra ändan, 20 alnar lång, 9 alnar bred, består av 7 binningar, inredd från väster till 3re rum med brädgolv och loft, uppförd på ekefotträd, ekestolpar, furubjälkar, sparr och läkte med halmtak samt bränd tegel i väggarna. Byggnaden ny och väl underhållen. Norra längan, västra änden, 35 alnar lång, 9 alnar bred, består av 12 binningar, inredd från öster till stuga, förstuga, spis, skorsten, bakugn, brygghus och torvhus, uppförd av ekestolpar, furubjälkar, sparr och raft med halmtak i gott stånd.”⁴⁹

De övriga längorna beskrivs lika utförligt. Så detaljerade synehandlingar är dock sällsynta. I stor utsträckning är det gårdar i enskild ägo, som synats. I Tjustorps by (Smedstorps sn, I) år 1822 är alla gårdar självägda.⁵⁰ Det samma är fallet i Rörums by (Rörums sn, A) år 1832.⁵¹ I exempelvis Glimminge by (Bollshögs sn, J) däremot dominerar arrendegårdar. År 1821 var 11 av byns 15 gårdar utsocknes frälse.⁵²

Den geografiska fördelningen av det synematerial, som tillkom i samband med skiftet, är ojämn. Från t.ex. Järrestads härad finns endast ett syneprotokoll, som ger utförliga upplysningar om boningslängornas disponering. I Christinehofs godsarkiv finns ett hundratal syneinstrument från godsets arrendegårdar. Gårdarna har synats av godsets inspektör jämte två nämndemän. Besiktningssyeneinstrumenten är inte särskilt utförliga, men byggnadsmaterial och de olika utrymmena har noterats. Materialet är till största delen från 1800-talets senare del och 1900-talets början.

I Landsarkivet i Lund finns kronofogdearkiven, häradsrättsarkiv samt sockenkyrkornas arkiv. Dessa innehåller syneprotokoll från f.d. militära boställen, från kyrkans hemman — s.k. mensal- och annexhemman (hemman anslagna åt sockenprästernas avlöning men utarrenderade till bönder) — samt från klockareboställen. Dessa syner gäller ett 40-tal bondgårdar och hänför sig huvudsakligen till åren 1820—1900; ett fåtal är dock från 1900-talets början. Annex- och mensalhemmanen är nästan uteslutande belägna i Ingelstads härad.

Syneinstrument kan förekomma i brandförsäkringsbolagens och hypotekskassornas arkiv, men en genomgång visade, att dessa inte tillförde undersökningen något nytt. Brandstodsbolaget för Gärds, Villands och Albo härad hade endast syneinstrument bevarade, i de fall gårdarna hade brunnit. Ingelstad-Järrestads häraders brandstodsbolags arkiv hade eldhärjats och endast ett instrument fanns bevarat.

Sammanlagt omfattar materialet ca 330 gårdar, som synats (omkring 400 syneinstrument). Även här ingår ett 10-tal gatehus och torp. En analys av syneinstrumenten redovisas i tabellform. Här anges med ett kodsyste^m gårdens nummer, socken, härad, mantal och år, då synen företogs, arkiv, där

den förvaras, antal längor och boningslängans placering i gårdsfyrkanten samt rummen i den ordning, de upptages i syneinstrumentet. Dessutom noteras, om något annat byggnadsmaterial än korsvirke med lerklining och halmtak förekommer. I en kolumn sammanställs utrymmenas benämning. Ur denna kan utläsas, när och i vilken utsträckning olika benämningar förekommer. (Tabellen förvaras på Folklivsarkivet i Lund.)

Sammanfattningsvis kan konstateras, att syneinstrumenten varierar i utförlighet, att de upprättats av kronofogde, häradshövding, godsägare eller inspektor jämte nämndemän, vilka samtliga varit väl förtrodda med trakten. Vissa företeelser kan för dem ha varit alltför självklara för att behöva noteras. Dialektuttryck kan ha ersatts med rikssvenska.

Terminologi

I avhandlingen anges de dialektala beteckningar, som används i synerna. I förekommande fall förklaras uttrycken i en not. Rumsbeteckningen erbjuder ibland vissa svårigheter, om de dialektala uttrycken ersatts med rikssvenska. Ett exempel kan nämnas. I en bouppteckning från Sandby (Borrby sn, I) år 1826 nämns, att det finns ett matskåp i "huddan".⁵³ I synen år 1822 finns inte detta utrymme upptaget, däremot finns ett "wisthus".⁵⁴ "Hudda" är enligt Klinghammers dialektlexikon det samma som spiskammare eller skafferij.⁵⁵ Ytterligare exempel behandlas nedan s. 67 ff.

Stavningen i citaten har normaliserats och uppenbara stavfel rättats. Häraderna i undersökningsområdet förkortas i text och noter: A=Albo, I=Ingelstads och J=Järrestads härader.

Rekonstruktioner av planlösningar

Synehandlingarna måste kompletteras med uppmätningar, foton och kännedom om det lokala byggnadsskicket, för att man skall kunna rekonstruera planlösningarna. I en del syneinstrument finns rummens inbördes läge angivet med storleken uttryckt i väggarum, binningar, golv, golvshus, alnar eller fot.* I de fall, där rummens storlek och plats i boningslängan noterats, erbjuder rekonstruktionen inga problem. Särskilt gäller detta de äldre planlösningarna, där indelningen var enahanda, och huskroppen delades av tvärgående innerväggar till rum, som upptog husets bredd. Mera varierade rumsindelningar, där avdelning skett även med längsgående innerväggar, måste ha en uppmätning som grund för rekonstruktion, om denna skall bli tillförlitlig.

Ett exempel på den förstnämnda typen av rekonstruktioner är Borrby nr 33 (3/8 mtl, Borrby sn, I). Den södra längan, boningslängan, var "36 1/2

* 1 fot = 0,3 m. 1 aln = 0,6 m. Väggarum = binning = binding = ram av fotträ, stolpar och överliggare med fyllning av lera etc. Golv, golvshus = golvhus = fag, avdelning (Kalkar, Ordbok över äldre danska språket). Ett golvshus kan bestå av flera binningar.

alnar lång, 8 1/2 alnar bred och 3 alnar hög, uppförd av dels eke, och dels furustolpar på stenfot med stakaväggar och lera, samt bjälkar och sparr av furu, med dels läkten och raft under halmtak; — inredd från öster till 2^{ne} kamrar med källare under uti 1 väggrum; brädgolv finnes i den ena kam-maren; — stuga 2 väggrum, förstuga med spis, skorsten och bakugn 3 dito, stuga 3 dito, bakhus 2 dito, och inkörselport 2 dito. I norr innåt gården är ett utbygge, 8 alnar långt, 7 1/4 alnar brett och 3 alnar högt, inrett till pack-hus. — Även finns ett utbygge vid längan i söder, 7 alnar långt, 7 alnar brett och 3 alnar högt inrett till brygghus . . .”⁵⁶

Uppgifterna är entydiga, och endast den exakta placeringen av tillbyggnaderna är oviss. Som framgår av Fig. 56 har ovissa rekonstruktionslinjer i förekommande fall streckats.

Den senare typen av rekonstruktioner exemplifieras av Hagestad nr 24 (Löderups sn, I) år 1835 (Fig. 79).

Vanligast är dock, att man uppgivit boningslängans mått och sedan räknat upp de olika utrymmena. Man torde i de flesta fall kunna utgå från att uppräknningen skett från ena gaveln till den andra, men i vissa fall synes en schablonmässig beskrivning ha gjorts, och man kan där inte dra några slutsatser om rummens inbördes ordning. I de fall syneprotokollen endast ger en uppräkning av rummen och anger husens yttermått, har de rekonstruerade rummens storlek blivit approximativ och de linjer, som markerar innerväggar, streckats. Man får emellertid god ledning av uppmätningar gjorda av liknande hus. En genomgång av syneprotokoll från 1700-talet och 1800-talets början, där rummens storlek angetts, visar att förstugan i regel var 2 väggrum eller 1 golv och dagligstugan 3 väggrum, vilket också ger ledning beträffande proportionerna, där måttuppgifter saknas.

Måttsenheterna binningar, väggurum, golv och golvshus vållar vissa svårigheter att översätta till moderna enheter, eftersom deras innebörd inte är absolut fixerad. När husets mått anges i binningar, uppges i regel ej bredden. I ett par fall har husens längd angivits både i binningar och alnar. Som exempel kan nämnas Sällshög nr 7 (1/4 mtl, Tryde sn, I), som synades år 1738. Boningslängan var då 28 alnar eller 11 binningar, alltså 1 binning=2,5 alnar (1,5 m). I den östra längan motsvarade en binning 2,7 alnar och i den västra 3 alnar, dvs. en skillnad på 30 cm. Gatehuset nr 12 i samma by var år 1740 30 alnar långt och indelat i 13 binningar:⁵⁷ varje binning i genomsnitt 2,3 alnar. I Gislövs by i Järrestads härad (Nöbbelövs sn, J) motsvarar år 1811 en binning 2,4 alnar.⁵⁸ I Rörums by (Rörums sn, A) uppges i synen år 1832, att nr 1 (3/6 mtl) hade en bostad, som var 28 alnar lång, 10 alnar bred och indelat i 10 binningar. Den östra längan var 26 alnar i 9 binningar, den södra 65 alnar i 21 binningar och den västra 21 alnar i 7 binningar. En binning blir resp. 2,8, 2,9 och 3,0 alnar. På nr 2 i byn är den ena uthuslängan 28 alnar, indelat i 8 binningar, alltså 1 bin-

ning=3,5 alnar.⁵⁹ I Örum (Hörups sn, I) var på nr 22 år 1831 en binning=1,4 alnar i boningshuset och ungefär 2 1/2 i uthusen.⁶⁰

Binningens längd uttryckt i alnar kan alltså variera något. I regel motsvaras en binning av 2 1/2—3 alnar, dvs. 1,5—1,8 m.

Längden på ett vägg(a)rum är inte heller absolut. Sandby nr 25 (1/2 mtl, Borrby sn, I) synades år 1724 samt 1735, då rumsindelningen tycks ha varit oförändrad. I det första syneinstrumentet anges förstuga och dagligstuga till 2 resp. 3 väggrum och i det senare till 6 resp. 8 1/2 alnar. Ett väggrum blir här 3 resp. 2,8 alnar.⁶¹ Borrby nr 7 (1/2 mtl, Borrby sn, I) synades år 1822. Boningslängan var då 27 alnar, indelad i 10 väggrum (1 v.=2,7 alnar). På nr 33 (3/8 mtl) år 1831 varierade väggrummets längd på gårdens fyra längor och motsvarade 2,8, 3,4, 2,5 och 3,3 alnar — en variation på ca 50 cm. På nr 60 var samma år boningslängan 37 alnar i 10 väggrum (1 v.=3,7 alnar).⁶²

Både binningar och väggrum varierar sålunda och tycks i allmänhet motsvara 2 1/2—3 alnar. Materialet är för litet för att några regionala skillnader skall kunna utläsas. Uppmätningar från 1920-talet visar emellertid, att en tätare timra förekommer i norra delen av undersökningsområdet.⁶³

Golv eller golvshus ställs i ett par syner i relation till antalet binningar. I Nedraby (Övraby sn, I) hade gatehuset nr 12 år 1755 en boningslänga på 3 1/2 golv eller 8 binningar (1 golv=2,3 binningar).⁶⁴ På Raskarum nr 8 (1/8 mtl, S:t Olofs sn, A) uppgavs boningshuset till 9 binningar eller 4 golv (1 golv=2,2 binningar),⁶⁵ och på St. Toppheim i samma socken var de båda uthusen år 1724 10 binningar eller 4 golv resp. 12 binningar och 5 golv, vilket motsvarar 2,5 resp. 2,4 binningar på ett golv(shus).⁶⁶

Vid rekonstruktioner har binningar och väggrum satts lika med 3 alnar och husens bredd, där uppgifter saknas, schablonmässigt till 8 alnar (=4,8 m). Det måste understrykas, att dessa mått är approximativa och att detta överhuvud taget gäller rekonstruktioner, som inte grundas på uppmätningar. De är alla ritade i samma skala, 1:125, och förvaras på Folklivsarkivet i Lund. Uppmätningarna i syneprotokollen är inte alltid noggranna. Man kan ibland konstatera fel på någon meter.

Uppmätningar

Byggnadsuppmätningar från undersökningsområdet finns på Folklivsarkivet i Lund (LUF), på Nordiska museet (KU) samt hos Skånes hembygdsförbund. Ett hundratal planritningar finns, varav ett 50-tal rör gårdar, där ett ungefärligt byggnadsår kan anges. Planritningarna redovisas i bilagor. Ma-

teriet domineras av Gotthard Gustafssons undersökningar i Albo härad på 1920—30-talen (LUF) (se även s. 12).

Eftersom uppmätningarna av äldre gårdar mestadels gjorts under 1900-talet, måste de användas med en viss försiktighet. Planlösningar och rumsbeteckningar kan ha ändrats flera gånger, sedan huset byggdes. En dominans av *gamla* gårdar märks i uppmätningmaterialet. Få boningslängor från 1800-talets senare del finns representerade, och därför har kompletterande uppmätningar med intervjuer, gjorts av författaren. Någon inventering av den senare 1800-talsbebyggelsen har inte ansetts nödvändig för föreliggande undersökning. Av de gårdar, som besökts, har ett 20-tal representativa boningslängor från 1800-talet mätts upp, och uppmätningarna förvaras tillsammans med ett 50-tal gårdsbeskrivningar och intervjuer på Folklivsarkivet. Till gårdsbeskrivningen hör i regel en planlösningsskiss samt foto.

Författarens fältarbete har främst inriktats på bostäder med en mera varierad planlösning, där huskroppen delats genom innervägar såväl längsgående som på bredden. Dessa har man i tidigare fältforskning inte intresserat sig för. Även om många boningslängor anpassats för nya funktioner, kan man i regel fortfarande få vetskap om den ursprungliga planlösningen. Fältstudierna har också givit en ganska god lokalkännedom, och tolkningen av arkivmaterialet har underlättats genom den genom självsyn förvärvade inblicken i byggnadsskicket i trakten.

Uppteckningar

Syneinstrumenten är sporadiskt bevarade, men eftersom utvecklingen i områdena var likartad, är utvecklingstrenden tydlig. Många uppgifter kan därför gälla generellt. Som komplement är de senare uppteckningarna i fältet värdefulla, då de ger upplysningar om de allmänna förhållandena i trakten. Tidsangivelserna är ofta approximativa. Uppteckningarna ger upplysningar om byggnadsskicket från 1800-talets slut. Detta uppteckningsmaterial daterar sig till 1940- och 50-talen. Intervjuer i dag går knappast längre tillbaka än till första världskriget. Intervjuuppgifterna har som alltid måst användas med urskiljning. Svaren är beroende av hur intervjuaren formulerar sina frågor, och de baseras inte alltid på vad den intervjuade själv iakttagit eller upplevt. Uppgifterna blir selektiva, somligt förtigs eller anses för självklart; det är lätt att minnas fel, och man kan ha influerats av populärvetenskapliga verk. Det finns meddelare, som är mycket utförliga i sina skildringar och som själva gjort intervjuer i trakten. Tävlingen "När den nya tiden kom till Österlen" år 1953—54, anordnad av Ystads Allehanda i samarbete med Folklivsarkivet, lockade åtskilliga bidragsgivare, och utdrag ur några av de prisbelönda bidragen finns publicerade i en bok med samma titel.

Bildmaterial

Ett rikhaltigt bildmaterial har utnyttjats. Fotografier fr.o.m. 1920-talet förvaras bl.a. på Folklivsarkivet i Lund, Kulturnämnden i Ystad, Österlens museum och Skånes Hembygdsförbund, Kristianstad. I privat ägo finns dels fotografier, dels "gåramålningar", vilka sistnämnda — även om gårdarna förskönats av konstnären — ger upplysningar om byggnadsskicket.

Uppläggning

Av praktiska skäl måste framställningen indelas i avsnitt. Som framgår av materialredovisningen finns det från 1700-talet endast bevarat syner från militie- och frälsehemman, medan däremot från det följande århundradet ett mer varierat material, bestående av såväl syner som uppmätningar och intervjuer, är tillgängligt. Från 1800-talet är dessutom alla kategorier hemman representerade i syneinstrumenten. De geografiska skillnaderna är inte tillräckligt framträdande för att motivera en geografisk huvudindelning. I stället har en indelning gjorts efter olika företeelser. I denna framträder sådana enskilda problemställningar som lokala och sociala variationer och kronologiska och sociala förändringar.

En indelning i tiden så att 1700-talet och 1800-talet fram till skiftet hade fått utgöra en epok vore tänkbar. Härvidlag uppstår emellertid problem med fixerandet av en övre tidsgräns, eftersom skiftet inom undersökningsområdet genomfördes vid så vitt skilda tidpunkter: 1804—1886. I en tidigare version av manuskriptet uppdelades framställningen på 1700-, 1800- och 1900-talen. Detta föreföll med hänsyn till källmaterialets beskaffenhet vara en lämplig indelning, och det första avsnittet var avsett att utgöra en bakgrund för den följande utvecklingen. Att denna disposition har frångåtts, motiveras av att förändringar och utvecklingslinjer framträder klarare, när hela undersökningsperioden behandlas i ett sammanhang. Olikheterna i källmaterialet för epokerna har författaren inte ansett vara någon avgörande invändning häremot.

II. Gårdsanläggningen

Boningslängans placering i gårdsfyrkanten

Boningslängans placering i gårdsfyrkanten visar särskilt under 1700-talet och första delen av 1800-talet en hög grad av enhetlighet. I protokoll från 1700-talet finns boningslängans placering angiven för ca 100 gårdar, och den är 80 % av fallen placerad i norr. Under 1800-talets första hälft var enligt synerna från skiftet motsvarande siffra 65 %. Flertalet av de övriga gårdarna hade bostadslängan i söder i fyrkanten.

Det är av intresse att finna orsakerna till dessa två dominerande placeringar. I syfte att studera hur vägens sträckning inverkat, har ett antal skifteskartor undersökts. I Hörups by (Hörups sn, I) år 1820 hade byvägen en öst-västlig sträckning med gårdar på båda sidor. Fem gårdar låg söder om vägen, och på de fyra var bostaden i den södra längan. Fyra gårdar låg norr om vägen och hade boningslängan i norr¹ (Fig. 5). I Åkarps by (S. Mellby sn, A) år 1846 låg gårdarna på båda sidor om vägen, som hade öst-västlig sträckning² (Fig. 6). En uppteckning ger en beskrivning av byn, som överensstämmer med synehandlingarnas:

”Söder om vägen låg först No 1 gård med boningslängan ut till vägen, blott med en smal remsa trädgård mellan gården och vägen. Nästa gård söder om vägen var No 2 . . ., även där låg boningslängan ut till vägen men här var ej någon trädgård mellan vägen och längan utan boningslängan låg alldeles in till vägen. Även No 3 gård låg söder om vägen men med ladugårdslängan utmed vägen, blott så långt från vägen att det var plats till gödselhögen mellan ladugården och vägen. Boningslängan låg här åt söder . . . alla gårdar som lågo norr om vägen hade boningslängan åt norr och ladugård och gödselhög mot söder ut till vägen . . .”³

Boningslängorna låg med ett undantag i norr, nr 3. Denna avviker beträffande inredning och utförande enligt syneprotokollen inte från de övriga gårdarna i byn.

I Ingelstads by (Ö. Ingelstads sn, I) år 1825, gick vägen från norr till söder genom byn. Med några få undantag ligger bostaden i den norra

Fig. 5. Boningslängans läge i gårdsfyrkanten. Hörups by, Hörups sn, I. Kartan baserad på uppgifter ur skifteshandlingar.

Fig 6. Boningslängans läge i gårdsfyrkanten. Åkarps by, S. Mellby sn, A. Kartan baserad på uppgifter ur skifteshandlingar.

längan med en gavel mot vägen.⁴ Detsamma är förhållandet i Lunnarps by (Kverrestads sn, I) år 1825.⁵

En genomgång av materialet tyder på att boningshusen placerades i öst-västlig riktning, alltså "solrätt". Uppgifter om fönster och deras placering förekommer sporadiskt; så framgår av Linnés skildring, att fönstren ofta fanns på sydsidan. Man fick då in sol och därmed också värme i bostaden. Ur skyddssynpunkt ville man troligen ha denna fasad med fönster mot gårdsplanen. Man kunde då också följa aktiviteterna där. Om boningslängan placerades på norra sidan av gårdsanläggningen, blev alla dessa önskemål uppfyllda. Ett annat önskemål kan ha varit, att bostaden skulle ligga så långt från vägen som möjligt. Detta kunde kombineras med förutnämnda önskemål, om gården låg norr om vägen. Låg den däremot söder om, måste något av alternativen prioriteras.

Det är värt att notera, att boningslängan som regel var placerad i öst-västlig riktning även då vägen hade nord-sydlig sträckning.

Senare blev de äldre skälen för boningslängans placering mindre aktuella. Fönster placerades nu på båda långsidorna likaså en dörr mot trädgården. Behovet av en solbelyst gårdsfasad var inte längre lika stort. Man höll fast vid att längdriktningen skulle vara öst-västlig, och två tendenser kan urskiljas. Man önskade — säkerligen av statusskäl — ha bostaden synlig från vägen, och södersolen skulle maximalt utnyttjas för trädgårdsanläggningen. Om möjlighet fanns, förlades alltså boningslängan i söder i gårdsfyrcanten och trädgården söder om denna. Sådana tendenser kan tidigast konstateras, då det gäller ståndspersoners och förmögna bönders gårdar. I Bästekille (S. Mellby sn, A) år 1833 låg alla gårdarna norr om vägen. Nr 13, som var inredd för ståndspersoner, hade boningslängan i söder, de övriga i norr.⁶ I Hagestads by (Löderups sn, I) år 1819 låg byns 50-tal gårdar norr om landsvägen i öst-västlig riktning. Ungefär hälften hade boningslängan i norr; resten i söder. Den enda gård, som finns utförligt beskriven i synehandlingarna är nr 48 (1/2 mtl). Det framgår, att gården är stor och att bostadens planlösning skiljer sig från de övriga i byn, och den ligger mot söder.⁷

Antal längor

Uppgifter om fyrlängade gårdar dominerar. Antalet längor tycks inte vara beroende av gårdens storlek. Tvålängade gårdar är visserligen oftast små, men både under 1700-talet och 1800-talet förekommer fyra längor på mindre hemman och gatehus. I Rörums by (Rörums sn, A) fanns år 1832 fyra gårdar på 3/32 mtl. Två av dessa var fyrlängade, en trelängad och en bestod av en länga.⁸ Förekomsten på små gårdar av tre och fyra längor tyder på att det inte är behovet av utrymme, som framtvingar antalet längor, utan att man följt ett mönster.

Stall, fä- och fårhus, loge i boningslängan

Stall, fä- och fårhus samt loge kan in på 1800-talet vara placerade i boningslängan. Ett exempel är Järrestad nr 7 (Järrestads sn, J, 1/4 mtl) år 1724. Den norra längan bestod av 15 väggarum och innehöll från väster loge och loggolv (6 v.), stuga (3 v.) med dörr till förstugan (2 v.), en kammar (2 v.) och en spiskammare (1 v.),⁹ (Fig. 7). Till lantbruket hörande utrymmen står alltså upptagna som en del av boningslängan.

Med reservation beträffande arkivmaterialets slumpvisa fördelning såväl i tid som rum kan vissa tendenser utläsas: I nästan hälften av de på 1700-talet synade gårdarna ingår stall, fä/fårhus och loge med/utan tillhörande ladugolv i boningslängan. Uppgifterna om får- och fähus förekommer i hela området, stall i kombination med bostaden endast i synerna från den sydöstra delen av Österlen. Flera ekonomiutrymmen kan finnas i boningslängan, t.ex. fårhus-loge eller fårhus-fähus-stall. Denna planlösning är inte de mindre gårdarna förbehållen utan förekommer även på de större. Som exempel kan nämnas, att Stora Köpinge nr 21 (St. Köpinge sn, I) på 1 mantal år 1755 hade fårhuset i boningslängan.¹⁰

Kombinationen av boningsrum och ekonomiutrymme tycks inte vara beroende av antalet längor på gården, även om den begränsade tomtarealen säkert bidrog till ett maximalt utnyttjande av densamma. Denna planlösning började emellertid ersättas av en med mera hygieniska aspekter, och från 1700-talets mitt finns uppgifter bl.a. från Vemmerlöv (Ö. Vemmerlövs sn, J), Lökaröd (Brösarps sn, A) och Brösarp (Brösarps sn, A) om att ekonomiutrymmen flyttades ut ur boningslängan.¹¹

Placeringen av stall, fä- och fårhus samt loge i samma länga som bostadsutrymmena blir under 1800-talet allt mindre vanlig och förekommer vid århundradets slut huvudsakligen i husmanshus. Vid tiden för enskiftet förekom denna bostadsform på ca hälften av gårdarna i Ingelstads by (Ö. Ingelstads sn, I) år 1825 och på ca en fjärdedel av gårdarna i Tjustorps by (Smedstorps sn, I), år 1827. Detta gällde då huvudsakligen medelstora och små gårdar.¹² Det förefaller vanskligt, att på grundval av det lokalt begränsade undersökningsmaterialet ta ståndpunkt till frågan, om kombinationen ekonomiutrymme-bostadsrum är en företeelse med rötter i medeltid och förhistorisk tid eller framtvungad av utrymmesskäl och terrängförhållanden. Båda teorierna har sina förespråkare, och en del slutsatser, som förefaller djärva, har lagts fram.

Bruno Schier behandlar kombinationen bostad-stall under samma tak, när han karakteriserar de olika europeiska kulturområdena. Den har en västlig utbredning och förekommer inte i Östeuropa och Nordskandinavien. I jordbruksområdena i norra och nordvästra Schweiz har enhetshus (bostad, stall, lada) dominerat; i Tyskland finns den mellantyska gården med boningsrum och stall tillsammans och även det nordtyska enhetshuset; i England har långhus med bostad och stall åtminstone i Wales förekommit allmänt.¹³

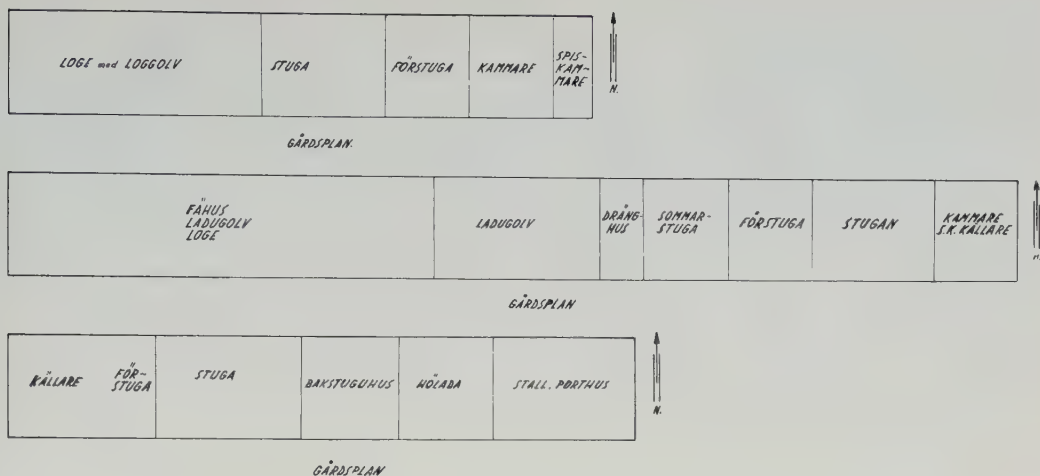

Fig. 7. Gårdar med boningsrum och ekonomiutrymmen under samma tak. Järrestad nr 7, 1/4 mtl, Järrestads sn, J, uppdelad i 6, 3, 2, 2, 1 väggrum. Sandby nr 17, 1/2 mtl, Borrbys sn, I, uppdelad i från väster 10, 4, 1, 2, 2, 3, 2 väggrum; i förstugan öppen skorsten och bakugn. Raskarum nr 6, 5/16 mtl, S:t Olofs sn, A, uppdelad i från väster 1, 1/2, 1 1/2, 1, 1, 1 1/2 golv. Samtliga uppgifter ur syneinstrument från 1724, KrA.

Sigurd Erixon ser denna form som en rest av det medeltida långhuset. Den har sydväst-skandinavisk utbredning. I norr har knuttimringstekniken — som skulle ha vunnit insteg under förhistorisk tid — gynnat en gårdsanläggning med flera smärre byggnader.¹⁴ Gotthard Gustafsson ser i sammanparningen stuga-stall en likhet och ett samband med den mellantyska gårdsanläggningen. Om denna plandisposition framkommit genom gårdskaraktären eller av andra orsaker, är, menar han, svårt att avgöra. Han påpekar, att kombinationen stuga-stall/fähus och/eller loge förekommer under 1700-talet i Skåne, även på större bondgårdar. Den bör inte betraktas som en degenerations- eller fattigdomsform, eftersom planlösningen förekommer även på ställen, där en utväg funnits att förlägga stallet skilt från stugan och övriga boningsrum. Med exempel ur arkivmaterial från större delen av Skåne visar han, att denna gruppering funnits på såväl fyr längade som tre- och tvålängade gårdar och givetvis på enlängade.¹⁵ Svend Jespersen har behandlat samma problem och polemiserar härvid mot Axel Steensberg. Jespersen menar, att det är fel att tro, att vi i någon större grad fortsatt järnålderstraditionen med boningsrum och stall i en lång länga i Sydskandinavien. Det finns inget hållbart kriterium på att en oavbruten utveckling från järnåldern ägt rum. Plandispositionen med boningsrum och stall i en länga är enligt samme forskare inte vanlig överallt i Danmark, och där den förekommer, torde lokala terrängförhållanden varit orsaken. Att hopparningen stuga-stall skulle vara så vanlig i Skåne, som svenska forskare gjort gällande, ser han på med viss skepsis och efterlyser statistiskt underlag.¹⁶

Dubbelbruk

Gårdshushållets sammansättning kunde medföra konsekvenser för gårdsanläggningens utformning. Dubbelbruk, dvs. två åboar, som brukade samma gård, förekommer under både 1700- och 1800-talen. Av en undersökning av B. Hanssen rörande gårdshushållets sammansättning på Österlen omkring 1700 framgår, att i byarna Löderup och Hagestad (Löderups sn, I) 63 resp. 41 procent av bönderna var bosatta på dubbelgårdar. De båda hushållen behövde inte nödvändigtvis vara lierade genom släktförbindelser. Varje familj hade sin egen bostad och egna ekonomiutrymmen, men samarbete förekom säkerligen i stor utsträckning. De höga priserna på dragdjur, skatten, som baserades på gårdens avkastning oberoende av antalet brukare, och möjlighet att slippa inkallelse till krigstjänst bidrog till att dubbelhushåll uppstod. Systemet ogillades på högre ort.¹⁷ Antalet dubbelhushåll minskade under 1700-talets lopp.

I källmaterialet förekommer 12 dubbelgårdar från 1700- och 1800-talen. Som exempel kan nämnas Fröslöv nr 10 (1/2 mtl, Valleberga sn, I) år 1724. Den ena åbon hade tre längor. Den norra eller boningslängan innehöll: stuga, förstuga med skorsten och tre kammare; den västra bl.a. loge och den södra loge och stall. Den andra åbon hade också tre längor. I den norra fanns stuga, förstuga med skorsten, tre kammare och ett torvhus; i den östra bl.a. loge och i den södra fähus.¹⁸ Det framgår inte om de båda åboarnas bostäder är sammanbyggda. Ett exempel från 1800-talet är Onslunda nr 24 (1/2 mtl, Onslunda sn, I) år 1875. I norra längan, vars östra del begagnades av Per Håkansson, fanns från öster ett kisthus, förstuga, mindre kammare, dagligstuga, spis, skorsten, kök och bakugn, packhus och spiskammare. Resten av längan tillhörde den andra åbon och var inredd till från öster: kisthus och dagligstuga. I den västra längan fanns från norr: spiskammare, brygghus, spis, skorsten, torvhus, loge och loggolv. År 1885 ersattes den ena åbons bostad med en ny av råsten med panelklädsel, belägen i väster.¹⁹

Undantag

I anslutning till boningslängan kunde en undantagslägenhet för gårdens tidigare ägare inredas. Denna bestod i regel av dagligstuga, spis, skorsten och ett förvaringsrum men kunde också utgöras av ett enda rum som på Vitaby nr 21 (1/16 mtl, Grevlunda sn, I). Boningslängan där var år 1863 inredd till undantagsstuga, brygghus, eldstad, dagligstuga, förstuga, spiskammare, två härbergshus och vagnsport.²⁰ Undantagsutrymmen kunde även förläggas till en uthuslänga. Under 1800-talets senare del uppfördes ibland på större gårdar, t.ex. i Hagestads by (Löderups sn, I) fristående byggnader för undantag.

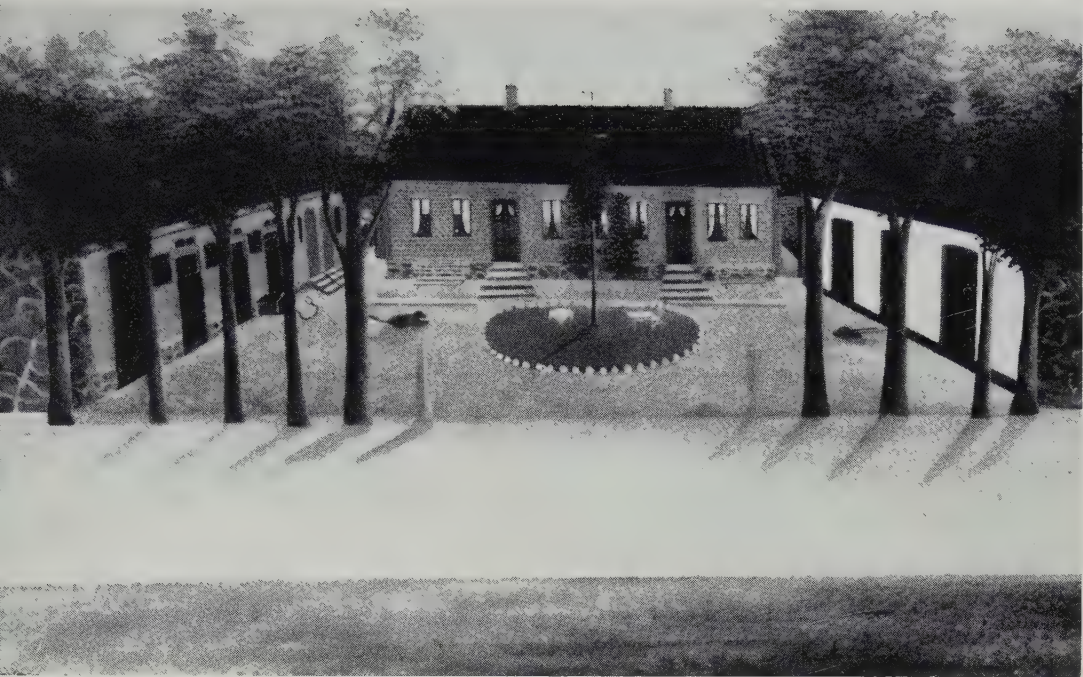

Fig. 8. Öppen gårdsplan. Hagestad nr 15, Löderups sn, I. Gåramålning av Carl Ljungberg, Hammenhög.

Gårdsmiljön

Av de uppgifter, som finns från 1800-talets början, framgår, att längorna i gårdsanläggningen ofta var sammanbyggda (över hälften av de fyrlängade gårdarna i Rörums by t.ex.). Dock får man i allmänhet ingen upplysning om detta i flertalet syneinstrument, och skifteskartorna är inte tillräckligt noggranna för att vara till hjälp. Främst genom fältundersökningar kan man konstatera, att tendensen att skilja boningslängan från ekonomilängorna tilltar mot århundradets slut.²¹ Fyrkantformen bibehålles, men boningslängan placeras på några meters avstånd från de övriga. Ofta fanns en trädgård på husets baksida, och som tidigare nämnts, låg ofta boningslängans trädgårdsfasad — och då också trädgården — synlig från landsvägen. En öppen gårdsplan, där boningslängan flankeras av två ekonomilängor, är en nyhet, som förekommer under 1800-talets senare del (Fig. 8). En bidragande orsak till denna utveckling kan man finna i upplysningslitteratur, förordningar och mönsterritningar, där det framhölls, att boningshuset borde ligga skilt från ladugården.²² Andra orsaker kan ha varit, att brandstodsbolagen i vissa fall hade lägre premier för fristående hus och att bostaden på herrgårdar, militära boställen och prästgårdar ofta låg ett stycke från ekonomibyggnaderna.

Fig. 9. Gårdsanläggning med trädgård i anslutning till boningshuset. Bertilstorp nr 7, Brösarps sn, A. Foto G. Gustafsson, 1928, LUF.

Trädgården

Trädgården blev under 1800-talet ett viktigt komplement till boningshuset. Den skånska trädgårdsanläggningen skiljer sig från trädgårdarna i övriga Sverige. I synehandlingarna finns ibland noteringar om trädgården. En beskrivning från Åkarp nr 1 (S. Mellby sn, A) år 1847 är typisk för en äldre variant av trädgård: "Norr om gården finnes en instängd hage med några små fruktträn och en del plommonträd av ringa värde samt en brunn i hagen."²³ År 1877 uppges beträffande Borrby nr 60 (3/8 mtl, Borrby sn, I), att det norr om boningshuset — den norra längan — låg en trädgård, omgiven av stengårdsgård och hagtornshäck. Ett valnötsträd fanns.²⁴ Denna typ av anläggning förekommer under 1800-talets senare hälft och finns fortfarande.

Trädgården förlades i Skåne upp till boningslängan. Man kan generellt säga, att den var kvadratisk eller rektangulär och avgränsades från omgivningen genom en inhägnad. I mitten fanns gärna en rund rabatt med ett valnötsträd eller något annat finare trädslag. Mellan detta och boningslängan låg en halvcirkelformad rabatt. I övrigt indelades planteringen i

olika kvarter med buxbomkantade gångar. "Runt kvarteren löpte gångar, av vilka den närmast längan i regel — åtminstone i Österlen — aldrig kratades utan hölls hård och stampad som ett 'stuegolv' samt sopades och sandades om lördagarna alldeles som golvet inne i stuan."²⁵ Trädgårdar av denna typ förekom på både små och stora gårdar (Fig. 9).

III. Byggnadsmaterial

Bostadens planlösning och utrymmenas dimensioner är beroende av byggnadens konstruktion, och denna i sin tur baserar sig på tillgängligt byggnadsmaterials dimensioner och hållfasthetsegenskaper. Skogsbristen på slätten gjorde, att virket måste hämtas utifrån, bl.a. från Ö. Göinge och Albo härader.¹ Slättbönderna köpte huvudsakligen halvfabrikat, och det skedde ofta genom handlare i Simrishamn. Detta byggnadsvirke hade vissa standardmått, vilka bl.a. bestämdes av att timret skulle transporteras med häst och vagn på de dåliga vägarna. Vanligt förekommande längder på bjälkar var 9 alnar och på stolpar 3 1/2 alnar. Husens bredd och höjd bestämdes alltså i stor utsträckning av virkesproducenterna. Den glesa timran på slätten och avsaknaden av fotträ (se vidare sid. 36) var bl.a. en följd av de besvärliga transporterna. Byggnadstekniskt är husets bredd beroende av bärrigheten hos de bjälkar, som bär upp takstolen. För träbjälkar med rimlig tvärsnitt räknar man normalt med en spännvidd upp till 6 meter. Överskrides denna sträcka måste påkänningen på bjälken avlastas genom en mur eller ett annat stöd.² Gäller det att understödja flera bjälkar, kan det ske med en s.k. hjärtmur eller med en balk, som understödjes i ändarna. Användes hjärtmur, får man två rum i bredd, användes balk i husets längdriktning, kan genomgående rum erhållas. Om hjärtmur eller längsbalk ej förekommer, överskrider rummets bredd normalt inte 6 meter. Husbredden är också beroende av takkonstruktionen. Halmtak kräver ett kraftigt takfall — vinkeln med horisontalplanet minst 45°. En halmtäckt byggnad kan inte göras alltför bred, då detta innebär större dimensioner och därmed större tyngd från taket.

Tillgängliga byggnadsmaterials egenskaper och dimensioner samt därmed sammanhängande byggnadsteknik medför sålunda en viss standardisering av byggnaderna. Nya material och nya konstruktionssätt ger å andra sidan större valfrihet vid bostadens utformning. Vad gäller boningslängor under 1700-talet, så finns mått i alnar angivna för ett 30-tal; bredden varierar mellan 7 och 9 alnar och är i genomsnitt 8 alnar (4,8 meter). Vid 1800-talets mitt har bredden ökat till 9—14 alnar (5,4—8,4 meter). Bebyggelsen under 1700-talet och i varje fall första hälften av 1800-talet präglas av vad

byggnadsmaterial, som fanns tillgängligt i trakten, och i syneprotokollen anges ofta, att husen är uppförda ”efter ortens bruk”. Uniformiteten var stor. Vissa regionala skillnader i husens byggnad, vilka sammanhänger med regionala olikheter i materialtillgång, kan urskiljas. De ofta knapphändiga uppgifterna i synematerialet kompletteras av notiser i samtida litteratur.

Korsvirke med lerklining

En värdefull källa är naturligtvis Linnés ”Skånska Resa”,³ särskilt om man kompletterar hans framställning med de anmärkningar titulärlandshövdingen Hallenborg noterat i ett interfolierat exemplar av boken i fråga. Anteckningarna tycks vara från 1750-talets början och har stort värde, då Hallenborg var väl insatt i de skånska förhållandena.⁴ ”Mangård och ladugård voro i Skåne tillsammans byggde i fyrkant, omkring en fyrkantig gård, och alla täckte med halmtak; även själva våningsrummen”, skriver Linné, då han kommit över Skånegränsen.⁵ Till detta uttalande har Hallenborg anmärkt, att det gäller bondgårdar och sämre hemman, och det bör stå merendels.⁶ Vid Gärsnäs (Gärsnäs sn, I) heter det:

”Landet häromkring var stora slätter som något litet var konvexa . . . Här sågs inga trän förutan några få vid byarna⁷ . . . Husen eller våningsrummen så hos bönderna som ofta hos ståndspersonerna är merendels här på orten fuktiga och med en sällsam kvalma uppfyllda dock är denna starkare hos bönderna där korsvirke är med lerväggar och inte med tegel . . .”⁸

Från Albo härad berättas att ”husen var här på orten överallt byggde med korsvirke och hopslagne med ler”.⁹ Uppgifter om korsvirke med lerklining i facken dominerar. Ett par beskrivningar som också inbegriper arbetssättet skall här anföras.

Först en skildring av ett husbygge från Söderslätt på 1700-talet. Förhållandena i sydöstra Skåne torde ha varit likartade.¹⁰

”Skall någon nybyggnad ske att flera binner nytt hus bygges är stor anstalt, men det går ock fort därför merendels alla männen i byen äro i några dagar och hugger timmeret samman, sedan timmermannen det avmärkt, . . . Vid en så stor akt äro alla i byen sysslosatte, männerna sätta stavrar, varpå leret skall fästas, pigorna skola klena leret på väggarna, drängarna skola bära leret till pigorna, alla gossarna skola passa upp drängar och männerna, därför få de gille, hustrurna äro var för sig sysslosatte hemma att tillreda förning eller matkorg, som de skola hava med sig till ler- eller klinegillet, som det av dem kallas . . .”¹¹

Landssekreter G. A. Thomée ger år 1817 följande beskrivning från Vemmerlövs socken (J):

”... Byggningssättet i denna ort är det uslaste av allt. — Allmogens hus uppföras av timmer och lera på det sätt, att stolpar, merendels av boke eller furu, uppresas på 3 à 4 på varandra, ofta till byggnadens halva höjd, uppstaplade stenar, olika för varje stolpe, om ej bättre kan åtbära, och utan att sammanbindas av fotträd, blott sammanhållna av på sidan fastnaglade ribbor samt lejd av sammanflickade mindre träd, och takresning i förhållande därefter. — Väggarna bestå av insatta stakar, vari invrides halm, som sedan beslås med lera — Lerslagningen måste i vanlig ordning varje år och ofta efter varje regnskur förnyas och de på stenar uppsatta stolpar strida snart på flera håll och giva husen ett det mest obehageliga utseende; och icke heller äro dessa hus särdeles varaktiga, emedan icke sällan hus höres vara omkullblåsta; men också finnes inom socknen inga andra byggnadsämnen än dålig lera och halm samt tegel från Sophielust, vilket senare få finna sin fördel vid att gagna, då det kan erhållas, vilket icke heller alltid inträffar.”¹²

Även om man tar i betraktande, att ovanstående skildring lämnats av en ståndsperson och är något subjektiv — ståndspersoner uppförde vid denna tid mestadels sina hus av tegel och var influerade av nyklassicismens stilideal — tycks den vara med verkligheten överensstämmande.

I 1700-talsmaterialets reparationsuppgifter finns i vissa fall angivet, att stolparna vanligen var av ek samt att sparrar och bjälkar var av fur. Ek dominerar i Albo härad, och härifrån finns uppgifter om fotträ. Några slutsatser om i vilken utsträckning fotträ förekom kan emellertid inte dragas på grund av uppgifternas slumpnässiga karaktär, ej heller om utbredningsområdet. Hallenborg kommenterar: ”Närmare åt söder (från Ravlunda) bygger fattig som rik sina hus med stolpar på sten utan fotträd.” Virkesbristen var stor på slätten,¹³ och här ”ryggade” man stugorna med torv i stället för ryggaträ.¹⁴

Syneinstrumenten från 1800-talets början är i regel summariska, när det gäller beskrivningarna av byggnadsmaterialet. Till de mera utförliga hör följande från Tjustorp (Smedstorps sn, I) år 1827:

”Norra längan, 9 alnar bred, består av 13 binningar, uppförda av eke och alme stolpar, furubjälkar, sparr och läkte. En brädgavel och lerväggar.”¹⁵

På slätten i undersökningsområdets södra del dominerade korsvirke med lerfyllda fack till 1800-talets mitt. Timran var oftast gles och fotträ saknades. Virket utgjordes av fur, bok eller ek, men även andra träslag förekom. Den glesare timran förekom även i södra och sydvästra delen av Albo härad jämsides med korsvirke med fotträ och tät timra. Husen i mellersta och norra delen av Albo härad var i allmänhet försedda med fotträ. Trä utnyttjades i större utsträckning där än i den övriga delen av undersökningsområdet.

Fig. 10. Boningslänga. Övre fack fyllda med kline och undre med "bålar" (skiftestverk). Björstorp, Brösarps sn, A. Foto tidigare än 1903 (ur Nilsson, Övergångsformer).

"Bålar", "bålestugor"

Från Albo härad, och det gäller i synnerhet dess norra del, finns ett flertal uppgifter om att ekebålar i skiftestverk använts som fackfyllnad helt eller delvis¹⁶ (Fig. 10 och 11). Om Bonaröd nr 1 (Brösarps sn, A) uppges, att stuglängan år 1789 var byggd med bålar undertill och lera på spröt och stakar ovanpå.¹⁷ Gaveln på stuglängan till Raskarum nr 9 (S:t Olofs sn, A) var av bålar.¹⁸ Lönshult nr 1 (9/32 mtl, Brösarps sn, A) hade vid 1800-talets början boningslängan uppförd av "träd med korsvirke, samt uthusen med ekebåle både till ovan och underväggar". Byns övriga boningslängor var "enligt ortens bruk" uppförda på samma sätt "med ler till ovanväggar".¹⁹ Bålar förekommer mera allmänt i uthusen. På 1860-talet fanns i Bertilstorps by (Brösarps sn, A) båle i många uthuslängor och i en boningslänga; det förekommer även i enstaka fall i häradets södra del. Ett sådant exempel är Grevlunda nr 5 (3/8 mtl, Vitaby sn, A) år 1846, där två längor på gården hade båleväggar, medan detta byggnadssätt ej förekommer på byns övriga hemman.²⁰ Vid inventeringen i Albo härad på 1920-talet uppmättes ett flertal gårdar med uthus uppförda i denna teknik.²¹

I det genomgångna materialet förekommer s.k. bålestugor från 1700-talets förra del i Åkarps, Brösarps, Raskarums, Lökaröds och Bertilstorps byar i Albo härad. Om Åkarp nr 1 heter det år 1724, att boningshuset är

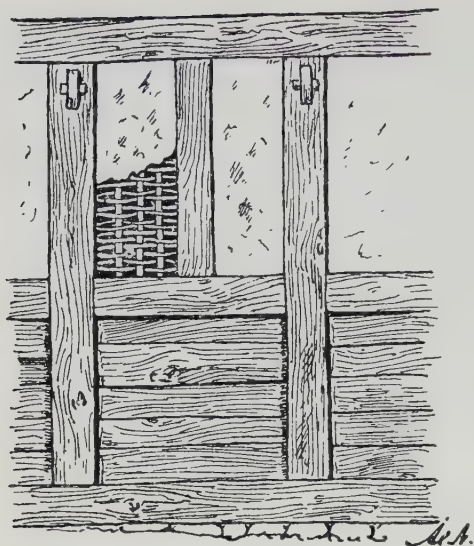

Fig. 11. Vägghkonstruktion enligt
Fig. 10. Förtydligande teckning
(ur Nilsson, Övergångsformer).

16 binningar förutom "bohllängan", vars längd är 10 alnar, och i beskrivningen av Bertilstorp nr 5 sägs år 1789, att "stugan har bohlväggar men övriga väggar är av lera på spröt". Raskarum nr 8 har stuga av "klöft boke efter ortens bruk".²² Av de upplysningar man får av syneprotokollen, torde det här röra sig om skiftesverk. Beträffande Brösarp nr 4 (3/16 mtl, Brösarps sn, A) anges, att 2 binningar bålar är odugliga och skall ersättas.²³

Bålestugan finns omnämnd i de tidigaste protokollen från 1700-talet fram till århundradets slut. Både Campbell och Gustafsson anser, att den varit förhärskande i större delen av Albo härad under 1700-talet,²⁴ och den dominerar högre upp på Linderödsåsen. I samma by kan finnas såväl bålestugor som hus av enbart lera såsom t.ex. i Raskarums by (S:t Olofs sn, A).²⁵ Av uppgifterna i syneprotokollen förefaller härden ha funnits i bålestugan. I syneinstrumentet till Åkarp nr 3 (1/4 mtl, S. Mellby sn, A) år 1724 saknas skorsten i bålestugan, och detta gäller också Brösarp nr 4 (Brösarps sn, A).²⁶ Enligt Campbell fanns bålestugor med härd i stugan under 1600-talet, men den inträdande skogsbristen gjorde, att denna hustyp ej längre uppfördes. Allteftersom böndernas egen skog försvann, och ek och annat lövträ blev dyrare, blev det nödvändigt att frångå uppförandet av de traditionella bålestugorna. Man fick helt eller delvis övergå till lera. Då sågverken kom igång under 1730-talet, och virkeshandeln med främst fur blev bättre utvecklad, började man åter bygga stugor av bålar. Skillnaden mellan äldre och yngre bålestugor skulle vara, att lövträ ingår i de förra och fur i de senare. Bålestugor byggdes nu i områden, där de kanske tidigare inte förekommit.²⁷ Detta enligt tesen, att bonden inte ändrar sina traditioner utom vid förändringar av materialtillgång eller vid ingri-

pande från statsmakterna.²⁸ Zangenberg visar, att trähus (buhlhus) existerat på Lundaslätten och på Själland under medeltiden och anser, att trähus förekommit i områden, som sedan erövrats av klinehus.²⁹ Stoklund påpekar, att "bulplanker" förekommit i enstaka fack i klinehus på Läsö (Danmark).³⁰ Bålestugan i Albo härad under 1700-talets förra del är en relikrtad tradition, och en samhörighet i byggnadsskicket finns med angränsande områden i norr och väster.

Lerhus

Under 1800-talets förra del propagerades i virkesbesparande syfte för hus av stampad lera, vilket dock inte slog igenom på landsbygden.³¹ "De en tid började lerhus, genomtorka ej här" noteras i Vallby socken år 1818 (J).³²

Omkring år 1850 inträdde vissa förändringar på byggnadsmaterialmarknaden. Bidragande orsaker var tillverkningens industrialisering, stigande virkespriser och nya krav på bostadsstandard.

Tegel

Vid 1800-talets början användes tegel endast hos ståndspersoner och förmögna bönder.³³ I Brösarps by (Brösarps sn, A) hade gästgivaren tegelfackfyllnad i boningslängan, i övrigt noteras endast ler- och "båle"-väggar.³⁴ År 1834 fanns i Rörums by (Rörums sn, A) tegel i boningslängorna på fyra av byns tjugotal gårdar.³⁵ I Tjustorps by (Smedstorps sn, I) var förhållandet likartat.³⁶ Tegel användes som fackfyllnad men också i hel mur: "av grundmurade yttre väggar med 1 1/2 lag bränd tegelsten samt därinom 1 1/2 lag råsten till en sammanslagen bredd av 3/4 dels aln; dessa yttre murar som stå på grundmurad stenfot till 2^{ne} alnars höjd . . ."³⁷

Efter århundradets mitt blev tegel allt vanligare (Fig. 12 och 13). En viktig orsak härtill var det ökade antalet tegelbruk. Dessa var ofta knutna till herrgårdar. Tillverkningen var hantverksmässig och avsättningen lokal. När järnvägarna kom, avtog gårdsbrukens betydelse. På Österlen var emellertid fortfarande under århundradets sista decennier större delen av tegelbruken gårdsbruk. Tegeltillverkning fanns inom Albo härad i Bästekille och Rörum; i Järrestads härad i Simrishamn med omnejd och i Ingelstads härad på ett tiotal orter.³⁸

Under 1800-talets sista årtionden dominerar enligt syneinstrumenten tegel och råsten som fackfyllnad. Sporadiskt förekommer fortfarande ler- och stakavägg. Boningslängor utan timra, helt i tegel uppföres också mera allmänt under denna tid. På mindre gårdar skedde övergången till tegel stegvis. Man bytte ofta ut ett eller ett par fack i taget, vilket framgår av de kontinuerliga synerna på vissa mensalhemman i Ingelstads härad. Ett exempel är Borrby nr 33 (3/8 mtl, Borrby sn, I). År 1831 var boningslängan

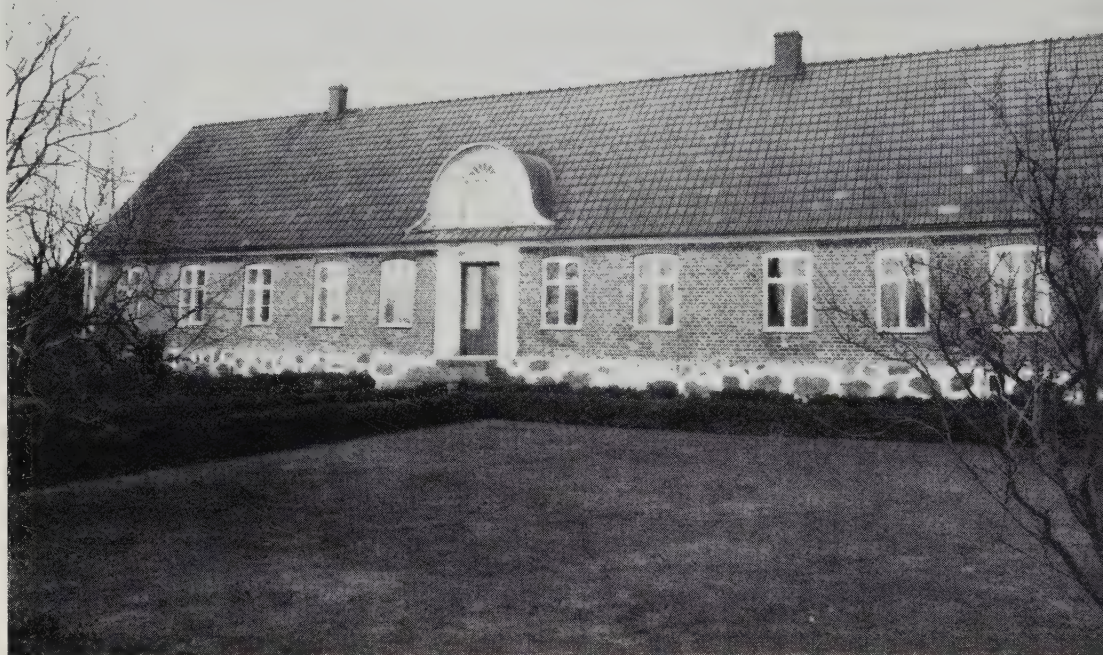

Fig. 12. Boningslänga uppförd 1855. Grundmurat tegel. Valleberga nr 23, Valleberga sn, I. Foto Kulturnämnden, Ystad, 1972.

uppförd av ek- och furustolpar med lera på spröt i facken. Mellan 1850 och 1877 byttes fackfyllnaden i västra gaveln och delvis i den södra långsidan till tegelmur³⁹ (se även sid. 101). Detta förfaringssätt bidrog till att utveckla ett för landsbygden nytt byggnadsskick — korsvirke med tegelfyllnad, som inte hade någon traditionell förankring hos allmogen. Att det blev vanligt får ses mot bakgrunden, att timmermanstraditionen ännu var levande, att det gamla virket kunde användas och att murartekniken inte var speciellt högt uppdriven på landsbygden. Det är i allmänhet mer komplicerat att mura utan timra än att fylla fack. Skulle en boningslänga uppföras helt i tegel, måste oftast en fackman anlitas.

Lersten eller råtegel

Lersten eller råtegel förekommer redan under 1700-talet i Skåne men används mera allmänt först under 1800-talets senare del. Materialet kunde

Fig. 13. Boningslänga uppförd 1876. Putsat tegel. Järstorp, "Norregård", Andrarums sn, A. Foto Ch. Jurén, 1970.

tillverkas på gården och kunde användas som fackfyllnad eller för hel mur. Väggarna försågs ofta med panelklädsel. I och med industrialiseringen fanns panelbräder som standardvara i bestämda dimensioner. De betraktades inte som någon lyxvara utan kunde anskaffas av gemene man från städerna, främst Simrishamn och Ystad. Paneleringen var ett mode men hade också en praktisk funktion, då lerstenen skyddades mot åverkan av regn och blåst. Ofta kläddes enbart den södra väggen och eventuellt gavlarna med bräder. Den norra var minst utsatt för vådrets inverkan och där kalkades lerstenen. Någon enstaka yttervägg kläddes med långhalm, om bräderna inte räckte till⁴⁰ (se Fig. 14). Lersten med panelering ansågs inte lika fint som tegel och användes ofta till mindre gårdars boningslängor och på uthus.⁴¹ Tekniken tycks förekomma mera allmänt i norra delen av undersökningsområdet, där antalet smågårdar är större. Av syneprotokollen framgår, att arrendegårdar under Christinehof allmänt försågs med panel och rödmålades årtiondena omkring sekelskiftet 1900. Man kunde även ha tegel som yttre skal och "halvstensmur" av råtegel på innersidan. I något enstaka fall nämns, att tegelkorsvirke panelerats.⁴² Detta kan möjligen vara ett inflytande från den klassicistiska stenarkitekturens släta, enfärgade ytor.

Fig. 14. Boningshus med panel- och halmklädda ytterväggar. Örum, Hörups sn, I.
Foto 1920-talet, LUF.

Gjutmur

S.k. gjuthus nämns i syner under 1800-talets senare del. "Gjuthus av kalk och sand är på senare tiden flerstädes uppbyggda sedan detta byggnadsmaterial befunnits mindre kostsamt än de av träd eller sten", rapporteras från Albo härad år 1860.⁴³ Gjutmur förekommer i hela undersökningsområdet.

Gråsten

Gråsten har främst använts i uthuslängor antingen som mur eller som fackfyllnad. Mera sällan förekommer detta material i boningshus.⁴⁴ Så är fallet beträffande Tjustorp nr 13 (7/16 mtl, Smedstorps sn, I), som år 1827 hade en boningslänga uppförd av ekekorsvirke på grundmurad gråstensfot: "yttre väggarna är med tegelsten uppmurade samt östra gaveln från grund uppförd med kalkslagen gråstensmur." Övriga väggar bestod av korsvirke med lerklining. Något annat exempel på gråstensmur i boningslänga finns inte i byn.⁴⁵ I Gårdlösa by (Smedstorps sn, I) fanns år 1826 ett liknande exempel. Boningslängan på nr 2 (3/16 mtl) hade nedre delen av östra gaveln i gråstensmur.⁴⁶ Gråsten som byggnadsmaterial är vanligare i undersökningsområdets norra del, där tillgången på råvaran var stor, än i den södra. "Vad byggnadssättet vidkommer är det hos allmogen i betydlig mån förbättrat ... och uppföras husen ganska ofta av gråstensmur", meddelas

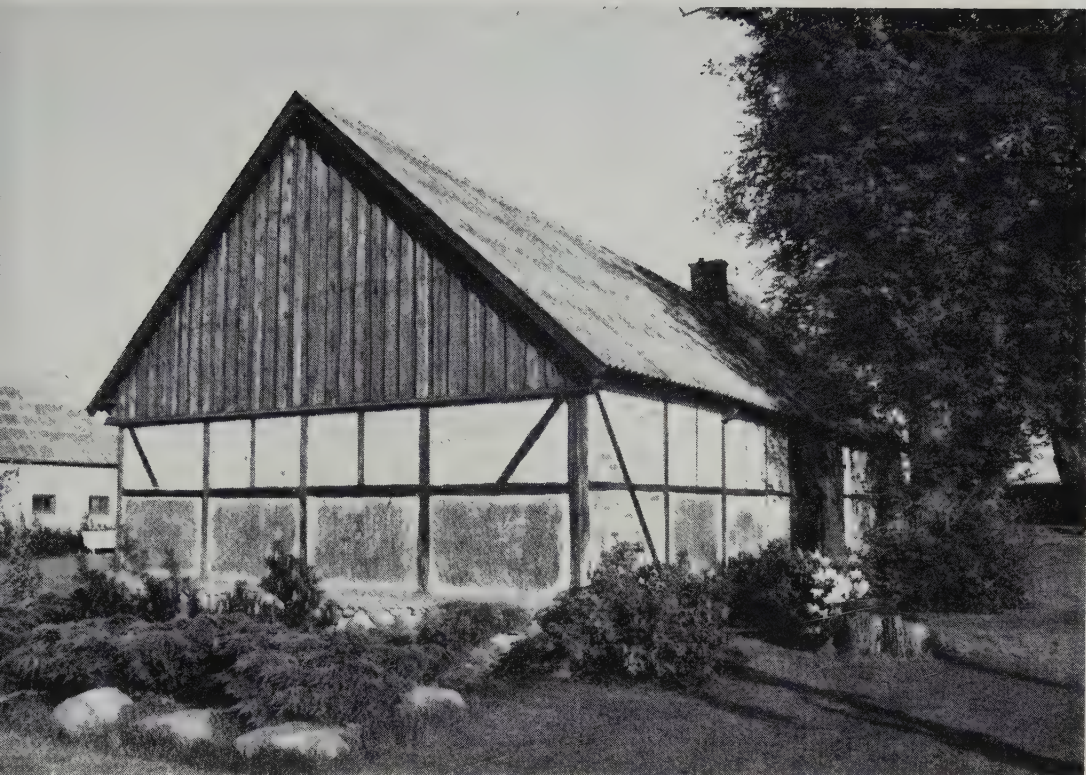

Fig. 15. Uthus med nedre facken fyllda med flis. Hannas nr 2, Hannas sn, I.
Foto Kulturnämnden, Ystad, 1972.

från Albo härad år 1821.⁴⁷ I Bästekille by (S. Mellby sn, A) fanns enligt skifteshandlingarna år 1836 på sex av byns tretton gårdar någon ekonomilänga, där ena väggen — ofta den som syntes från vägen — var uppförd av gråsten. I övriga längor användes korsvirke med lerfyllning.⁴⁸

I slättbygden förekommer detta material huvudsakligen i uthusbyggnader hos ståndspersoner och förmögna bönder. I Kverrestad (Kverrestads sn, I) hade endast prästgården gråstensmurar år 1828.⁴⁹ I Borrbý (Borrbý sn, I) hade en riksdagsman låtit uppföra två uthuslängor av gråsten;⁵⁰ i Hagestad (Löderups sn, I) hade en nämndeman uppfört en ladugårdslänga av detta material.⁵¹ I Hedeberga by (Spjutstorps sn, I) fanns år 1830 på nr 7 en uthuslänga av grundmurad gråsten.⁵² Länets hushållningssällskap premierade bönder, som använt gråsten som byggnadsmaterial eller vid uppförande av gärdesgårdar, ett led i de virkesbesparande åtgärder, som varit aktuella sedan 1700-talets mitt.⁵³

Murad grund med gråsten blir allt vanligare i ekonomilängor under 1800-talet. Detta framgår av fältstudier. I Ingelstads och Järrestads härader

har man på sina ställen använt kalksten som fyllnad i de nedre facken. Detta kan konstateras från fältstudier och uppteckningar.⁵⁴ I synematerialet finns sällan uppgift om detta (Fig. 15).

Takbeläggning

Halm som takbeläggning på såväl boningslängan som uthusen dominerar under hela 1800-talet. Ur synematerialet kan utläsas en tendens att använda andra material under århundradets sista decennier. Av synehandlingarna från perioden 1870—1910 för ett 30-tal gårdar framgår att spån- eller papptak fanns på boningslängorna på fyra gårdar.⁵⁵ Ett par av dessa var nyuppförda. Vid samma tid förekommer emellertid också att nybyggda bostäder försetts med halmtak.⁵⁶ Även uppteckningar ger vissa upplysningar om takbeläggningar. Enligt svaren på frågelistorna LUF 57, 62 (Halmtak) förekom halmtak på 75—90 % av husen kring senaste sekelskiftet. Omkring 1950 fanns halmtak endast på några få procent av boningshusen.⁵⁷

Förändringen märks 1890/1900. Så meddelas från Östra Herrestads sn (I), att ”nya tak ersatte halmtaken på 1890-talet”; i Kverrestads sn (I) började halmtaken försvinna i början av 1900-talet. Mera allmänt byttes takbeläggningen ut under mellankrigstiden.⁵⁸ Av flera intervjuer framgår, att halmtaken först ersattes med spåntak. Dessa byttes senare ut mot papp eller tegel. I många fall lades det nya materialet ovanpå det gamla. Sedan spånen legat på ett 10-tal år, kunde det hända att den ”kryllade sig”, dvs. den nedre kanten veks uppåt av värmen.⁵⁹ Eternit och plåt blev vanligt under 1930-talet. Tegeltak fanns på större gårdar (ex. Hagestad nr 24, sid. 124) under tidigt 1800-tal men blev allmännare först ett århundrade senare. Orsaker till att halmtaken försvann, var t.ex. att man slutade tröska långhalm, att brandförsäkringspremierna var höga och att, som en meddelare uttryckte det, eternit såg ”förnämre ut”.⁶⁰

Golvbeläggning

Lergolv dominerar enligt det tidiga materialet. Under 1800-talets förra del börjar uppgifter om brädgolv förekomma. Brädgolvet lades först in i dagligstugan. I förvaringsrummen kunde de lerstampade golven finnas kvar. Som exempel kan nämnas boningslängan på Tjustorp nr 3 (3/8 mtl, Smeds- torps sn, I) år 1827:

”Inredningen är från väster till sommarstuga (varunder finnes en grundmurad källare ...) Öster om nämnde sommarstuga finnes port; herrberghus med brädgolv, rymmelig förstuga, spis, skorsten och bakugn, daglig stuga med brädgolv samt packhus med lergolv.”⁶¹

Uppgifter om golvmaterial förekommer sporadiskt i synehandlingarna. På små och fattiga gårdar fanns lergolv i stugan fram till senaste sekelskifte. Detta är dock undantagsfall, och vid 1800-talets slut var de flesta boningslängor försedda med brädgolv. I köksförestugan och brygghuset kunde stengolv förekomma.⁶²

Då det gäller boningslängans konstruktion och det byggnadsmaterial, som kom till användning, kan vissa regionala skillnader konstateras. Några skarpa gränser kan dock inte fastställas. Om man jämför korsvirkeskonstruktionen i norra och södra delen av undersökningsområdet, kan man urskilja vissa olikheter. I Ingelstads och Järrestads härader är timran gles och fotträ saknas. I Albo härad är timran tätare och fotträ förekommer. Ek används oftare här än i söder. I häradets södra och sydvästra del förekommer jämsides med det fullständiga korsvirket med fotträ byggnader, där detta saknas. Timran är då i regel gles.

Fackfyllnad i skiftesverk — detta gäller främst uthus — är karakteristisk för Albo härad.

Panelklädda hus tycks förekomma allmännare i norra delen av undersökningsområdet, där antalet smågårdar är större.

Gråsten har mera allmänt utnyttjats i gårdsanläggningen i norra delen av området. I söder förekommer den mest på större gårdar.

Flis i nederfacken på uthus förekommer i söder.

Användandet av tegel, gjutmur, råsten — och i viss mån även gråsten — avspeglar gårdsinnehavarens ekonomiska och sociala ställning. Även en regional differens kan urskiljas. Tegel med eller utan timra förekom under 1800-talet huvudsakligen i slättbygderna i Ingelstads, Järrestads och södra Albo härader.

Kulturlandskapets förändring kan spåras i byggnadsmaterialet. Bålestugan, som förekommer i synematerialet från 1700-talet, får ses som en kvarleva från äldre byggnadstradition, och man slutade uppföra den på grund av den tilltagande skogsbristen. De ekologiska förutsättningarna avspeglas i husens utförande.

Halmtaken försvann allmänt omkring 1920—30 och ersattes med ”hårda” tak.

IV. Rumsenheter

Förändringar i rumsindelningen har skett under den studerade perioden bl.a. beroende på ändrad ekonomisk och social struktur, behov av nya sorters utrymmen och nya heminredningsideal. Det är dock ej fråga om någon markerad övergång, utan den under 1700-talet förhärskande rumsindelningen levde allmänt kvar under 1800-talets förra del och förekom i mera enstaka fall under hela 1800-talet och början av 1900-talet.

Funktionsmässigt kan bostadsutrymmena uppdelas i: köksavdelning, sovrum, matrum, förvaringsrum och representationsrum. Varje rum måste ofta fylla flera funktioner samtidigt. Å andra sidan har rum med liknande funktion olika beteckningar och olika placering i huskroppen.

Köksavdelningen omfattar stuga, förstuga med "illare" (öppen skorsten — s.k. kupolkök; matlagningen skedde i den vida, nedre delen. Se s. 50), brygghus, kök med kokspis.

Sovrum: dagligstuga, sängkammare, barnkammare, drängkammare, pigkammare, gästrum, kammare och, under sommaren, bakstuga, härbergshus och sommarstuga.

Matrum: dagligstuga, folkstuga, lillastuga, matrum.

Förvaringsrum: bakstuga, härbergshus, sommarstuga, "källare", "huset", kistehus, packhus, spiskammare, garderob, sal, torvhus och huggehus.

Representationsrum: sal, kammare, salong, förmak, kontor.

Man kan även tänka sig följande indelning, där förändringar framhävs i högre grad:

Köksavdelning som ovanstående.

Uppehållsrum: dagligstuga.

Förvaringsrum: som ovanstående.

Rum för tjänstefolket: pigkammare, drängkammare, folkstuga, lillastuga.

Nya utrymmen: sal (sommarstuga, kisthus), kammare (som finrum), gästrum, kontor, garderob, sängkammare, barnkammare, badrum, salong, förmak, folkstuga, lillastuga.

För att få framställningen mera överskådlig behandlas de enskilda utrymmena var för sig, varvid olikheter i tids- och rumsplan framhävs.

Köksavdelning

Eldstadens utformning spelar en avgörande roll för bostadens planlösning. Från den primitiva form av uppvärmnings- och matlagningsanordning, som bestod av antingen en rökugn eller en härd med ett enkelt rökutsläpp, utvecklades en särskild kökseldstad med en från denna uppvärmd stugugn. Man fick en rökfri dagligstuga. Rökugn, som dominerade i Östeuropa, har förekommit i östra Skåne men har ej kunnat beläggas i den västra delen.¹ Stoklund anser, att rökugnen möjligen förekommit på Själland under 1600-talet, men detta har ej med säkerhet kunnat fastställas.² Den mera utvecklade typen med kökseldstad och stugugn anses ha uppstått i det sydtyska, alpina området.³ Den betecknas som förstukökshus och förekommer i Baltikum, Mellaneuropa och Skandinavien.⁴ I Danmark har förstukökshus, s.k. ovnshus, funnits på Nordjylland, Lolland-Falster, Själland och Bornholm. Under 1700-talet utvecklades kökseldstaden med matlagningshärd, bakugn, kölna och biläggaruugn grupperade kring en skorsten.⁵ Matlagningen skedde inuti skorstenen. I Sverige finns denna typ av förstukökshus i Skåne, Halland och Blekinge.

Eldstad

Upplysningar om eldstaden förekommer ofta i samband med noteringar om reparationer. Bakugn och eldstad kan t.ex. konstateras vara i gott skick. Arkivmaterialet är emellertid bristfälligt, placeringen av eldstaden anges inte alltid, men av de upplysningar, som står att få, framgår att den i undersökningsområdet under 1700-talet kunde vara placerad i såväl stugan som förstugan. I syneprotokoll noteras, att eldstaden i norra delen av området (Albo härad) kunde finnas i stugan. Detta framgår också av en skildring av Linné från Rörum (Rörums sn, A) vid århundradets mitt:

”stugorna här på orten ha innantill horisontellt tak med fönster på södra sidan . . . I det ena borta hörnet av stugan är ugnen, uti vilken om vintertiden dagligen eldas, då röken går ut genom dörren, ty här brukas ingen skorsten, och glöden efter eldningen utsopas på lergolvet emellan några stenar jämte ugnen.”⁶

Denna typ av härdstuga eller rökstuga tillhörde ett tidigare byggnadsskick,⁷ och några notiser om dylika förekommer inte från århundradets slut. Jämsides förekommer den i förstugan placerade eldstaden. Linné skriver från Ravlunda:

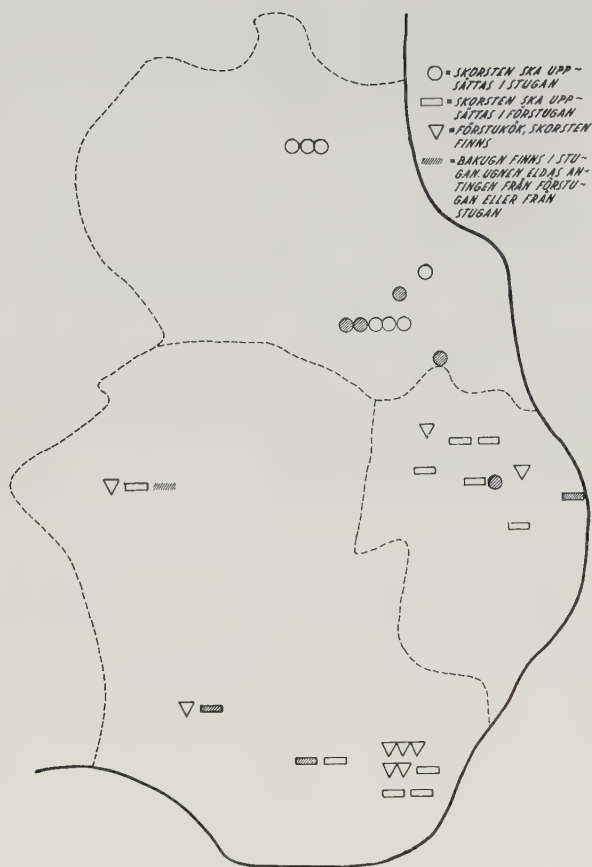

Fig. 16. Skorstenars förekomst och placering enligt syneinstrument från åren 1720—1725.

”Innerst i förstugan är en gruva eller vid spis nedre på jorden, hög som en karl, och i stället för skorsten har de tak inom huset av bräder, som luta upp och inom vinden . . . bort på taket, men långt från spisen, är en liten fyrkantig horisontell öppning att den överflödiga röken . . . må äntligen gå ut . . . I denna förstuspisen är en fyrkantig öppning på väggen inåt stugan, där en kakelugn står inuti rummet, i honom inkastas eldglöden efter eldningen uti förstugan, att värma stugan.”⁸

Det framgår av en notis från Rörum, att båda placeringarna förekommer i Albo på 1750-talet: ”gästkamrar, såväl som andra kamrar här på landet äro utan spis utom själva stugan, där ugnen är antingen i borta vrån eller eldstad i förstugan . . .”⁶

Övergångsformer noteras i syneprotokollen. Så finns exempel på hus med eldstad i såväl stugan som i förstugan. Raskarum nr 9 (S:t Olofs sn, A) bestod år 1724 av bakstuguhus, stuga, förstuga, liten ”ellare” och källare. Stugan hade ny bakugn; skorsten saknades.⁹ Nr 5 i samma by innehåller

förstuga, liten illare, stuga, bakstuguhus och källare och är ett 4 golvshus av 9 binnings längd. I förstugan saknas halvdörrar för illaren och i stugan finns ingen skorsten.¹⁰ Råboa 1 (Rörums sn, A) innehåller också förstuga, ellare (illare), stuga och bakstuguhus samt bryggghus, och här anmärks, att bakugnen är på nytt uppförd i stugan, där skorsten saknas. Ett loft skall läggas över bl.a. förstuga och illare.¹¹

Skorsten

Redan på 1600-talet hade myndigheterna förordnat om skorstenars uppsättande,¹² men genomförandet gick långsamt, vilket framgår av syneinstrumenten. Kartan (Fig. 16) visar, att de flesta av de på 1720-talet synade gårdarna i undersökningsområdet saknade skorsten. Detta gäller såväl slättbygden i söder som Albo härad. Risker för att materialet är missvisande är dock stor. Möjligheten finns, att man inte noterat förekomsten av skorsten, om den inte var i behov av reparation. Det karterade materialet visar, att man införde skorsten tidigare i den södra delen av området. Detta framgår även av Linnés och Hülphers¹³ reseskildringar vid 1700-talets mitt. Skorstenar saknades då ännu ofta i Albo härad, medan de förekommer allmänt på slätten:

”... skorstenarna, som nu stå på stugorna, är här ett nytt mode och nu tämligen vedertaget, då röken tillförne måste stryka ut genom dörren.”¹⁴

Förhållandet var likartat på Lundaslätten:

”Husen vid bonde-gårdarna var mestadels med *skorstenar* försedde; men på somliga ställen sågs skorstenar endast av bräder, och lägre än själva halmtaket . . .”¹⁵

Bakugn

På vissa ställen i 1700-tals-materialet nämns, att bakugnen är placerad i stugan. Den kan eldas från förstugans eldstad såsom i Sällshög nr 7 (Tryde sn, I) år 1721, där det noteras, att det i stugan, som är 1 1/2 golv, finns loft av bok samt att bakugnen är belägen här. I förstugan saknas såväl loft som skorsten.¹⁶ Glemminge nr 34 (Glemminge sn, I) hade år 1721 en bakugn, som uppenbarligen varit av samma typ.¹⁷ Av syneprotokoll från Karlaby nr 5 (Tommarps sn, J) och Bökåkra nr 1 (S. Mellby sn, A)^{17a} samt även från de tidigare nämnda från Raskarums by och Råboa förefaller det som om den i stugan befintliga bakugnen eldats därifrån. Eventuellt rör det sig här om en rökugn. Bakugn, som eldas i stugan, förekommer allmänt i Frostå härad på 1690-talet.¹⁸ Denna placering av bakugnen i stugan förekommer enligt Campbell även i Färs härad och Rommeleåsens skogsbygd.¹⁹ Det är

en ålderdomlig företeelse, och på sina ställen påpekas det, att bakugnen skall flyttas. Några uppgifter om att bakugnen är placerad i stugan förekommer inte vid 1700-talets slut.

Förstukök med härd, bakugn och öppen skorsten är regel i hela området vid århundradets slut, och de gårdar, som på 1720-talet haft härden i stugan, har vid syn omkr. sekelskiftet 1800 infört förstukök (Fig. 38 och Fig. 17). Matlagningen skedde i den s.k. "illaren", vilken i synerna vanligen kallas "förstuga, skorsten med backugn och spis".²⁰ Även beteckningen "kök" och "kök med murning" förekommer. "Kök med järnspis" förekommer under 1800-talets senare del. Ett par utdrag ur uppteckningar ger en bild av köksavdelningens utformning:

"Illare"

"... den inåt rummet slutna järnugnen, den s.k. uteläggaren (eller baklad-daren) som eldades utifrån 'illaren', så kallades nämligen nedersta delen av den stora öppna skorsten, yttnehållet av detta rum varierade, beroende på husets storlek. I de större gårdarna kunde illaren vara 4×3 alnar eller 12 kvadratalnar (cirka 4,3 kvadratmeter), men i mindre hus något mindre. Vid de två sidorna var uppmurad en eldstad cirka 18 à 20 tum bred och 1 aln i höjd och på ovanplanet på denna mur voro fördjupningar murade för eldning (gruva) och på senare tid lämnades i denna massiva mur ett öppet hål under gruvan för askan och då inmurades även jerntenar som rast. Vid den vägg som vette mot stugan var kakelugnshålet till järnugnen i stugan och härifrån eldades denna ... Mitt emot ingången till 'illaren' var bakugnen uppförd. I äldre tider då husens bredd var 8 à 10 alnar blev bakugnen byggd delvis utanför huslinjen ... bakugnen var i regel murad av råtegel med botten av flat gråsten, flis eller tegel, den var något elipsformad cirka 1 1/2 à 1 1/4 aln hög och cirka 2 à 2 1/2 alnar bred, ugnshålet var 18 tum brett och cirka 12 à 14 tum högt, dessa dimensioner var nödvändiga för att en person skulle kunna krypa in i ugnen, detta krävdes nämligen vid vissa tillfällen såsom då eldning med brännstöv förekom, då måste en person, i regel kvinnlig, krypa in och trava upp en kägla av stöv mitt i ugnen, i denna kägla ... inlades lätt antändligt bränsle ... Bakugnen hade inga rökgångar, röken gick ut i skorstenen genom ugnshålet ... Bakugnshålet tilltäpptes med en träskiva ... I nya byggnader insattes i senare tid ugnslucka av järn ... (det) torde ha varit i slutet av 1800-talet ... Belysningen i 'illaren' (skorstenen) utgjordes av tranlampa och s.k. pråsar, dvs. en ljusvekesbunt, som doppats i smält talg flera gånger ... All matlagning försiggick i illaren, såväl sommar som vinter."²¹

"I de fattigare hemmen hade man dörrar för skorstenen kallade illaredörrar, därför att man inte hade någon särskild förstuga ... och dörrarna voro där för att hindra att, när man öppnade ytterdörren, röken från kakel-

Fig. 17. Den karakteristiska utskjutande bakugnen. Vitaby, Vitaby sn, A.
Foto Ch. Jurén, 1970.

ugnen skulle pusta ut, då i de flesta fall skorstenarna vore försedda med dåligt drag.”²²

Detta förstukök ersätts efterhand av kök i modern bemärkelse med plats för matlagning och måltider (se vidare s. 53).

Spis

En förutsättning för köksavdelningens omändring var införandet av kokspisar av järn. Järnspisar började tillverkas på 1840-talet och kom att införskaffas till hushållen på Österlen under en 40-årsperiod från 1870-talet och framåt. I en kronofogderapport för 1870-talet från Ingelstads och Järrestads härader konstateras att

”användandet av järnugnar (som) . . . tjäna till både värmnings och matlagningsapparater i stället för brukliga eldstäder har blivit ganska allmänt i orten . . .”²³

Köksutrymmena förändrades gradvis. Först införskaffades en järnspis, som försågs med dragrör, och så småningom togs den öppna skorstenen bort. Sist försvann den murade bakugnen från boningslängan. Järnspisen kunde placeras på olika ställen. Vanligast var att mura fast den i den gamla spis-anläggningen eller att sätta den i dagligstugan. Utvecklingen belyses av ett par uppteckningar.

”I köket eller stället inträdde många förändringar på 80-talet . . . år 1870 resp. 1880 hade (man) köksspis i deras barndomshem (Kverrestad). Vid ett och annat tillfälle använde man dock den öppna eldstaden där grytorna puttrade på ’treföttingen’ t.ex. vid stora gillen.”²⁴

”Järnspisar förekommo ej i den gamla tiden dvs. före 1850-talet. Den första järnspisen som inköptes på vår ort (Gårdlösa by, Smedstorps sn, I) var gjuten vid Gjuteriet i Ystad och inköptes av en husmansänka i Gårdlösa, som drev lite småhandel, och därför ofta reste till Ystad för inköp av varor . . . denna lilla spis ställdes upp vid sidan av järnugnen i stugan och rören leddes in i denna, och på det sättet blev även järnugnen i någon mån varm, på denna spis lagades maten, dock måste vid sträng kyla ändå eldas något i järnugnen ifrån illaren. På senare tid har ju helt andra och bekvämare spisar kommit i bruk, sedan särskilda kök inrättades . . .”²⁵

”De första rörspisarna jag såg var fyrkantiga utan ugn, det var 1873—76, men sen såg jag även runda, så kom där avlånga med två kokhål och stekugn. Till en början sattes ofta spisen (åtminstone på mindre ställen) i vardagsstugan upptill järnugnen så att röken kunde gå in i den så att även den blev varm . . .” (Löderup, Löderups sn, I).²⁶

”. . . De som byggde på 1870-talets senare del hade en liten fyrkantig spis av järn i dagligstugan och rör av vanlig järnplåt, som man fick gjorda hos smeden i byn” (Borrby, Borrby sn, I).

”Vid den tiden (1891) började det bli vanligt med dylika kokspisar i stugorna i stället för de gamla sättugnarna . . .” (S:t Olof, S:t Olofs sn, A).²⁷

Kokspisen blev alltså allmän under 1800-talets sista decennier.²⁸

Kök

På större och medelstora gårdar började man kring sekelskiftet inreda kök, som kunde utnyttjas för andra ändamål än matlagning. Detta kök i modern bemärkelse användes också som matplats och utnyttjades i stor utsträckning som sovplats för tjänstefolk och/eller barn. Det inreddes ofta i det gamla förstuköket eller sterset (se vidare s. 55), vilket framgår såväl av fältundersökningar som intervjuer. Så uppger t.ex. en meddelare från Borrby, att köksspisen 1904 placerades i sterset, tills man fem år senare inredde ett kök i förstugan, och från Ravlunda omtalas, att köket utvidgades på sersets bekostnad, för att man skulle få plats med matbord.²⁹

Kök och folkstuga kunde ha samma funktion:

”... I ’folkastugan’ var köksspisen för matlagning, ett stort bord, vanligen stenbord med bänkar på de två sidorna, en träsoffa, där jungfrun hade sin sängplats. På andra sidan folkastugan var det stora köket med vask, tvättgryta, öppen skorsten och eldstad samt den stora bakugnen ...”³⁰

Den äldre planen med förstukök och matplats i dagligstugan levde kvar in på 1900-talet på mindre hemman, och en järnspis kunde, som framgått av citaten, då finnas antingen i stugan, vid den öppna skorstenen, eller i brygg-
huset.³¹

Föregångare var de stora gårdarna, där särskilda kök fanns under 1800-talet. Ett mera enstaka exempel från 1800-talets början är Hagestad nr 24 (Löderups sn, I), där boningslängan stod färdig 1835 (se Fig. 79). Denna innehöll ett rymligt kök, och brygghuset med bakugn var placerat i den östra byggnaden i anslutning till folkstugan. Ett senare exempel är Hedeberga nr 12 (Spjutstorps sn, I), uppfört 1890, där köket låg på första våningen och bakugn och tvättkittel fanns i källaren (Fig. 48). En uppteckning från Borrby belyser utvecklingen:

”... Man kan med säkerhet säga, att det inte fanns många gårdar här i orten som ägde köksspis förrän på 1890-talet. De första voro nog prästgården och major von Segebadens på Borrby gård och Jönssons på nr 19 (se även Fig. 64). De hade särskilda kök där spisen stod och med murade slutna skorstenar och särskilt brygghus, där bakugnen och de inmurade grytorna funnos redan i början av 1880-talet ...”³²

Impulser kunde komma från olika håll. Hos ståndspersoner fanns tidigt särskilt kök, där tjänstefolket hade sina sängplatser. Man kan också urskilja ett samband med stadsarkitekturen vid 1800-talets mitt, då köket särskilt i mindre lägenheter ofta var det rum, där man arbetade, umgicks och sov.³³

En tendens att förlägga bakugnen skild från kökseldstaden märks redan under 1800-talet på större gårdar, vilket framgår av uppteckningar och även av synematerialet.³⁴ Ett exempel är Borrby nr 60 (3/8 mtl, Borrby sn,

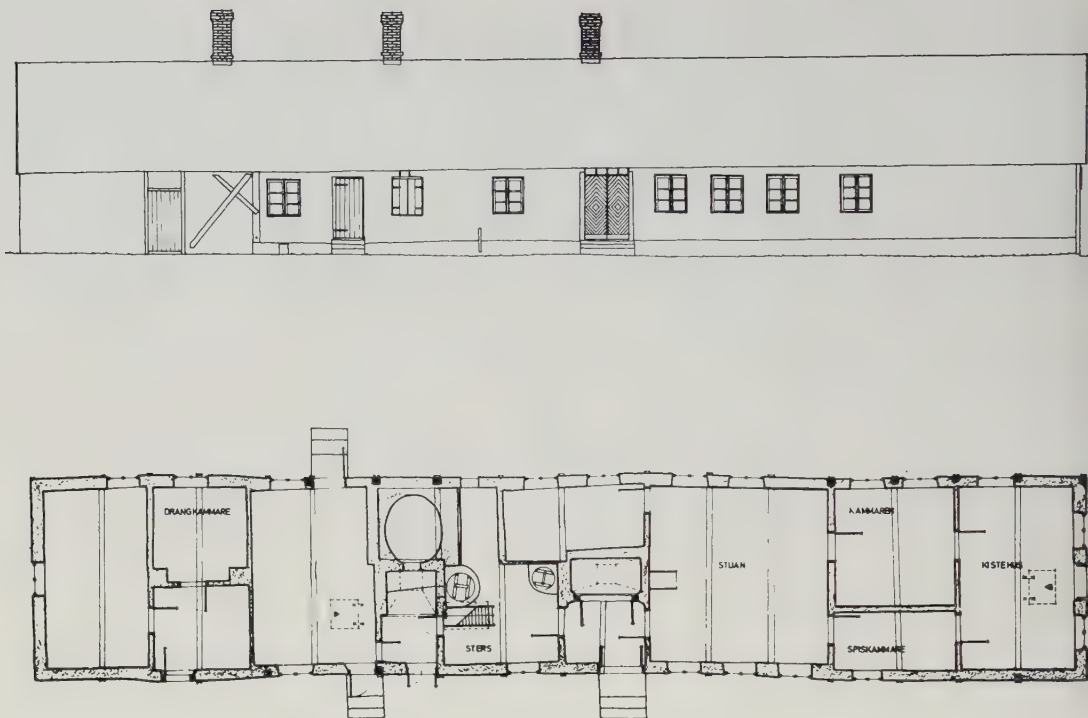

Fig. 18. Exempel på hur en kammare insatts till vänster om "stuan" på bakugnens ursprungliga plats. Hammenhög nr 6, Hammenhögs sn, I. Österlens Museum, Simrishamn.

I). I den 1902 uppförda boningslängan fanns från väster: kök, skafferi, pigkammare, folkstuga, sängkammare, sal, förstuga med uppgång till vinden, kontor, två kammare och ett par mindre rum på vinden. Bakugn och bryggkittel låg i östra ekonomilängan.³⁵ Omkring första världskriget medförde den ökade brödotkörningen från bagerierna samt möjligheten att köpa bröd i affärerna ett minskat behov av hembakat bröd. Även bristen på tjänstefolk gjorde storbak besvärligt. På många ställen rev man nu bort bakugnen helt, eller också flyttades den ut i en uthuslänga, oftast till bryggghuset. På 40-talet började man baka hemma igen i de murade bakugnarna, i den mån de fanns kvar, och en kringfråga bland ett trettiotal hushåll i Kverrestadstrakten på 1950-talet visade, att ett 10-tal murade bakugnar användes. Sporadiskt har man, särskilt i äldre hushåll, bakat sitt bröd i den gamla murugnen in på 60-talet.³⁶

Det utrymme, som upptagits av bakugnen i boningslängan, kunde inredas på olika sätt. I en del fall blev det skafferi, på andra ställen folkstuga eller sängkammare.³⁷ I Hammenhög nr 6 (Hammenhögs sn, I) flyttades bakugnen år 1887, och en kammare inreddes,³⁸ (se Fig. 18, 21). Förändringen framgår av synematerialet. Från Borrbý nr 33 (3/8 mtl, Borrbý sn, I) note-

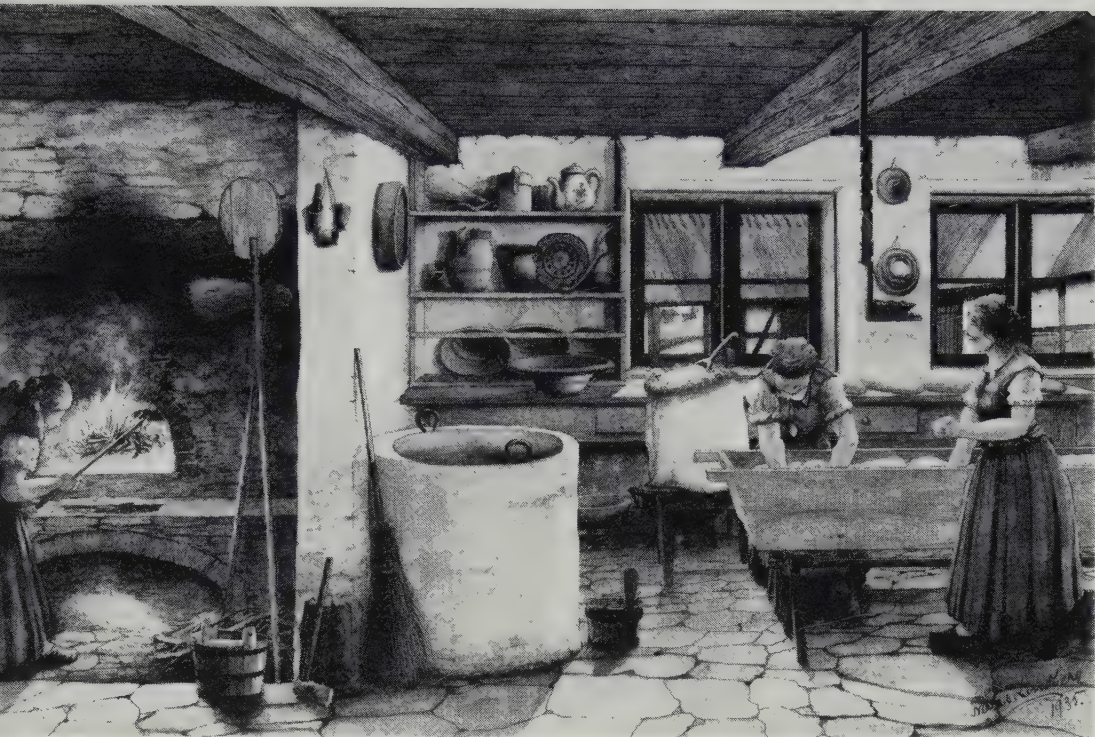

Fig. 19. Sters. Efter akvarell av Frans Lindberg, 1935, Nordiska museet.

rades 1907, att arrendatorn använt en del av brygghuset jämte förstugan med bakugn och spis för att inreda sängkammare och kök (Fig. 58).³⁹ Arrendatorn på Löderup nr 8 (1 mtl, Löderups sn, I) anhöll år 1905 om att få ändra förstuköket till ett rum och uppföra en ugn av mera brukligt slag.⁴⁰

Här märks en markant skillnad mellan Österlen och Söderslätt, där man redan på 1830—40-talen flyttat ut bakugnen och inrett ett rum, s.k. "bord-änneskammare" i stället.⁴¹

Brygghus

Brygghusets plats är av intresse. Under 1700-talet varierar placeringen, vilket kan utläsas av synehandlingarna, där beteckningen brygghus används. "Sters" förekommer inte annat än i intervjuer och på uppmätningar.⁴² Den dialektala benämningen "sters" har säkerligen funnits i området sedan medeltid, men i synerna ersattes den med det rikssvenska "brygghus" eller "kök". Detta framgår av syner från Söderslätt, där det noteras, att "förstuga med kök 'eller s.k. sters.'" förekommer år 1734 och "mältehus med tråkölna (kallas även 'sters')'" år 1724.^{42a}

Brygghuset kan på 1700-talet ligga antingen i boningshuset eller i en ekonomilänga. Någon frekvensskillnad i fråga om brygghusets placering och något bestämt läge i förhållande till de övriga utrymmena kan inte utläsas. Ofta har man placerat brygghuset på boningslängans ena gavel, men det kan även ligga inne i huskroppen mellan fårhuset och bakhuset som i Stenby nr 9 (Benestads sn, I) eller mellan drängkammare och porthus som på Sandby nr 16 (Borrby sn, I).⁴³ I de fall, då brygghuset ligger i anslutning till köket, härrör uppgifterna från 1700-talets senare del.⁴⁴ Enstaka uppgifter på fristående brygghus förekommer.⁴⁵ På en del gårdar saknas det helt. På fyra gårdar på 1/8 mtl i Bertilstorps by (Brösarps sn, A) år 1789 fanns brygghus i en ekonomilänga på två och saknades på två.⁴⁶

Vid 1800-talets början är förhållandet likartat, och brygghuset ligger antingen i anslutning till den öppna skorstenen, fristående i boningslängan eller i en ekonomibyggnad, här oftast i anslutning till något bostadsutrymme. I Sandby by (Borrby sn, I) år 1822 hade ungefär hälften av byns gårdar brygghuset i anslutning till "illaren". De olika planlösningarna kan exemplifieras med Sandby nr 24 (3/16 mtl) och nr 23 (1/4 mtl), där båda boningslängorna var byggda år 1815. Den förstnämnda gården hade följande inredning: torvhus, härbergshus, visthus, brygghus, förstuga med eldstad och ugn, stuga, bakhus. Den senare boningslängan innehöll: visthus, förstuga med eldstad och ugn, stuga, brygghus med mälta, undantagsstuga, bakhus, drängstuga, torvhus, svinhus.⁴⁷ Under 1800-talets lopp blev det allt vanligare att placera brygghuset i anslutning till den öppna skorstenen, s.k. sters, alltså brygghus + öppen skorsten + bakugn. Sterset användes som grovkök, och måltiderna intogs i dagligstugan (Fig. 19).

Denna kombination av brygghus och öppen skorsten förekommer allmänt på uppmätningar från 1900-talets början. Frekvensen kan dock vara missvisande, eftersom intresset hos etnologerna vid denna tid främst riktade sig mot äldre gårdar, som inte moderniserats. Av intervjuer framgår att man omkring sekelskiftet 1900 började flytta ut brygghuset från boningslängan till en ekonomilänga och att denna utflyttning var mycket vanlig 1920—30.⁴⁸ Under undersökningsperioden har brygghuset begagnats för olika ändamål. Om det låg skilt från köket, användes det troligen främst för brygd och tvätt.⁴⁹ När det förekom i anslutning till den öppna skorstenen med bakugn, kunde det dessutom utnyttjas som grovkök — "sters". Under 1900-talet med modernare kök blev det i övervägande grad tvättstuga.

Uppehålls- och sovrum

Dagligstuga

Beteckningen "dagligstuga" nämns i alla syneinstrument under 1700-talet och större delen av 1800-talet. Den var uppehållsrummet för gårdsfolket

och tjänade som mat- och sovrum. Dagligstugan upptog husets bredd, den var belägen intill kökseldstaden och värmdes från denna genom sättugn, som förekommer allmänt till 1800-talets slut, då järnspisar/kaminer började installeras.

Sättugnar förekommer enligt bouppteckningar, som finns excerperade på Folklivsarkivet i Lund, mera sporadiskt under perioden 1700—1750. De förefaller vara mera allmänna på slätten, i Ingelstads och Järrestads härad, än i Albo. De förekommer tidigast hos ståndspersoner och välbeställda bönder. I Albo härad noteras sättugn under perioden 1700—1750 hos kyrkoherden i S:t Olof (S:t Olofs sn, A), 1733, hos skomakaren vid alunbruket (Andrarums sn, A) och hos klensmeden i Östraröd (S:t Olofs sn, A), 1739.⁵⁰ Först under 1700-talets andra hälft finns anteckningar om sättugn hos bönder. I Ingelstads härad är de däremot allmänna redan på 1740-talet. Sättugnen var en kapitalplacering, och den kunde placeras ut som lega.⁵¹ Kyrkoherden i S:t Olof hade år 1733 två ugnar utplacerade i trakten.⁵² Skomakaren i Rörum (Rörums sn, A), 1758,⁵³ hade en på lega liksom mjölaren i Tärpamölla (Smedstorps sn, I), 1710.⁵⁴ De omyndiga barnen på nr 37 i Kabusa (St. Köpinge sn, I) hade som kompensation för förmåner, som barnen i första äktenskapet erhållit, fått var sin sättugn (1726).⁵⁵

Sättugnarna eller järnkakelugnarna⁵⁶ var dekorerade med olika motiv: ”Mariaugn”, ”nattvardsugn”, ”vapenugn”, ”ugn kallad Adams”, ”kakelugn av kejsareform”, ”Eva- och Mariaugn”, ”Rudebecksugn” och ”rytta-reugn” nämns.

Av uppgifterna i syneinstrumenten från 1700-talet kan utläsas, att dagligstugan allmänt hade lergolv och innertak av trä, samt att den brukade ha två eller tre fönster. Dessa vette i allmänhet mot gårdsplanen.

Som framgått av det föregående kunde eldstad och bakugn finnas i dagligstugan under första delen av 1700-talet.

Även under 1800-talets förra del var i regel dagligstugan det enda rum, som kunde värmas upp. Syneinstrumenten är i regel knapphändiga, när det gäller beskaftenheten hos golv, väggar, tak och fönster, men det framgår att väggarna var kalkade. Lergolv förekommer, och trägolv var i huvudsak förbehållet större gårdar. Innertak fanns alltid; de flesta fönstren vette mot gårdsplanen. Inredningen var stereotyp och bestod av väggfasta bänkar, bord, ”dagliga sängen”, något skåp och gåsabänk.

Följande skildring av Bruzelius gäller tiden före skiftet och rör Valleberga (Valleberga sn, I):

”Från förstugan kom man på ena sidan in i ’stuan’ (dagliga rummet), där såväl husbondfolket som tjänare mest vistades. Vid sidan av dörren stod ’stacklabänken’ (tiggarebänken), betäckt av ett gammalt ’sängklä’ (matta, tygstycke) . . . Framför ’illaren’ (skorstenen) stod den gjutna järnkakelugnen, som eldades inifrån skorstenen med torv, det enda bränsle, med undantag av halm, som nyttjades. På järnugnens sidor voro i upphöjda bilder

åtskilliga framställningar, vanligast S:t Görans strid med draken, Adam och Eva i paradiset osv. Över kakelugnen sutto några stänger, 'räckerna', på vilka saker kunde läggas eller hängas för att torka.

Mellan ugnen och långväggen stod 'kacklugnsbänken', i vilken barnen sovo om natten, och där 'far', åtminstone under vintern, tillbragte sin dag i maklig vila. Under fönstren, som voro två eller tre, endast 1 eller 1 1/4 aln höga samt indelade i sexton små rutor, hade 'söndrebänk' sin plats, samt i rät vinkel mot denna 'bagbordsbänken'. Framför denna stod 'boret' (bordet). I stuguhörnet över dessa båda bänkar satt ett hörnskap 'vråskabet' vari bonden förvarade gårdens handlingar, sina penningar, samt — brännvinsflaskan . . . På andra sidan om dörren till 'baghuset' stod 'klockjan' i ett fodral och närmast intill denna 'himlingasängen', husbondfolkets sovplats . . . För övrigt voro säng och bänkar väggfasta, de senares överdel i form av lådor eller lårar fyllda med halm, varöver lades 'sänklen' och dynor av 'snortatyg' för att bänkarna skulle kunna begagnas som sängplatser om nätterna . . .

Utom de väggfasta möblerna funnos i stugan endast en länstol, vanligen av alm med halmsäte, varöver lades ett 'gynne' (dyna); några små pallar, som begagnades av kvinnorna vid spinning, spinnrockar och någon gång en simpel träsoffa. Vid dörren åter fanns alltid den s.k. 'gåsabänken' . . . Väggyrpnader, då sådana funnos, utgjordes av några särdeles grova målningar i vattenfärg på papp, föreställande bibliska figurer, de tio jungfrurna, Simson o.d. Golvet bestod helt enkelt av fast, tilltrampad lera och först i senare tid av plank eller bräder."⁵⁷

Under århundradets lopp blev brädgolv i stugan allt vanligare, och lergolven fanns i regel endast på fattigare gårdar.

Under senare delen av 1800-talet ändrades rumsindelningen, och nya rum, som kunde överta några av dagligstugans funktioner, t.ex. folkstuga, inrättades. Denna omDisposition av bostaden medförde, att dagligstugan blev förbehållen husbondfamiljen. Förändringen belyses av följande citat från Hagestads by (Löderups sn, I):

"1888—89 eller så inreddes där folkstugor där folket skulle äta. Där flyttades långbordet och de väggfasta bänkarna ut, vardagsstugan var tom. Ett bord mitt på golvet, ett par små bord vid väggarna, en soffa och några stolar, så har den gamla stugan, i vilken så mycket arbete blivit utfört, fått namn och värdighet av matrum . . ."⁵⁸

Detta medförde, att nya möbler måste anskaffas, och under årtiondena kring sekelskiftet ändrades möbleringen på många gårdar. En meddelare från Lunnarp (Kverrestads sn, I) skriver sålunda:

"Man köpte matrumsmöbler i Ljusbrun ek. Buffén utgjordes av ett under-

Fig. 20. Dagligstuga med stenskivebord mitt på golvet samt sättugn. Gårdlösa nr 2, Smedstorps sn, I. Foto Ch. Jurén, 1971.

skåp och ett ovanskåp. Stolarna var klädda med skinnimitation. En soffa likadant klädd hörde till möblemanget. I finare fall skaffade man sig också ett linneskåp. En matta ofta vävd i dukagång låg under matrumsbordet, som stod mitt på golvet. Över bordet hängde en fotogenlampa av metall, ganska utsirad, och med armar, där det fanns hållare för stearinljus.⁵⁹

Stugan kunde också avdelas till två rum, som båda uppvärmdes från köket. Det ena blev ett finare rum, som användes att sova i och vanligen vette mot trädgården. Det andra blev vardagsrum och matrum (Fig. 21, 22, 32, 45, 64). Ytterligare ett citat får tjäna som illustration:

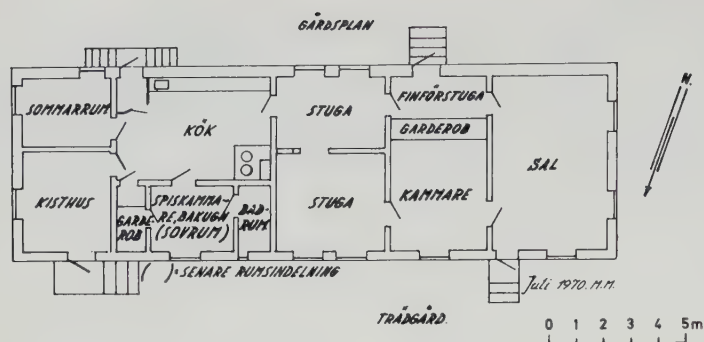

Fig. 21. Ö. Herrestad nr 3, Ö. Herrestads sn, I. Uppmätt 1970, LUF. Exempel på hur dagligstugan avdelats till två rum; sovrum har inretts på bakugnens plats.

”Den forna ’stuan’, som sträckte sig genom hela tvärsidan av längan är nu uppdelad i ’udaste stuan’ eller storstugan och ’ingaste stuan’ eller lillstugan. Den förra låg alltid utåt gårdsplanen. Mellan de båda stugorna fanns en dörr med ett litet titthål i spegeln täckt av en gardin, som morskan drog undan, då hon från sitt allra heligaste, ’ingaste stuan’ ville kontrollera pigorna vid deras kardor eller spinnrockar. I ’udaste stuan’ förrättades nämligen allt dylikt arbete. Här stod också det gemensammaste matbordet, ej längre en bordskista utan ett slagbord med skivor som kunna slås upp och till vilka stöd finnes ett par med tvärsålar fästa ben vilka vridas kring vertikalt gående axlar. Bänkarna längs väggarna äro ännu kvar, ehuru smalare och ej längre som oftast förr väggfasta. Det gamla blåmålade och blomster-sirade skåpet har ersatts av en skänk. Samtliga möbler äro numera målade i mörk björk, ofta utmärkt väl imiterat. Senare blir det vanligare med en ljusgul färgton. I storstugan äro långväggarna endast vitkalkade, men i innerstugan ha tapeterna gjort sitt intåg. Denna tjänstgör även som sängkammare. Den gamla himlasängen har eftertratts av en slags utdragssäng, som drages ut på bredden, ungefär liknande de som vid början av 1800-talet förekom hos herreklassen.”⁶⁰

Folkstuga

Folkstugan inreddes till tjänstefolket, och en del av möblerna från dagligstugan flyttades dit. Den fungerade som uppehållsrum för tjänstefolket samt som matplats, och ofta hade jungfrurna sina sovplatser här. Folkstugan kunde även nyttjas som matlagingsplats.

”Vi hade en fotogenlampa i folkrummet, det rum där tjänarna åt. Där fanns kokspis, och där hade jungfrurna sin säng ... Far var liksom föregångsmannen. Det kom så mycket människor till kvarnen ... Folk kom långväga ifrån ... Det hände att de kom till kvarnen och satt inne i folkrummet på natten och väntade på malning”,

berättar en meddelare, född 1882 i Smedstorps sn, I.⁶¹

Folkstugan låg oftast i anslutning till kökseldstaden, antingen inne i huskroppen eller i en tillbyggnad. Av 35 mensalhemman i Ingelstads härad, som synats perioden 1830—1910, fanns folkstuga inredd på fyra. Samtliga gårdar saknade detta rum fram till seklets mitt, då det på Glemminge nr 36 (1/3 mtl, Glemminge sn, I) fanns en folkstuga vid köket år 1850. Från synerna på Borrby nr 20 (5/8 mtl, Borrby sn, I) nämns utrymmet inte år 1822 men förekommer däremot 1877. När den nya boningslängan synades år 1907, innehöll denna folkstuga. Förhållandet var likartat på Borrby nr 60 (3/8 mtl, Borrby sn, I): folkstuga saknades 1847 men fanns 1877. På Onslunda nr 24 (1/2 mtl, Onslunda sn, I) förekom folkstuga först 1909.⁶²

Även av traditionsuppteckningar framgår, att folkstugor inrättades omkring sekelskiftet 1900 på större gårdar, där man hade flera tjänare. ”Sedan boningshusen för 50 år sedan (1800-talets slut) började byggas om inreddes de med folkastuga, där man intog måltiderna och där fick pigan sin sängplats . . .”⁶³ Under 1900-talet blev folkstugorna allt vanligare. Svaren på frågelistan LUF 105 (Tjänstefolk och husbondfolk) tyder på att sådana inreddes i hela Skåne ungefär samtidigt och att de förekom på större gårdar. Förebilder var prästgårdar samt klockargårdar och militära boställen.

Beteckningen ”lillastuga” förekommer i Albo härad och är antingen identisk med folkstuga eller avser ett rum för gårdens undantagsfolk. Lillastugan ligger ofta i anslutning till kökseldstaden: lillastuga, förstuga med spis och skorsten, stuga.

Uppdelningen i tjänstefolkets resp. husbondfolkets sov- och matrum slog först igenom hos förmögnare bönder. Den gamla rumsindelningen levde kvar på mindre hemman. Familjen åt och sov då i dagligstugan.

Sängkammare

Husbondfolkets önskan att erhålla privata utrymmen märks i synehandlingarna från 1800-talets slut genom förekomsten av beteckningen sängkammare. Den förekommer emellertid endast i ett par fall. Ett exempel är Hedeberga nr 14 (1/2 mtl, Spjutstorps sn, I) där en ny boningslänga i norr uppförts av tegel med innerväggar av råsten. Den innehöll 1874 från väster: kisthus, kök och brygghus, vävkammare, stuga, sängkammare, förstuga med trappuppgång till vinden, två handkammare, stuga, sal och kisthus.⁶⁴ På Löderup nr 15 (1/8 mtl, Löderups sn, I) fanns i bostaden år 1884 från väster: pigkammare, kök, brygghus, bakugn, förstuga, handkammare, dagligstuga, sängkammare, garderob, kistehus med källare, förstuga, spiskammare, sal och ett mindre boningsrum.⁶⁵ Borrby nr 60 (3/8 mtl, Borrby sn, I) hade en sängkammare i den nyuppförda boningslänga, som synades år 1902.⁶⁶

Sängkammaren hade karaktär av nymodighet och statussymbol vid denna tid. Som exempel kan Mellby nr 5 (Mellby sn, A) nämnas, där en ny boningslänga uppfördes år 1885. Här fanns en sängkammare inredd, men den

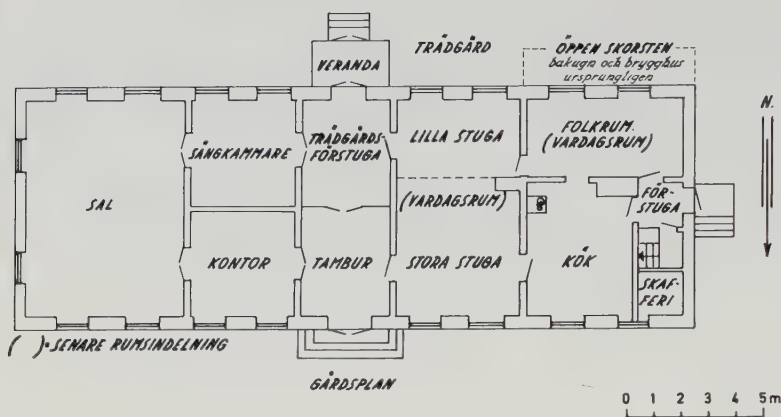

Fig. 22. S. Mellby nr 5, S. Mellby sn, A, uppmätt 1970, LUF. Sovrummet är placerat i representationsavdelningen.

stod outnyttjad in på 1900-talet. Man sov i stället i utdragssoffa i den lilla stugan (Fig. 22).⁶⁷ Under 1900-talet inreddes sovrum mera allmänt, även om det länge saknades på små hemman. Sängkammaren kunde placeras på olika ställen. Man kunde som framgått avdela ett sovrum i dagligstugan eller inreda det utrymme, som bakugnen upptagit. En annan möjlighet var att förlägga sovrummen till vinden, i den mån denna inte utnyttjades som sädesmagasin.⁶⁸ Genom ommöblering kunde givetvis redan befintliga rum användas och sängkammarmöbler började införskaffas i ökad takt under 1900-talet.

En meddelare från Ö. Herrestad (Ö. Herrestads sn, I) berättar, att pigorna hade sina sovplatser i folkstugan eller i pigkammaren, drängarna i någon av ekonomilängorna och att husbondfolket antingen hade ett eget sovrum eller disponerade dagligstugan. Måltiderna intogs i regel gemensamt, men det kunde förekomma, att husbondfolket åt separat i matrummet.⁶⁹

Barnkammare

Barnkammare nämns i något enstaka fall, t.ex. Hagestad nr 24 (Löderups sn, I) år 1835 hos nämndeman Anders Ericsson (se även sid. 124).

Dräng- och pigkammare

Drängkammare förekommer enligt syneprotokollen från 1700-talet på ett 50-tal gårdar. Förekomsten var beroende av gårdens storlek, och drängkammare fanns främst på gårdar på ca 1/4 mantal eller därutöver. Placeringen av rummet varierade. I hälften av fallen ligger drängkammaren i boningslängan men har där ingen bestämd plats. Annars finns den i ekonomilängorna, men även där varierar placeringen: i Lökaröd nr 1 (Brösärps sn, A) och Bonaröd nr 3 (Brösärps sn, A) finns drängkammaren vid sidan

om ett härbergshus i en uthuslänga; i Fröslöv nr 10 (Valleberga sn, I) mellan fårhus och kostall.⁷⁰ I många fall tycks den vara placerad så nära boningslängan som möjligt. Börje Hanssen skriver om förhållandena på Österlen under 1700-talet, att det där inte fanns samma möjligheter vid den tiden som senare att anställa drängar. Han menar, att man i stället hade dubbelbruk.⁷¹ Av undersökningsmaterialet framgår dock, att drängkammare kunde förekomma även på dubbelbruk. På både Fröslöv nr 10 (Valleberga sn, I) och Karlaby nr 21 (Tommarps sn, J) fanns år 1720 två hushåll resp. Där fanns också drängkammare.⁷²

Förekomsten av drängkammare under 1700-talet har sin motsvarighet på de danska gårdarna. I Sverige norr om Skåne-Halland kom denna uppdelning mellan husbondfolkets sovrum och tjänstefolkets tillstånd först under 1800-talet.⁷³

Under 1800-talets första del var förhållandena likartade. En förändring inträdde under 1800-talets andra hälft, då drängkammaren i regel placerades intill stall eller fåhus. Syneinstrumentens upplysningar kompletteras av ett flertal uppteckningar.⁷⁴ Drängkammaren var spartanskt inredd, saknade eldstad och innehöll endast säng, eventuellt ett bord samt en kista för förvaring av personliga tillhörigheter. Det kunde vara bekymmersamt att tjäna som dräng vid 1900-talets början. Assar Lindberg beskriver sin bostad på följande sätt:

”Jag fick bo i gårdens drängkammare, ett litet, oeldat rum i höladan. Vad jag frös där under vintrarna! Det värsta var, att dörren, som gick direkt ut i det fria, inte slöt tätt till, utan hade så stora öppningar, att jag vid snöstorm om morgnarna hade fullt med snö på det hästtäck, som jag bredde över fjäderdynan, när det var kallt . . . Drängkammaren på nr 9 (Ö. Nöbbelöv, Ö. Nöbbelövs sn, J) var varken bättre eller sämre än de övriga drängkamrarna i byn . . . Det fanns drängkamrar på Österlen, som hade ingång direkt från stall eller ladugård, och det ansågs som särdeles förmånligt, ty då kunde dörren stå öppen, när det var kallt, och den goda värmen från djuren komma in i kammaren . . .”⁷⁵

Man kan vid 1800-talets slut och 1900-talets början se en tendens att förlägga drängkammaren skild från stallet. Den placerades i anslutning till brygghus (och bakugn), undantagslägenhet eller förvaringsrum eller i någon av de ekonomilängor, som låg upp till boningshuset. Detta framgår av såväl synehandlingar som intervjuer.⁷⁶

Enligt tjänstehjonsstadgan, som gällde 1833—1926, hade tjänarna skyldighet att som säkerhet mot olovligt avvikande från tjänsten förvara sina ägodelar hos husbonden.⁷⁷ På kvällarna fick tjänstefolket för värmens skull vistas i dagligstugan eller folkstugan.⁷⁸ År 1919 föreskrevs i hälsovårdsstadgan, att boningsrummen skulle hållas varma, och särskilt under 30-talet engagerade sig provinsialläkarna ivrigt i denna sak.⁷⁹

Pigkammare nämns sällan i det äldre materialet och förekommer mer allmänt först under 1800-talets sista decennier. Den ligger då i regel i anslutning till brygghus, torvhus och spiskammare och saknar liksom drängkammaren eldstad. I ett par syneprotokoll anges, att en pigkammare avdelats i kistehuset resp. torvhuset.⁸⁰ I boningslängor med utgrävd källarvåning kunde pigkammaren inrymmas i källarplanet.⁸¹ Uppteckningsmaterialet ger ytterligare upplysningar om pigkammaren: inredningen bestod av säng, bord, kista eller koffert.⁸² I de fall särskild kammare saknades, användes köket, sterset, dagligstugan eller folkstugan som sovplats för pigorna. På en del ställen fanns både folkstuga och pigkammare.⁸³

År 1938 gjordes en utredning av hembiträdenas bostäder på landsbygden. Man vände sig mot att alkover, skrubbar och liknande utrymmen användes som sovplats för tjänstefolk.⁸⁴

Förvaringsutrymmen

Bakhus

Beteckningarna bakhus, bakstuga, bakstuguhus förekommer i ett 20-tal syneinstrument från 1700-talet i västra delen av Ingelstads härad samt i Albo. Termen bakstuguhus finns endast i Albo. Rummet ligger intill stugan, som t.ex. i Raskarum nr 9 (S:t Olofs sn, A) år 1724: bakstuguhus, stuga, förstuga och källare, eller Tomelilla nr 3 (Tryde sn, I) år 1781: bakhus, stuga, förstuga (med spis), torvhus.⁸⁵ I några fall ligger bakhuset skilt från stugan genom en förstuga eller källare (rum) som i Raskarum nr 3 (S:t Olofs sn, A) år 1724: stuga, förstuga (med spis), källare, bakhus.⁸⁶

Under 1800-talet blir benämningen bakhus den vedertagna i synehandlingarna. Bakhus förekommer allmänt i hela undersökningsområdet. Enligt 1800-talsprotokollen ligger bakhuset vanligen intill dagligstugan och användes till förvaringsrum för kistor och skåp. "Folk byggde bara små stugor som bestod av ett bakhus, som användes för mat . . ." och "efter storstugan kom 'baghuset', där en del av barnen hade sina sovplatser",⁸⁷ meddelas i ett par uppteckningar. Bakhus och härbergshus kan förekomma samtidigt i en boningslänga. Benämningens ursprung har diskuterats, men det torde inte råda någon tvekan om att rummet fått sitt namn av att det låg bortom stugan alltså bak stugan.⁸⁸ Uppgifter om bakhus finns under 1800-talet (längre tillbaka sträcker sig inte DAL:s uppgifter) från bl.a. Herrestads, Färs, Gärds, Åsbo och Torna härad. I Herrestads härad finns ordet basten, vilket är en sammansmältning av bak+stuga liksom bästu i Vemmenhögs härad och bajstu i Torna härad. Dessa uttryck betecknar ett rum vid sidan om stugan av samma bredd som boningslängan, vilket använts som förrådsrum m.m. Motsvarande benämning på detta utrymme är längre mot väster "kamersed".⁸⁹

En samhörighet med de västra och norra delarna av undersökningsområdet och västra resp. norra Skåne kan skönjas. Det kan ej råda någon tvekan om att baghus, baste, bakstuga etc. funnits i ovannämnda härader även under 1700-talet.

I det syd-götiska husets område har i större delen av Halland och Skåne termen bakhus eller bak-härbärke betecknat det "häbbare", som legat längst bort från stugans huvudeldstad och den intilliggande huvudingången. Båda uttrycken förekommer. Det härbärke eller loft, som legat längst bak från huvudingången och eldstaden, har enl. Erixon redan under medeltiden i västra och sydvästra delarna av Sverige och delar av Danmark benämnts så. Norr därom kallades motsvarande utrymme framkammare och den låg på gaveln längst från huvudeldstaden.⁹⁰

Härbergshus

Beteckningen härbergshus (herrbergshus, herbergshus, härbärgshus) har använts om utrymmen av liknande karaktär, alltså icke uppvärmbara förrådsrum. Intet i syneinstrumenten tyder på, att beteckningen använts synonymt med "bakhus". Ur 1700-talsmaterialet kan följande utläsas: Beteckningen härbergshus (med olika stavning) förekommer på rum i boningslängan eller i ekonomibyggnaderna i den norra delen av området (se karta, Fig. 23). Härbergshus ligger aldrig i anslutning till eldstaden och har ingen bestämd placering i förhållande till övriga rum såsom t.ex. bakhuset. I samma länga kan finnas såväl härbergshus som bakhus, källare och sommarstuga.⁹¹

I norra delen av området t.ex. Brösarp nr 16 (Brösarps sn, A), Åkarp nr 3 (S. Mellby sn, A) finns härbergshus belagt i de tidigaste synerna från 1720⁹² och förekommer under hela perioden. I södra delen saknas det under 1700-talets förra del. Intressant är, att i Gladsax nr 21 (Gladsax sn, J) finns ett rum, som benämns kammare i syn år 1738 men härbergshus år 1748.⁹³ På Fröslöv nr 10 (Valleberga sn, I) förekommer härbergshus först i en syn från år 1762, fast tidigare protokoll finns, och detsamma är fallet på Sällshög nr 7 (Tryde sn, I), där härbergshus nämns för första gången år 1781.⁹⁴ På Hedeberga nr 13 (Spjutstorps sn, I) finns det upptaget år 1748 och på Karleby nr 21 (Tommarps sn, J) år 1750 men ej 1730.⁹⁵ Uppenbarligen rör det sig om en spridning norrifrån från Albo härad. Detta styrks av uppgifterna i de syner från 1800-talets början, som tillkom i och med skiftet. Härbergshus förekommer på 1820-talet i hela undersökningsområdet, men på slätten förekommer beteckningen mindre allmänt, och härbergshuset är ofta tillbyggt, antingen på boningslängan eller på en ekonomibyggnad. I Albo härad innehåller i regel gårdarna ett eller flera härbergshus.⁹⁶

Enligt Dialektarkivets uppgifter förekommer härbergshus under 1800-talet förutom i Albo härad i S. Åsbo, V. och Ö. Göinge, Villands, Frosta, Gärds och Färs härader. Beteckningen härberge finns i ett koncentrerat område i SV-Skåne i Skytts, Oxie och Vemmenhögs härader.⁹⁷ En samhö-

Fig. 23. Utbredningen av beteckningen härbergshus under 1700-talet enligt syneinstrumenten.

righet mellan norra delen av undersökningsområdet och NÖ-Skåne kan konstateras, och förekomsten av härbergshus tyder på ett terminologiskt samband med det sydgötiska husets område.

Uttrycket härbergshus finns belagt sedan 1500-talet enligt danska och svenska ordböcker.⁹⁸ Det är allmänt inom det sydgötiska husets område. Ursprunget har bl.a. diskuterats av Erixon. Enligt hans uppfattning skulle den katolska kyrkans förrådsbodar för säd ha kallats härberge, och härbergshus=spannmålsbod skulle ha förmedlats den vägen. Tyska köpmän skulle i Skandinavien under medeltiden ha använt sina bodar även som sovrum, och den dubbla betydelsen av förrådsbod och logi skulle ha uppkommit på detta sätt.⁹⁹

Källare

Källare som beteckning på ett rum förekommer i hela undersökningsområdet i synmaterialet från 1700-talet och 1800-talets förra del.¹⁰⁰ Ett par an-

teckningar i syneprotokoll från 1700-talet från olika delar av sydöstra Skåne tyder på att "källaren" användes som förvaringsrum. I boningslängan på Sandby nr 16 (Borrby sn, I) fanns år 1724 en kammare s.k. kjällare, 2 väggarum med två små fönster. Här finns ett avdelat s.k. mjölhus med en dörr uti källaren. Taket var av bok.¹⁰¹ "På högra sidan om förstugan en källare och ett litet mathus samt brygghus" noteras i synen år 1724 på St. Topp-hem nr 1 (1/16 mtl, S:t Olofs sn, A).¹⁰² I syneprotokollet från Gladsax nr 21 (Gladsax sn, J) kallas utrymmet källare år 1738 men spiskammare år 1748.¹⁰³ Ingenstans nämns något om källarlucka eller källarnedgång.

Bruzelius har i "Allmogelivet i Ingelstads härad" år 1876 beskrivit, hur en gård tedde sig före skiftet:

"... i förstugan fanns mittemot stugudörren en annan dörr, som ledde till ... den s.k. källaren, vilken utgjorde på en gång kök, brygghus och bränneri."¹⁰⁴

Detta stämmer inte med arkivuppgifterna, och många av de gårdar, som uppges ha källare, har också ett brygghus antingen i boningslängan eller i en ekonomibyggnad.¹⁰⁵

Beteckningen "källare" blir efter hand mindre vanlig, och i syneprotokollen, som tillkom i och med skiftet vid 1800-talets början, finns benämningen källare ("kjeldare") endast i Spjutstorps by (Spjutstorps sn, I).¹⁰⁶ I en bouppteckning från Sandby nr 16 (Borrby sn, I) år 1826 förekommer uppgiften "ett målat skåp i kallaren".¹⁰⁷ Detta måste vara samma utrymme, som åsyftas med beteckningarna packhus eller härbergshus, vilka båda förekommer i syneinstrumentet för samma gård från 1822.¹⁰⁸

Den vanligaste placeringen av källaren var på andra sidan förstugan från stugan sett, alltså källare-förstuga-stuga. En möjlighet är, att man övertagit uttrycket "källare" från prästgårdarna, där utgrävda källare fanns under 1700-talet.¹⁰⁹ Jordkällare blir allt allmännare på bondgårdarna under 1800-talet och finns vanligen under något av förvaringsrummen, som t.ex. på Tjustorp nr 3 (3/8 mtl, Spjutstorps sn, I). I den nybyggda, av tegel uppförda boningslängan gällde följande år 1827:

"Inredningen är från väster till sommarstuga (varunder finnes en grundmurad kjellare, som dock icke ännu medhunnits att förses med loft och golv, ehuru ämnen därtill funnos på stället)."¹¹⁰

Sommarstuga

Som nämnts i inledningen kan det äldre synematerialet erbjuda vissa svårigheter, när det gäller rumsbeteckningarna. Det förekommer, att dialektala benämningar ersatts med rikssvenska. Synematerialet ger sällan eller aldrig några upplysningar om rummens funktion, men det framgår, att beteckningen "sommarstuga" har olika innebörd i början och slutet av

undersökningsperioden. Den förekommer i några syner från 1700-talets början, i synerna från skiftet omkring 1820/30 samt i det sena 1800-talsmaterialet.

Sommarstuga omnämns i syneinstrument från 1724 på fem gårdar i Sandby by (Borrby sn, I), på en gård i Gladsax år 1790 (Gladsax sn, J) samt på en gård i Södra Lökaröds by (Brösarps sn, A) år 1720 och 1756. Uppgifterna från Sandby tycks något osäkra, då ett par av gårdarna synades 1721, och man då inte noterade någon sommarstuga. Ingen av dessa gårdar har synats efter år 1724.¹¹¹ I Sandby har gårdarna följande planlösning: stuga, förstuga, sommarstuga; i Lökaröd: stuga, förstuga, visthus, sommarstuga och i Gladsax är placeringen oviss. Rummet har saknat eldstad och kunde alltså endast nyttjas under den varma årstiden.

Beteckningen sommarstuga har en större spridning under 1800-talet. Utrymmet kan nu ligga antingen i boningslängan eller i en ekonomibyggnad, och det förekommer i hela undersökningsområdet — dock mest i väster. Som exempel på sommarstugans placering kan nämnas Lunnarp nr 10 (7/32 mtl, Kverrestads sn, I) där boningslängan bestod av bakhushus, sommarstuga, stuga, förstuga med eldstad, bryggshus, härbergshus med jordkällare under och torvhus. På den andra gården med samma nummer och antal mantal låg sommarstugan i en uthuslänga. Ett sådant rum förekommer på alla gårdarna i byn.¹¹²

Bouppteckningar ger inga upplysningar om vilka möbler som funnits i rummet. "Sommarstuga" ersätter inte bakhushus och härbergshus, även om funktionen måste vara ungefär densamma. Beteckningen "sommarstuga" kan möjligen sättas i samband med säsonsboende, vilket har förekommit i Skåne. Möjligheten finns, att gårdsfolket helt eller delvis flyttade ut i sommarstugan under sommarmånaderna.¹¹³ I synematerialet från 1800-talets senare del på mensalhemman i Ingelstads härad förekommer beteckningen "sommarstuga" på fyra gårdar¹¹⁴ och avser ett finare rum, som också användes till förvaring. Det har nu en given plats vid ena gaveln av boningshuset. I denna bemärkelse förekommer sommarstuga allmänt i Sydvest-skåne.¹¹⁵ (Se vidare s. 71 ff.)

Packhus

Packhus förekommer vid 1800-talets början sporadiskt på företrädesvis förmögare gårdar: i Ravlunda (Ravlunda sn, A) hos prästen och strandridaren,¹¹⁶ i Övraby (Övraby sn, I) hos kammarjunkaren¹¹⁷ och i Rörum (Rörums sn, A) hos en nämndeman, m.fl.¹¹⁸ Packhus tycks förekomma mera allmänt i södra delen av undersökningsområdet. I Sandby by (Borrby sn, I) finns packhus på hälften av byns gårdar samt på korpralsbostället.¹¹⁹ Man förvarade där bl.a. saltekar och kistor. Benämningen kommer troligen från städerna, där köpmännen kallade sina förrådsbodar för packhus. Det ersätter inte något av de tidigare behandlade förvaringsutrymmena.¹²⁰

Kistehus, kistekammare

Beteckningen kistehus, kistekammare förekommer i det senare 1800-talsmaterialet. Rummet låg oftast vid gaveln i boningslängan, men kan även finnas i en ekonomilänga. Namnet hänför sig till, att husets kistor förvarades där.

”I kistehuset hade under årens lopp samlats 14 stora ekkistor, proppfulla med linnevaror, dynbolstrar, vadmalräckor och dyrbara vävnader, varmed stugan bekläddes vid högtider och gillestillfällen.”¹²¹

I Albo härad förekommer beteckningen ”stora hused” eller ”huset” på motsvarande utrymme. Här har vi sålunda ytterligare ett exempel på terminologisk samhörighet mellan den norra delen av undersökningsområdet och norra Skåne. ”Huset” och ”stora hused” tillhör det sydgötiska husets område.¹²²

Spiskammare, visthus

Spiskammare, visthus nämns i synematerialet, och denna beteckning har ersatt dialektala uttryck som t.ex. ”hudda”.¹²³

Garderob

Garderob nämns i några syneinstrument från 1800-talets slut och 1900-talets början.¹²⁴

Torvhus

Torvhus nämns i syneinstrumenten som ett förvaringsutrymme för torv, vilket var ett naturligt bränsle på den skogfattiga slätten. Hallenborg konstaterar dock att ”... torv, om därmed förstås den som är dugelig att bruka till eldebrand finnes ingalunda i alla dälдер ... De övriga få torvmossar, som där och var fast ganska tunt varit på slätten äro mestadelen medgångne emedan de varit ganska få och ringa ... Det skulle dock vara värre därän om ävenledes torvjord feltes, vilket ... många orter lära få erfara”.¹²⁵ Torvhuset kunde antingen ligga i boningslängan eller i en ekonomibyggnad. Vanligast är den sistnämnda placeringen. I norra delen av undersökningsområdet saknas torvhus. Där staplades ved i stackar.

Huggbod

Varje gård brukade ha ett ”huggehus” inrett i någon av längorna, säger Bruzelius i ”Allmogelivet i Ingelstads härad i Skåne”.¹²⁶ I huggehuset utfördes slöjdarbete under vinterhalvåret. Utrymmet finns inte omnämnt

särskilt ofta i synematerialet. Detta kan bero på att avbalkningen i log-längan var av så enkel beskaffenhet, att utrymmet inte särskilt omnämnes. Exempel på gårdar, där huggehus nämns, är Sandby nr 25 (1/2 mtl, Borrby sn, I), Brösarp nr 3 (3/16 mtl, Brösarps sn, A), Lökaröd nr 1 (3/8 mtl, Brösarps sn, A) och Stenby nr 9 (1/2 mtl, Benestads sn, I), alla från 1700-talet.¹²⁷

Representationsrum

Kammare, gästkammare

”Kammare” betecknar i materialet från 1700-talet och 1800-talets förra del ett mindre rum, som användes som förvaringsutrymme och sovrum för gäster. Någon uppvärmningsanordning nämns inte. Attribut som ”små” och ”mindre” förekommer ofta. I det senare 1800-talsmaterialet är kammaren ofta ett fin- och gästrum, som ligger i anslutning till den fina förstugan.

Beteckningen gästkammare nämns i ett 10-tal syneinstrument från 1700-talets mitt. Uppgifterna förekommer från undersökningsområdets södra del på två bondgårdar i Glemminge by (Glemminge sn, I), fyra i Örums by (Hörups sn, I), en i Fröslöv (Valleberga sn, I) år 1741. Boningslängan på Glemminge nr 34 (1/2 mtl) hade år 1735 bryggghus, gäststuga, stuga, förstuga med spis, skorsten och bakugn, spiskammare, torvhus, fårhus, och Örum nr 25 (1/4 mtl) hade år 1757 i boningshuset fårhus, stuga, förstuga med spis, skorsten och bakugn, gäststuga, torvhus. Vemmerlöv nr 14 (Ö. Vemmerlövs sn, J) skulle enligt syneprotokollet från 1745 få boningslängan ombyggd enl. bostadsordningen, och där skulle en gästkammare ingå förutom förstuga, stuga, kök och kammare. Gården skulle bli sätesgård.¹²⁸

I husesynsförordningen från 1681 föreskrivs att: ”på det bonde eller åbo icke må tvingas till flera hus än behov görs, så skall man veta att dessa äro laga och nödige hus stuga med sin kammare och gäststuga, där gården stor är.”¹²⁹

I 1734 års lag stadgas att bondgårdar på ett eller ett halvt mantal borde vara försedda med gäststuga.¹³⁰ Benämningen förekommer sporadiskt under 1700-talet. Troligen rör det sig om påverkan via synekommissionerna.

Kammaren blev under 1800-talets senare hälft ofta det finaste rummet, där de bästa möblerna stod (på mindre gårdar saknades sal). Kammaren tjänstgjorde även som gästrum. Följande beskrivning kommer från Kverrestads sn, I:

”I kammaren stod en byrå med fem lådor. På byrån fanns en mängd prydnadssaker, porslinshundar, små porslinsskor, små korgar med ’känne’ (vykort) i. Ett skrivbord med skåp vid sidorna fanns också, samt två stolar med svängt ryggstöd. En säng fanns också här. För fönstren hängde smala, vita

gardiner, och som gardinstång hade man en käpp, som vilade på ett par spik. På väggen fanns några tavlor, däribland en bild av Kristina Nilsson i såväl vinter- som sommarkläanning samt en tavla med en jägare i ett skogs-bryn ... På golvet låg hemvävda trasmattor. Man lade mattor endast i kammaren. I 'stugan' var golvet sandat. Kammaren användes endast när man hade gäster. Kom någon och hälsade på i vardagslag bjöds han endast in att titta i kammaren ett litet slag, för att beundra hur fint där var ... Så som här beskrivits såg det ungefär ut i alla 'kammare' på den tiden ..."¹³¹

I flertalet uppteckningar nämns ett runt bord mitt på golvet i stället för skrivbord.¹³² Tapeter blev allmännare på 1880-talet. Ibland sattes tapeten endast på väggarnas övre del; den nedre förblev vitkalkad. Kammaren tapetserades först, därefter salen och sist dagligstugan. Samma turordning följdes, när gardinerna sattes upp ungefär vid samma tidpunkt.¹³³

Finrum inreddes vid olika tidpunkt beroende på förmögensförhållande och bostadens storlek. På ovan beskrivna gård fanns kammare på 1880-talet. Enligt en sagesman, f. 1852, från undersökningsområdets norra del var "kammerset" en nymodighet, som inte fanns i hennes barndomshem men däremot på kringliggande gårdar.¹³⁴

Sal, salong, kontor är representationsrum och nämns mera allmänt omkring 1800-talets slut i synehandlingar för större gårdar. Rum av denna karaktär fanns tidigare hos landsbygdens ståndspersoner, vilket framgår av skifteshandlingarna. En ståndspersons bostad kunde ha följande utseende: I Övraby (Övraby sn, I) var 1820 kammarjunkare Wallboms våningslänga uppförd i korsvirke och från höger i förstugan inredd till sal, förmak, sängkammare och gästrum. Till vänster om förstugan fanns kök, spiskammare, jungfrukammare, port, drängkammare och packhus.¹³⁵

Sal

I synematerialet förekommer benämningen "sal" under 1800-talets senare del på sex mensalhemman, så t.ex. på Borrby nr 33 (3/8 mtl, Borrby sn, I), som innehöll både sal och kistekammare år 1877 (Fig. 57), och Löderup nr 8 (1 mtl, Löderups sn, I) år 1867 (Fig. 34).¹³⁶ Under 1800-talets sista årtionden slog alltså nya heminredningsideal igenom på bondgårdarna, och de gamla benämningarna härbergshus, sommarstuga och kistehus ersattes med det borgerliga "sal".

I regel införskaffades nya möbler och gardiner. Väggarna försågs med tapeter eller målningar. Följande utdrag visar, hur man, genom viktiga familjehändelser eller generationsväxling på gården, fick impulser till förnyelse av hemmet:

"Väggarna i kistehuset var kalkade, tapeter och gardiner blev där ej förrän 1896 till faster Elna (meddelarens syster) skulle ha bröllop. Samtidigt blev

där bord och stolar. Så blev det sal. Mattor var där ej förrän mor (meddelarens hustru) kom upp här (1898) som hon vävde själv. . . . I kistehuset stod utom skåpet två kistor med fars namn, tre med mors namn samt ett par andra mindre. I kistorna låg säng- och åkdynor i krabba såväl som röllakan, linne i räcker, skjortor och dukar.”

Möbleringen i övrigt bestod av:

”ett enkelt bord. Runda bord kom nog i bruk i mitten av 80-talet. Rottingsitsar (på stolar) kom nog samtidigt. De var lite dyrare än stolar med vanlig sits. De första stolarna vi hade i salen var de som mor fick hemifrån (rotting i sits).”¹³⁷

Uniformiteten var stor, och flera sagesmän anger, att möbleringen bestod av ett eller två klädsåp, kistor, ett runt bord mitt på golvet med fotogenlampa över, en soffa, stolar och eventuellt något fönsterbord (Fig. 24). Möblerna tillverkades i regel av någon snickare i trakten.¹³⁸ Möbelaaffärer på landsbygden blev vanliga först under 1900-talet. En möjlighet att förvärva möbler var att köpa dem på auktioner, t.ex. på en prästgård eller herrgård.¹³⁹

Väggmålningar kan ibland förekomma på väggarna i salen och på större gårdar också i kammaren. Motiven varierar. På Gårdlösa nr 2 (Smedstorps sn, I) finns kalkmålningar i salen föreställande olika slott i Skåne (Fig. 24). Dekoren är utförd av en konstnär Antonsson från Malmö omkring 1850. Kammaren är numera tapetserad men har varit dekorerad i blått.¹⁴⁰ På Gussaröd nr 1 (Brösarps sn, A), där boningslängan är uppförd omkring 1840, dekorerades väggarna i salen med marmorerade fält, inramade av klassiska kolonner i blått och grått (Fig. 25).¹⁴¹ Liknande dekor fanns på Raskarums boställe (S:t Olofs sn, A), som var arrenderat. Nonfigurativa takmålningar eller blomsterslingor finns bl.a. på Hagestad nr 24 (Löderups sn, I), Ö. Herrestad nr 3 (Ö. Herrestads sn, I) och Hagestad nr 35 (Löderups sn, I).¹⁴² Konstnärernas namn är okända med undantag av ovan nämnde Antonsson från Malmö. Det bevarade materialet är för litet, för att några grupper i konstnärligt avseende skall kunna urskiljas. Utsmückning på väggarna med marmorerade fält förekommer på Söderslätt, där väggmålningar i representationsrummen är vanligare än på Österlen. Finsrummet på Söderslätt har utförligt behandlats i en licentiatavhandling år 1958.¹⁴³

Salen saknade som regel eldstad och kom i vardagslag att i stor utsträckning användas som förvaringsrum för textilier och matvaror (äpplen, bönor etc.); garderober fanns i allmänhet inte. Fram till 1930-talet höll bönderna nästan alltid sina kalas i hemmet, och måltider och dans ägde då rum i salen. Medan maten dukades ut, försökte man, innan dansen började, få sitta i de eldade rummen. Uppvärmning av salen med fotogenkamin kan ha

Fig. 24. Sal, Gärdlösa nr 2, Smedstorps sn, I. Väggmålningar från 1800-talets mitt.
Foto Ch. Jurén, 1971.

Fig. 25. Väggmålningar i salen på Gussaröd nr 1, Brösarps sn, A. Foto G. Gustafsson, 1928, LUF.

förekommit under 1800-talets senare del, men uppgifter härom har ej påträffats i synerna. Efter sekelskiftet har det emellertid enligt muntliga uppgifter förekommit.¹⁴⁴ Då salen användes för vigsel, pryddes ett bord eller någon låg möbel som altare.¹⁴⁵

Salen/sommarstugan/härbergshuset/kistehuset låg i regel vid husets gavel, och intill kunde finnas en eller flera kammare, gästrum, kontor eller spiskammare.

Några skiljaktigheter mellan undersökningsområdets norra och södra del har kunnat konstateras. "Härbergshus", som är en vanlig beteckning i norra delen under 1700-talets förra del, förekommer inte i slättbygden i söder. Benämningarna "huset", "stora huset" och "lillastuga", som förekommer under 1800-talets senare del på uppmätningar,¹⁴⁵ tillhör den uppsvenska terminologien. I såväl syneinstrument som topografisk litteratur finns i Albo härad härden i stugan omnämnd under förra delen av 1700-talet. Man

kan också konstatera, att utvecklingen gick snabbare i vissa fall på slätten (t.ex. uppsättandet av skorstenar).

Under 1800-talets senare del avtecknas de sociala differenserna påtagligare än de geografiska, när det gäller bostadens utformning. Inredandet av representationsrum blev ett tecken på social status liksom avskiljandet av särskilda rum för tjänstefolket. Den äldre rumsindelningen levde kvar hos de mindre bemedlade, och en eftersläpning på flera decennier kan här noteras.

Under 1800-talet försvinner beteckningen "källare" ur synematerialet och nya tillkommer såsom packhus, kisthus, sal, kontor och garderob.

V. Planlösningar

Om man studerar planlösningarna under hela det tidsavsnitt undersökningen upptar, är det möjligt att urskilja tre olika plantyper, för åskådlighetens skull kallade plan A, B och C. Nedanstående exempel kan anses vara representativa för respektive plantyper.

Typexempel

Plan A

Den under 1700-talet förhärskande typen av boningslänga med förstuga jämte eldstad för uppvärmning och matlagning, dagligstuga, förrådsutrymmen och ibland loge, får- och fähus eller dylikt levde kvar under 1800-talets förre del och förekom i mera enstaka fall under hela 1800-talet. Boningslängans rum sträckte sig över hela längans bredd. Man hade endast behov av ett uppvärmt "allrum" samt förvaringsutrymmen. Variationerna inom området är små. Stugan låg intill husets enda eldstad, och på andra sidan om stugan fanns i regel ett eller flera bakhushus eller andra oeldade förrådsutrymmen. I stort sett skiljer sig planlösningarna inom undersökningsområdet endast genom rumsbeteckningarna.

Ett exempel från områdets södra del är Sandby nr 16 (Borrby sn, I) år 1724. Boningslängan låg i norr och innehöll från öster: porthus (2 väggarum), brygghus (3 väggarum) med halvdörrar till gården, kölna och golv i gott stånd, dränghus (2 väggarum) med dörr till gården och ett avdelat vishus, dagligstuga (3 väggarum) med dörr till förstugan och två fönster, förstuga (2 väggarum) med halvdörrar till gården, skorsten med bakugn och uppgång till loftet, kammare s.k. källare (2 väggarum) med dörr till förstugan och två små fönster; i källaren fanns avdelat ett mjölhus. Dessutom innehöll längan loge med golv (8 väggarum) samt fähus¹ (Fig. 26).

I norra delen av undersökningsområdet kunde boningslängan ha följande indelning: Raskarum nr 1 (5/16 mtl, S:t Olofs sn, A) bestod år 1724 av tre längor. Den norra var inredd till: brygghus, mathus, källare, förstuga, stuga, bakstuguhus, härbergshus och dränghus. Skorsten saknades i stugan

Fig. 26. Sandby nr 16, Borby sn, I. Rekonstruktion enligt syneinstrument från år 1724, KrA. Utrymmen från väster 12, 2, 2, 3, 2, 3, 2 väggrum; i förstugan skorsten med bakugn. Plan A.

Fig. 27. Tjustorp nr 2, 3/16 mtl, Smedstorps sn, I. Rekonstruktion efter syneinstrument från 1827, KDL. I förstugan spis, skorsten och bakugn. Plan A.

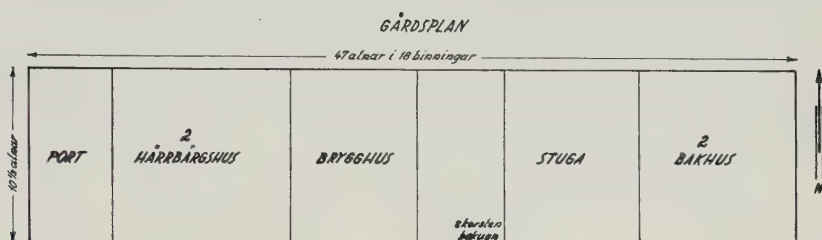
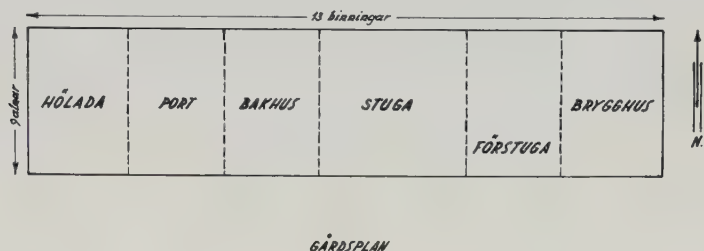

Fig. 28. Rörum nr 34, 1/8 mtl, Rörums sn, A. Rekonstruktion efter syneinstrument från 1832, KDL. Plan A.

och loft fanns ej i härberghuset. Förstugan hade halvdörrar mot gårdsplanen. Hela längan bestod av 16 binningar.² Planlösningen var likartad under 1800-talets förra del.

Denna beskrivning kommer från Ingelstads härad, Tjustorp nr 2 (3/16 mtl, Smedstorps sn, I) år 1827:

”Norra längan, 9 alnar bred, består av 13 binningar, uppförda av eke och alme stolpar, furubjälkar, sparr och läkte. En brädgavel och lervägg, är inredd från väster till hólada, port, bakhús, stuga, förstuga, spis, skorsten, bakugn och brygghús, loft över allt utom porten och hóladan. — Timret är nytt samt längan välunderhållen med halmtak och väggar.”³ (Fig. 27).

Till undersökningsområdets norra del hänför sig följande beskrivning på Rörum nr 34 (1/8 mtl, Rörums sn, A) år 1832:

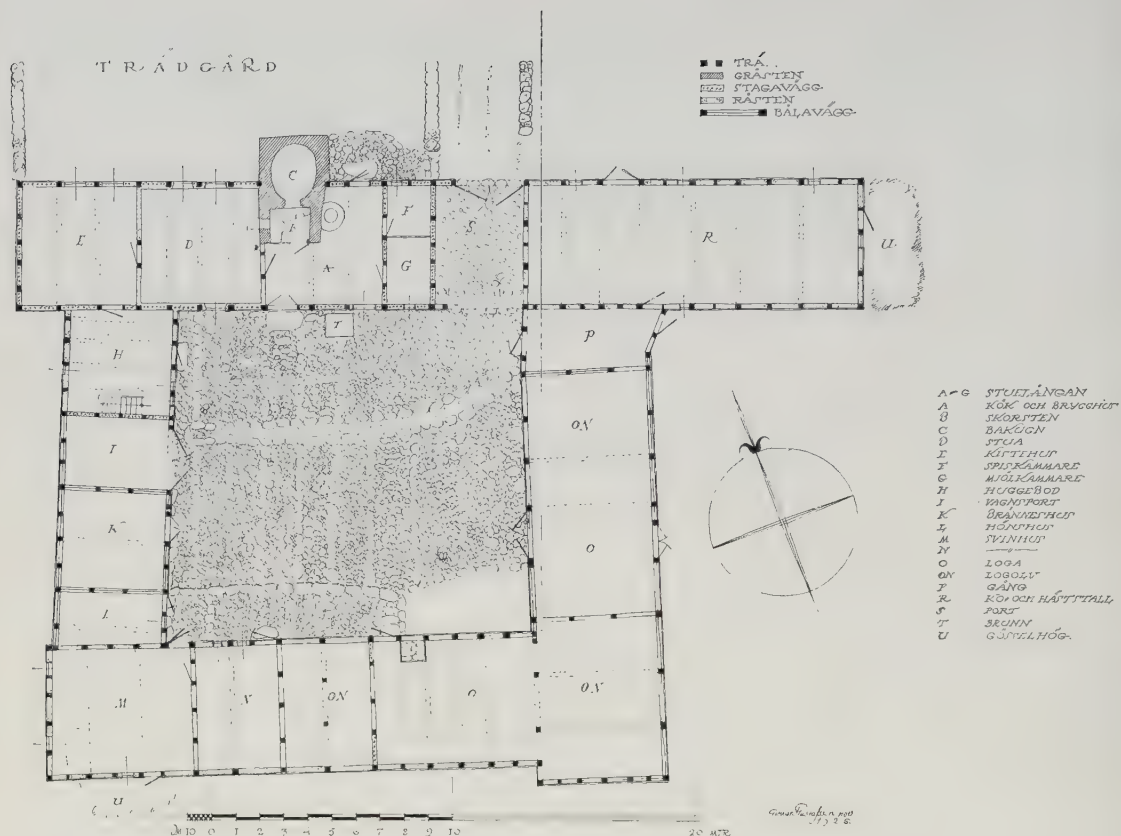

Fig. 29. Andrarum nr 7, Andrarums sn, A. Uppmätt 1926, LUF. Plan A.

”Södra längan, 47 alnar lång, 10 1/2 alnar bred indelad uti 18 binnigar, inredd till port med loft, 2^{ne} härbärgshus, brygghus, skorsten, bakugn, stuga och 2^{ne} bakhus, uppförd på ekefoträd, ekestolpar, bjälkar, furusparr och läkte under halmtak, mycke gott timmer och väl underhållit.”²⁴ (Fig. 28).

Denna planlösning förekommer också under århundradets senare del och 1900-talets början. Andrarum nr 7 (Andrarums sn, A) uppmättes 1920/30. Gården låg vid bygatan och var uppförd av korsvirke med fackfyllnad av råsten och kline på stakar. I uthuslängan förekom fackfyllnad i skiftesverk. Byggnadsåret är inte känt⁵ (Fig. 29).

Plan B

Under 1800-talets senare del har planlösning B vunnit stor spridning i hela området. Boningslängan är här uppdelad i en vardagsdel med dagligstuga

Fig. 30. Ravlundagården, Ravlunda sn, A. (Nedbrunnen å Skansen i juni 1972). Plan B; A. Förstuga, B. Kistehus, C. Kammare, D. Stuga, E. Kök, "sters", med köksingång, H. Pigkammare.

och köksavdelning som centrum samt en finare del, som i regel består av förstuga, kammare, sal och/eller kisthus. I vissa fall är dagligstugan med längsgående mur avdelad till två rum. Till denna stomme av gavelrum, förstuga, kammare, stuga, förstuga, kök etc. kunde flera rum fogas. Som exempel kan nämnas Ravlundagården, Skansen (Fig. 30).

Lönshult nr 1 (Andrarums sn, A) från århundradets senare del, den enda gården, som låg kvar i byn efter skiftet, har en något annorlunda plan. Boningslängan låg i norr och hade de övre facken fyllda med kline på spröt och de undre med bålar. De övriga längorna var uppförda i skiftesverk. Boningslängan var inredd till följande rum: "Stora huset", förstuga, lilla-stuga, skorsten med spis och bakugn, stuga, kammare, förstuga och kistehus⁷ (Fig. 31). Ett annat exempel från Albo härad är Rönnebrödsgården (S:t Olofs sn, A), som har en mera varierad rumsindelning. Boningshuset var uppfört på hög gråstenssockel med väggarna i korsvirke. Fackfyllningen

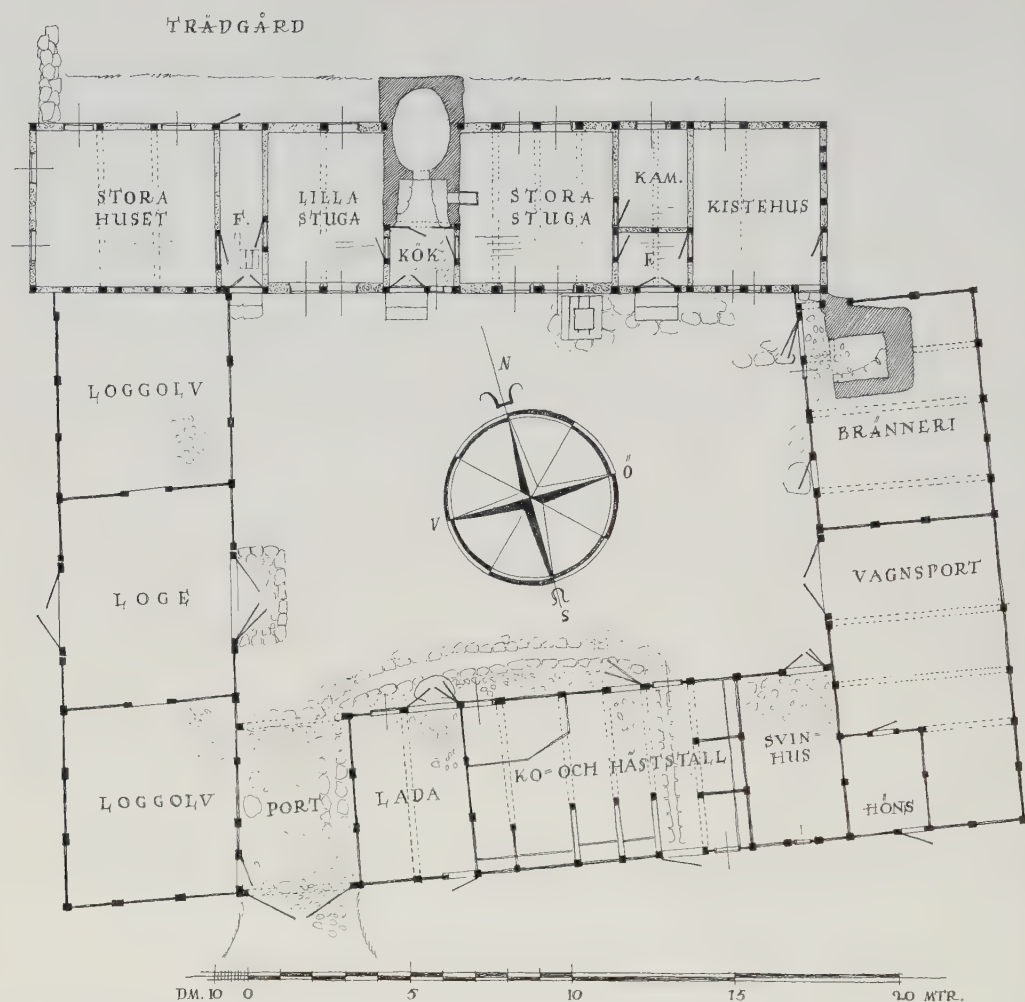

Fig. 31. Lönschult nr 1, Andrarums sn, A. Uppmätt 1928, LUF. Exempel på plan B, den nordliga varianten med "lillastuga" och tvärs genom huset gående förstuga.

bestod av lersten och gråsten. Timran av ek hade rödfärgats⁸ (Fig. 32, 33). Mensalhemmanet Löderup nr 8 (1 mtl, Löderups sn, alltså södra delen av undersökningsområdet) hade 1867 en boningslänga, som låg i norr, uppförd av korsvirke med lerfyllnad på östra änden och tegel för övrigt. Från västra gaveln räknat fanns sal, kammare, förstuga, spiskammare, bakhus, stuga, förstuga med bakugn och skorsten, brygghus och torvhus⁹ (Fig. 34).

Synematerialet kan kompletteras med ytterligare en uppmätning: På Salarp nr 6 (Vallby sn, J) torde nedervåningen ha uppförts omkring 1800-talets mitt av lersten med puts. Omkring 1895 påbyggdes den andra våningen, vilken utnyttjades som sädesmagasin och för fester. 1938 inreddes

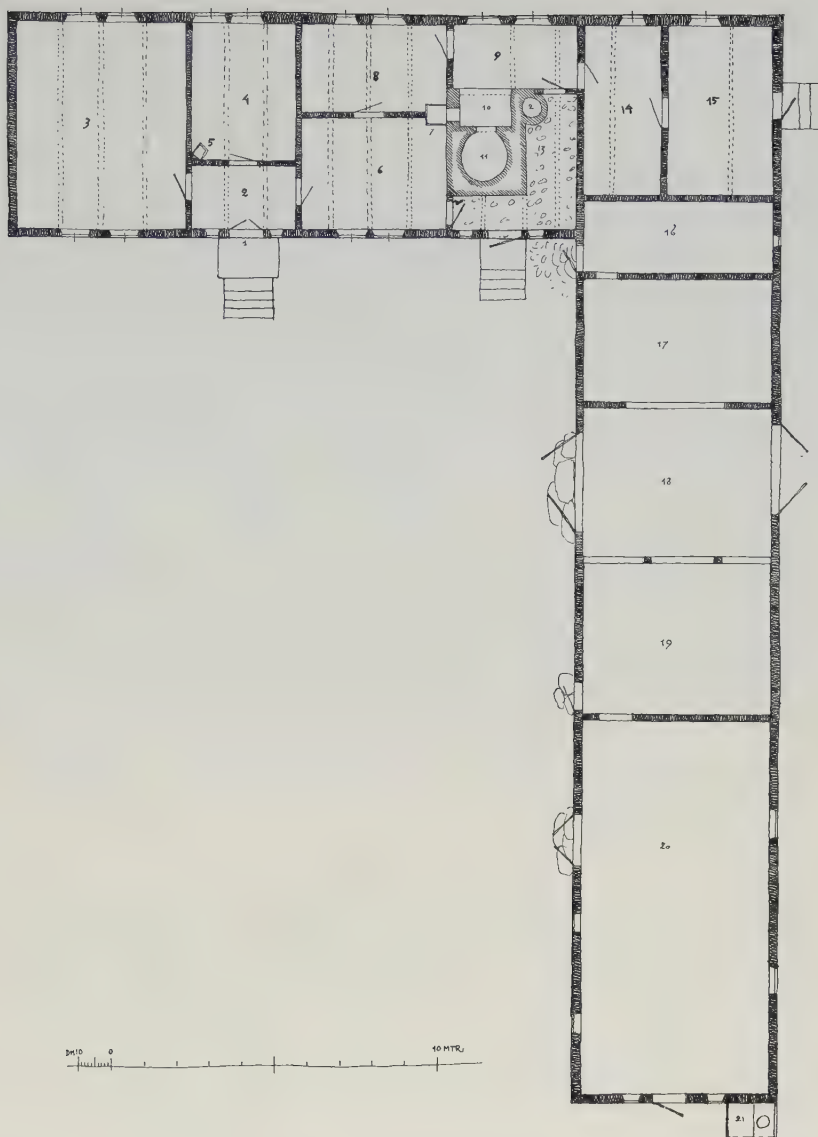

Fig. 32. Rönnebrödsgården, S:t Olofs sn, A. Uppmätt 1925, LUF. Plan B med en mera varierad rumsindelning. Från norr: 3. Sal, 2. Förstuga, 4. Kammare, 8. Sängkammare, 6. Dagligrum, 9. Kök, 14. 15. Kistehus.

ett sovrum på andra våningen. Väggen vid köket sattes upp 1930 och en torrklösett inreddes i bakugnen. I övrigt är den ursprungliga planlösningen oförändrad¹⁰ (Fig. 35, 36).

Rumsindelningen kan som tidigare nämnts variera. Exempelvis kunde ytterligare kammare placeras antingen på husets ena gavel eller intill den

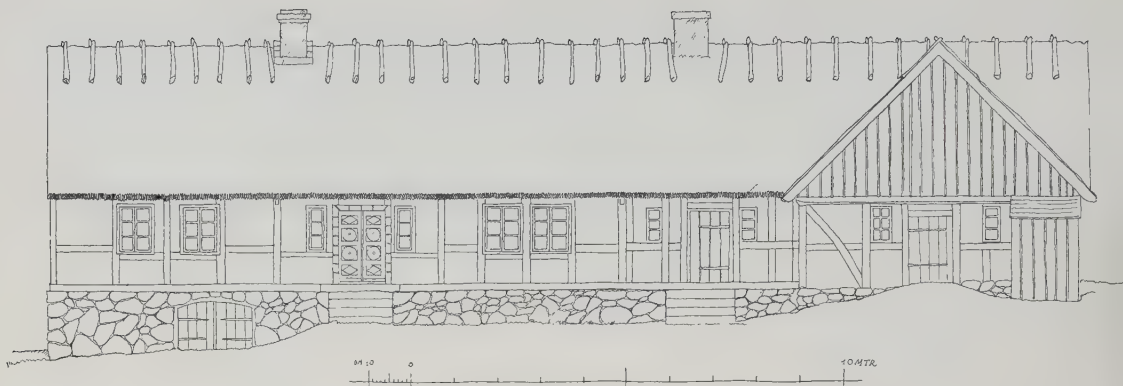
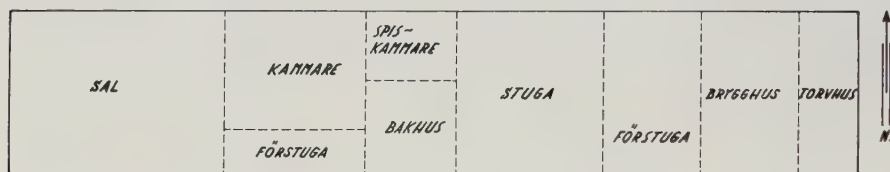

Fig. 33. Rönnebrödsgården, S:t Olofs sn, A. Teckning av fasaden. G. Gustafsson, 1925, LUF.

GÅRDSPLAN

Fig. 34. Löderup nr 8, 1 mtl, Löderups sn, I. Rekonstruktion efter syneinstrument från 1867, LLA. Plan B.

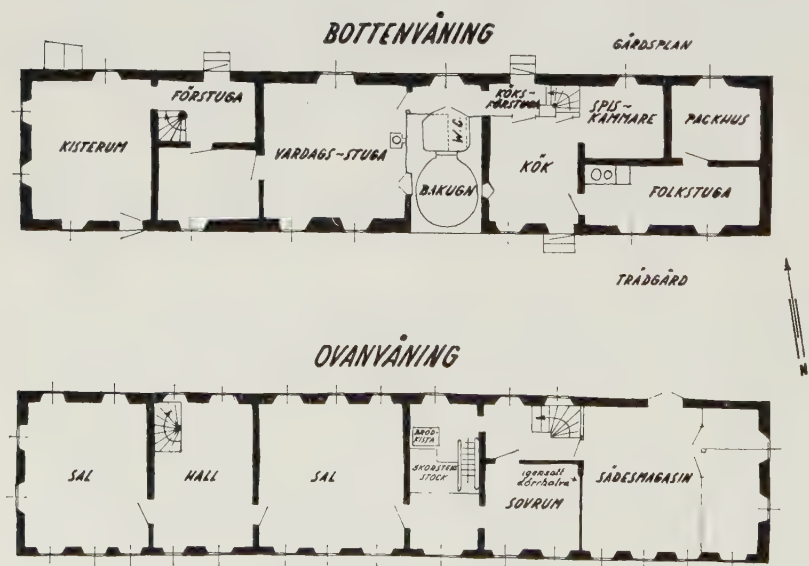
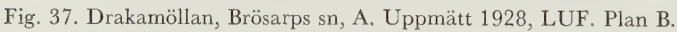

Fig. 35. Salarp nr 6, Vallby sn, J. Uppmätt 1972, LUF. Plan B. Påbyggd andra våning.

Fig. 36. Salarp nr 6, Vallby sn, J. Fasaden. Foto 1972, LUF.

finare förstugan. De planer, som här representeras av Drakamöllan (Brösarps sn, A) (Fig. 37) och Skipparp nr 3 (Ravlunda sn, A) (Fig. 38), är inte lokalt bundna utan förekommer i hela undersökningsområdet. I stort sett är planlösningarna likartade över hela Österlen. Ett par lokala variationer kan urskiljas. I Albo härad förekommer en plan med en genomgående förstuga (som på Lönshult nr 1, Fig. 31), och en "lillastuga" kunde inredas intill kökseldstaden (även Fig. 80). I sistnämnda fallet liknar planlösningen den som uppkom, när en folkstuga inreddes i sterset. Liksom när det gällde rumsbeteckningar, kan ett samband spåras mellan undersökningsområdets norra del och angränsande bygder i norr och nordväst. Synematerialet ger inte tillräckligt utförliga upplysningar, för att man med säkerhet skall kunna uttala sig om, huruvida planen med genomgående förstuga förekom mera allmänt under 1700-talet. I något fall noteras två ingångar till förstugan. På Åkarp nr 1 (1/4 mtl, Mellby sn, A) fanns år 1724 heldörrar på norra och södra sidan till förstugan.¹¹ Ett exempel på denna plan med en "lillastuga" från nordvästra Skåne är Östraby nr 4 (Kattarps sn), byggd omkring 1840. Liknande planlösning fanns allmänt på gårdarna i

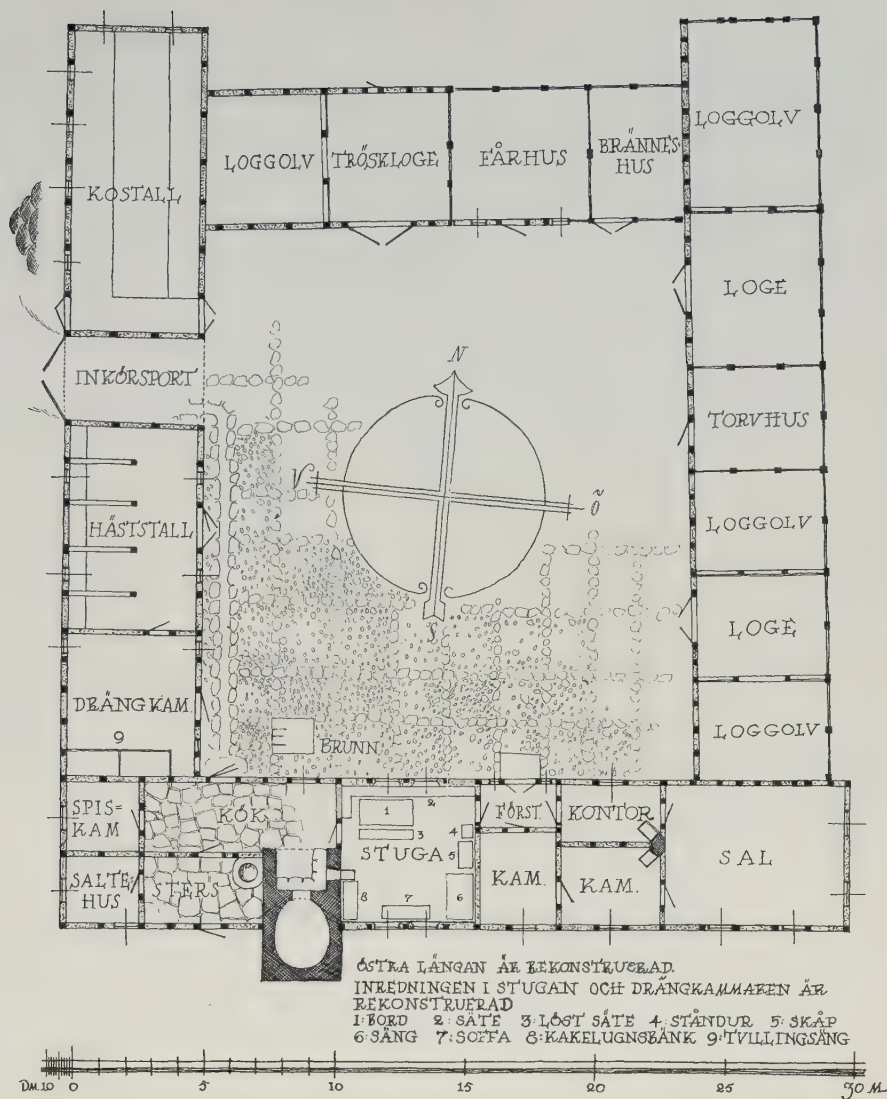
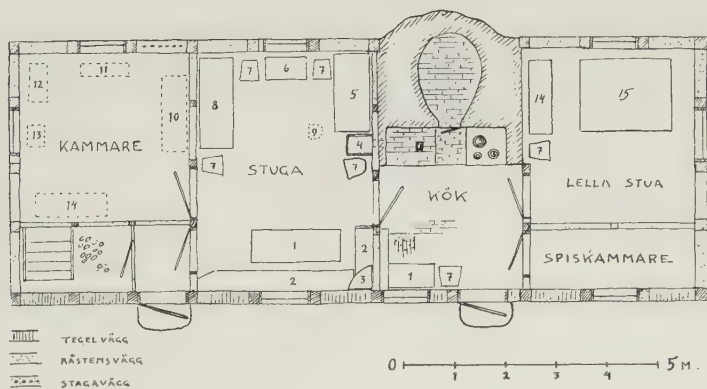

Fig. 39. Östraby nr 4, Kattarpssn, i Kullabygden. Byggt omkr. 1840. Uppmätt 1945. En "lillastuga" finns intill köket. Jfr Lönshult nr 1, Fig. 31.

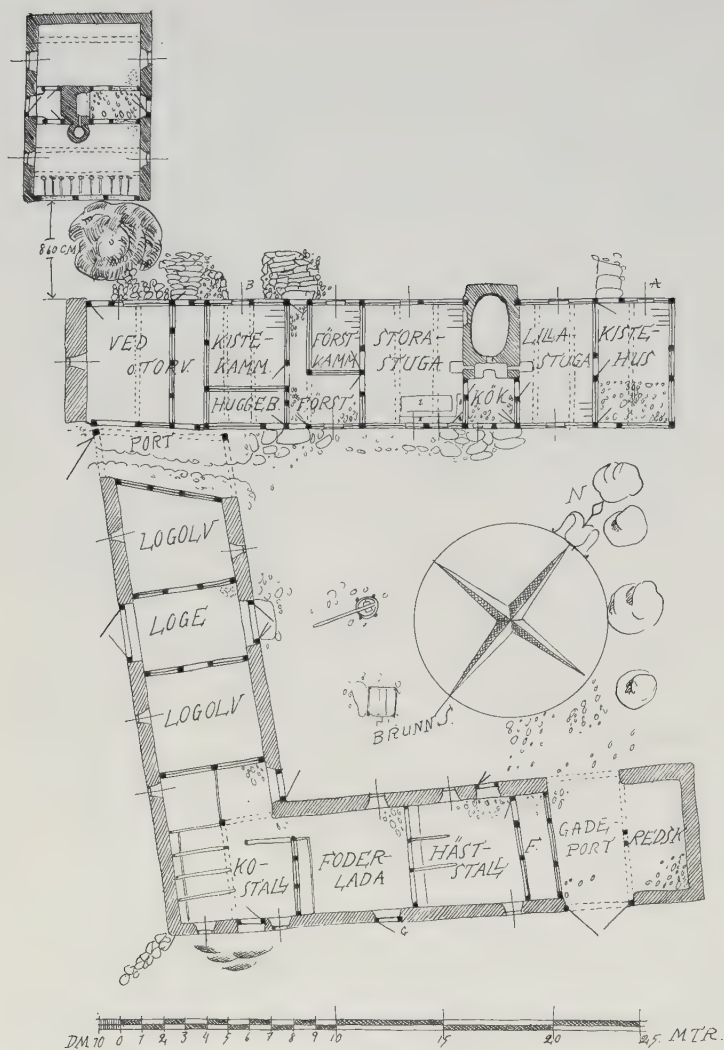

Fig. 40. Lillasäte nr 2, Höörs sn, Frosta härad. Uppmätt 1930, LUF. Plan med tvärs genom huset gående förstuga. Jfr Lönshult nr 1, Fig. 31.

Östraby under 1820-talet¹² (Fig. 39). "Lillastuga" och genomgående förstuga finns bl.a. på Lillasäte nr 2 (Höörs sn, Frosta hd) (Fig. 40).

Plan B kan sedan 1830-talet enligt syneinstrument beläggas i sydvästra Skåne,¹³ under 1800-talets senare hälft i mellersta och norra Skåne i t.ex. Frosta härad och Ö. Göinge härad samt i södra Halland.¹⁴ Ett exempel från Frosta härad är Orup nr 1 (Bosjöklosters sn). Här finns "lillastugan" vid eldstaden, och stallet ligger delvis i boningslängan. Planen förete stora likheter med planlösningarna i främst Albo härad. Även det större utnyttjandet av gråsten binder samman dessa områden (se även sid. 133).¹⁵ I Blekinge finns en plan, som överensstämmer med den här behandlade, belagd vid 1800-talets mitt. Salen eller "huset" ligger på ena gaveln, sedan kam-

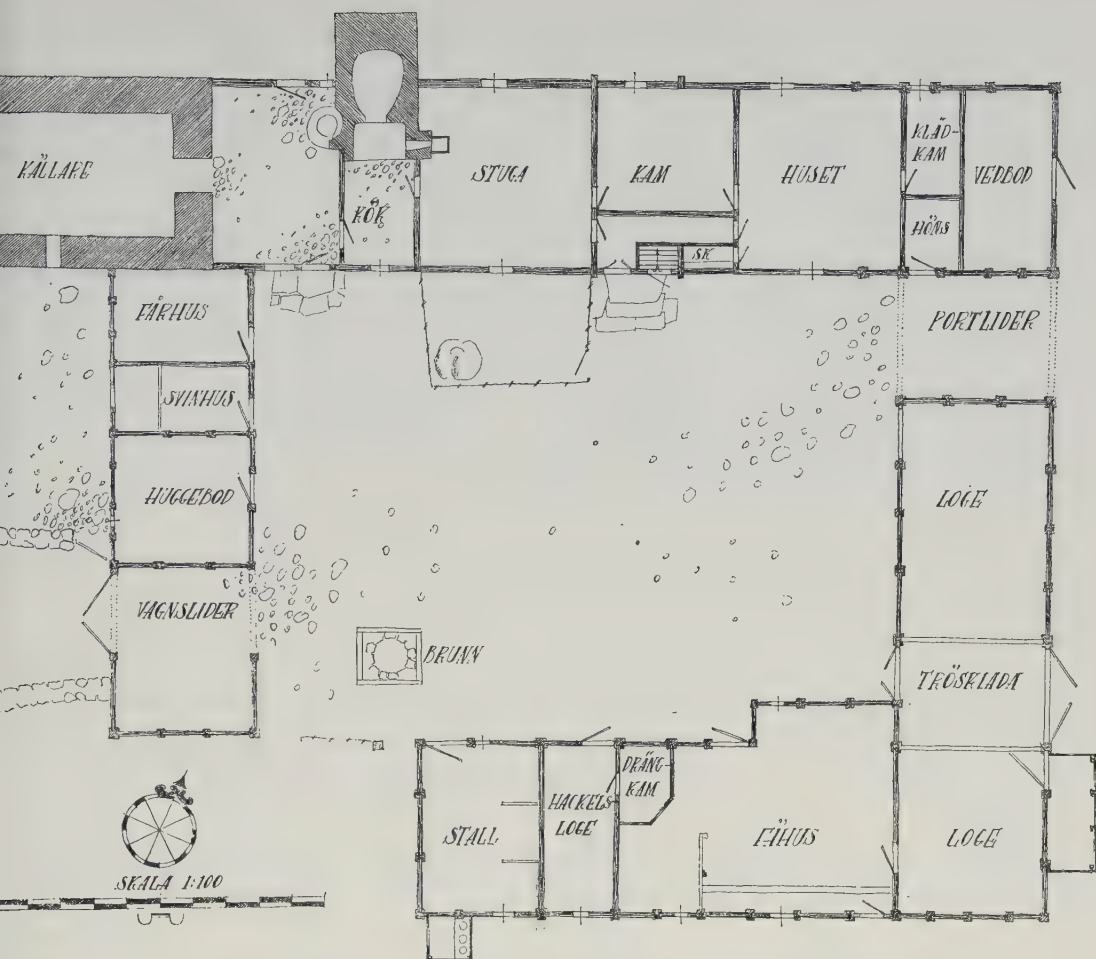

Fig. 41. Ynde by, Sölvesborgs sn, Listers härad, Blekinge. Uppmätt 1924. Exempel på en plan, som överensstämmer med den som här benämnes plan B.

mare och förstuga samt dagligstuga; på andra gaveln finns köksavdelningen. Denna planlösning förekommer i västra delen av landskapet in i Östra härad både i en- och tvåvåningshus. Erixon anser i "Den blekingska lantbefolkningens byggnadskultur", att denna bostadsform har utvecklats ur högloftstugan¹⁶ (Fig. 41).

Plan C

Plan C karakteriseras av att huskroppen är bredare och avdelad genom längsgående innerväggar. Man har i viss mån frångått den äldre rumsindelningen, köket ligger ofta vid ena gaveln, och den utskjutande bakugnen

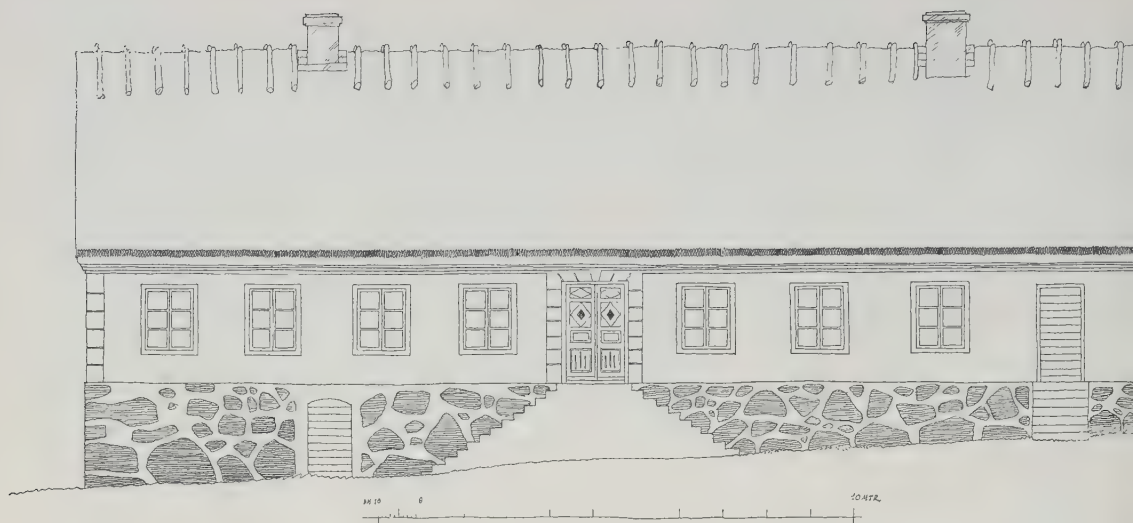

Fig. 42. Gamla Maryd, S:t Olofs sn, A. Östra fasaden. Teckning 1925 av G. Gustafsson, LUF.

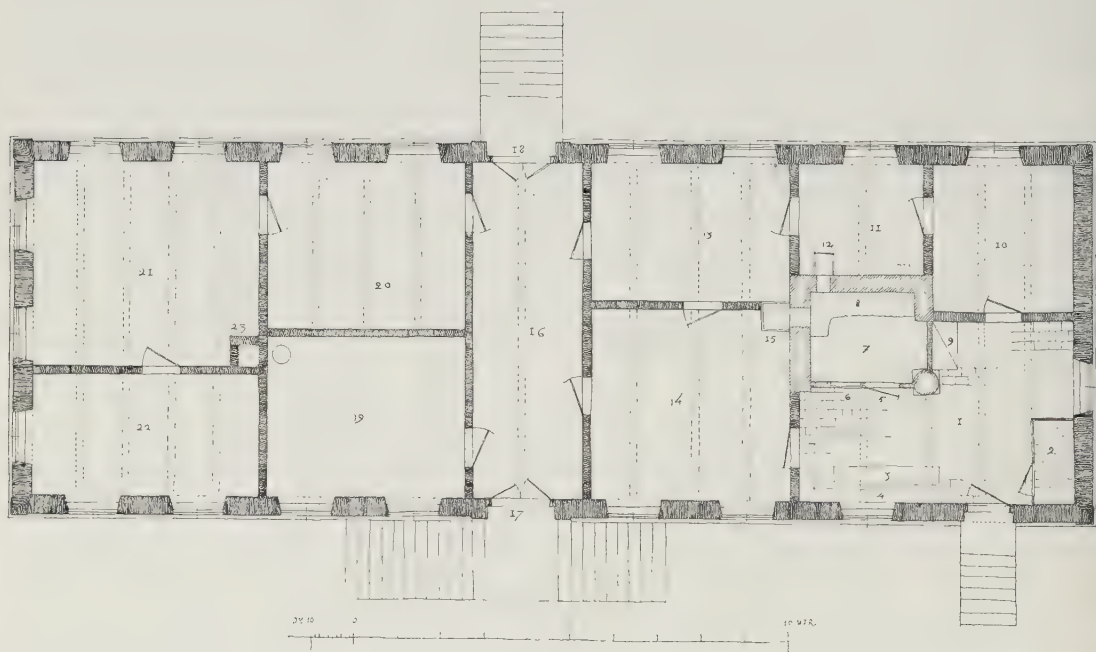

Fig. 43. Gamla Maryd, S:t Olofs sn, A. 1854. Uppmätt 1925, LUF. Plan C. Bostaden delas av en genomgående förstuga i en vardagsdel och en representationsdel. Från södra gaveln: 22. Kistehus, 21. Kammare, 20. Kammare (matsal), 19. Sal, 16. Gång, 14. Vardagsstuan, 13. Sängkammare, 11. Kammare, 10. Spiskammare, 1. Kök.

Fig. 44. Gamla Maryd, S:t Olofs sn,
A. Södra gaveln. Teckning 1925, av
G. Gustafsson, LUF.

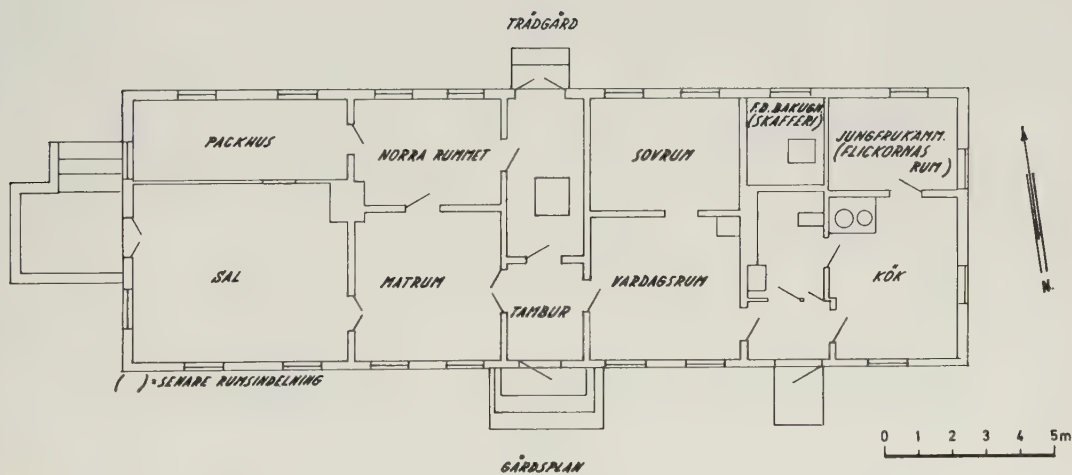

Fig. 45. Hagestad nr 35, Löderups sn, I. Uppmätt 1970, LUF. Plan C. Bostaden
är uppdelad i en vardagsdel och en representationsdel.

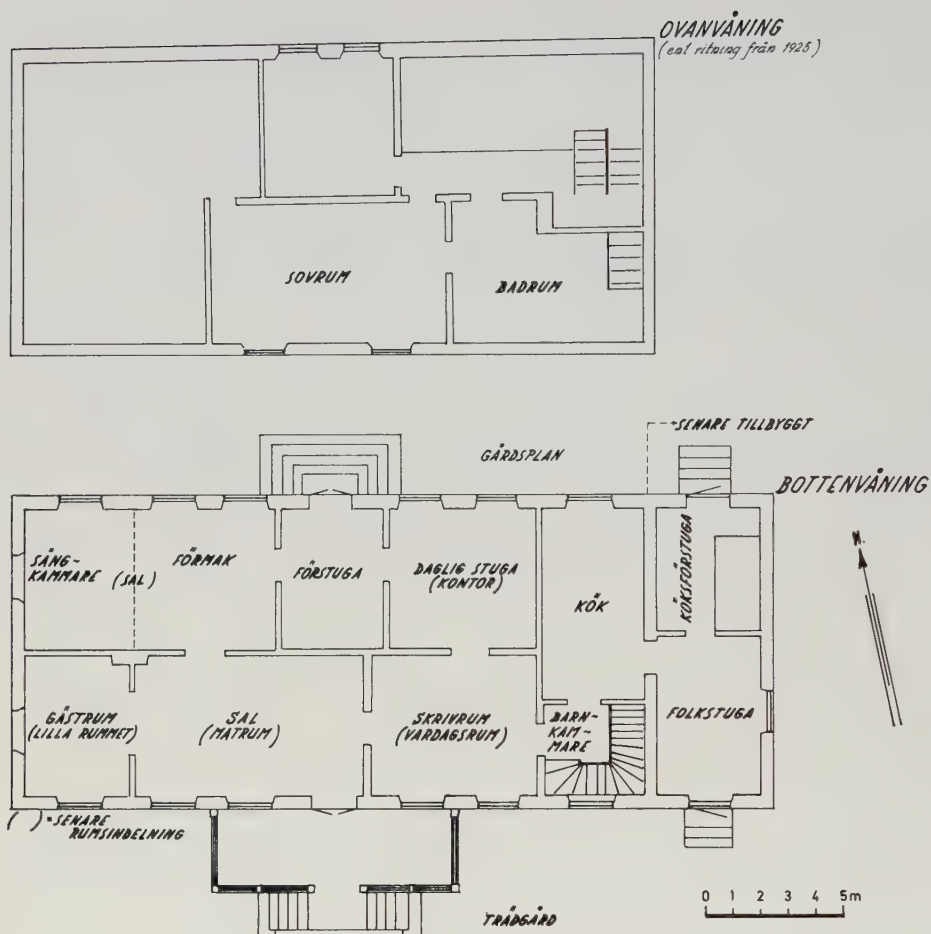

Fig. 46. Hagestad nr 24, Löderups sn, I. Uppmätt 1970, LUF. Plan C (variant).
Se även Fig. 79.

saknas. Planlösningarna varierar, men i regel är bostaden uppdelad i en vardagsdel och en representationsdel. Längan är ofta uppförd av grundmurad tegel. Plan C förekommer i huvudsak på större gårdar i Ingelstads, Järrestads och södra delen av Albo härad, alltså i de rikare slättbygderna. Några lokalt bundna former har inte kunnat urskiljas. Som exempel på planlösningar enligt plan C kan följande gårdar nämnas. Gamla Maryd (S:t Olofs sn, A), uppförd 1854 av tegel på hög gråstensfot. Hörnkedjor, fönster- och dörrumfång var slätputsade; i övrigt var väggarna spritputsade. Bostaden hade inretts till sal, kistehus, kammare, matsal, förstuga tvärs genom huset, sängkammare, stuga, kammare(f.d. bakugn), spiskammare, kök¹⁷ (Fig. 42, 43, 44). En liknande planlösning finns på Hagestad nr 35 (Löderups sn, I), uppförd 1864 av grundmurad tegel. Salen och matrummet var dekorerade med blommotiv¹⁸ (Fig. 45).

Fig. 47. Hagestad nr 24, Löderups sn, I. Fasad. Foto C. F. Ohlsson.

Hagestad nr 24 (Löderups sn, I) och Hedeberga nr 12 (Spjutstorps sn, I)¹⁹ är exempel på en annan variant (Fig. 46, 47, 48).

Gussaröd nr 1 (3/8 mtl, Brösarps sn, A) uppfördes 1842. Boningslängan placerades i söder ca 5 m från de tre sammanbyggda ekonomilängorna. Gården är en av de större i socknen och lär ha varit en förebild för flera nybyggen. Boningslängan är uppförd av tuktade gråstenskvadrater, som rappats. Dörr- och fönsteromfång har putsats med finputs. Ekonomilängorna hade gråstensmur på ytterfasaderna och tegel i facken på gårdssidorna. Salens väggar dekorerades på 1840-talet av en målare från Ystad. Huset innehöll spiskammare, kistekammare, kök, kammare, stuga, kammare, förstuga, sal och två kammare på gaveln²⁰ (Fig. 49, 50). Se även Fig. 67, Kullåkra (S. Mellby sn, A), som representerar en tredje grupp av plan C.

Två våningar förekommer sällan inom undersökningsområdet under 1800-talet. Vinden var i regel oinredd, även om gavelröstena försågs med fönster (Fig. 44). Den användes ofta till förvaring av säd.²¹ Först på 1920-

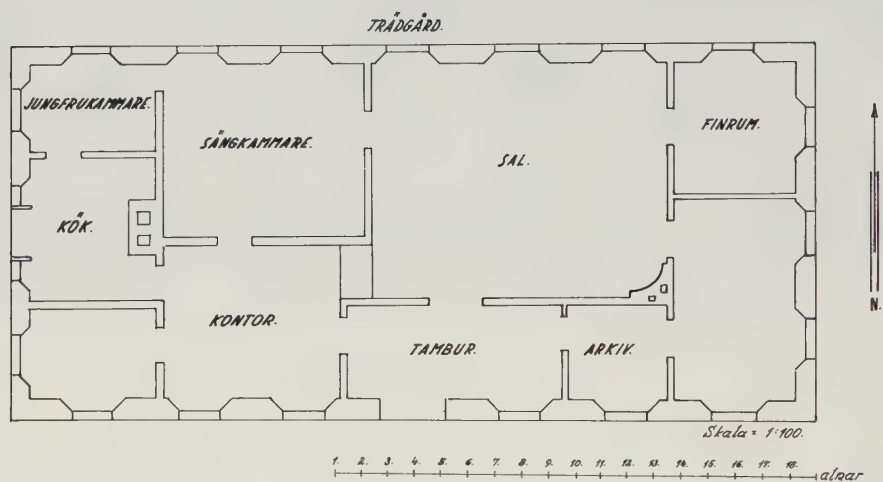

Fig. 48. Hedeberga nr 12, Spjutstorps sn, I, enligt ägarens planritning från 1880. Plan C.

Fig. 48 a. Gaveln, Hedeberga nr 12, Spjutstorps sn, I, enligt ägarens planritning från 1880.

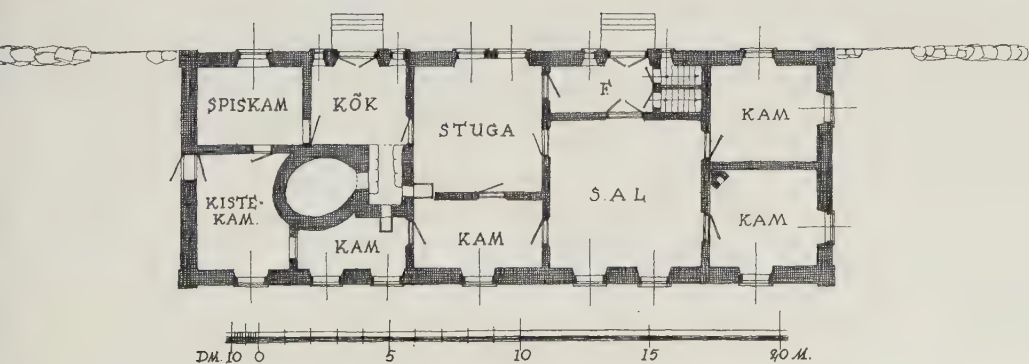
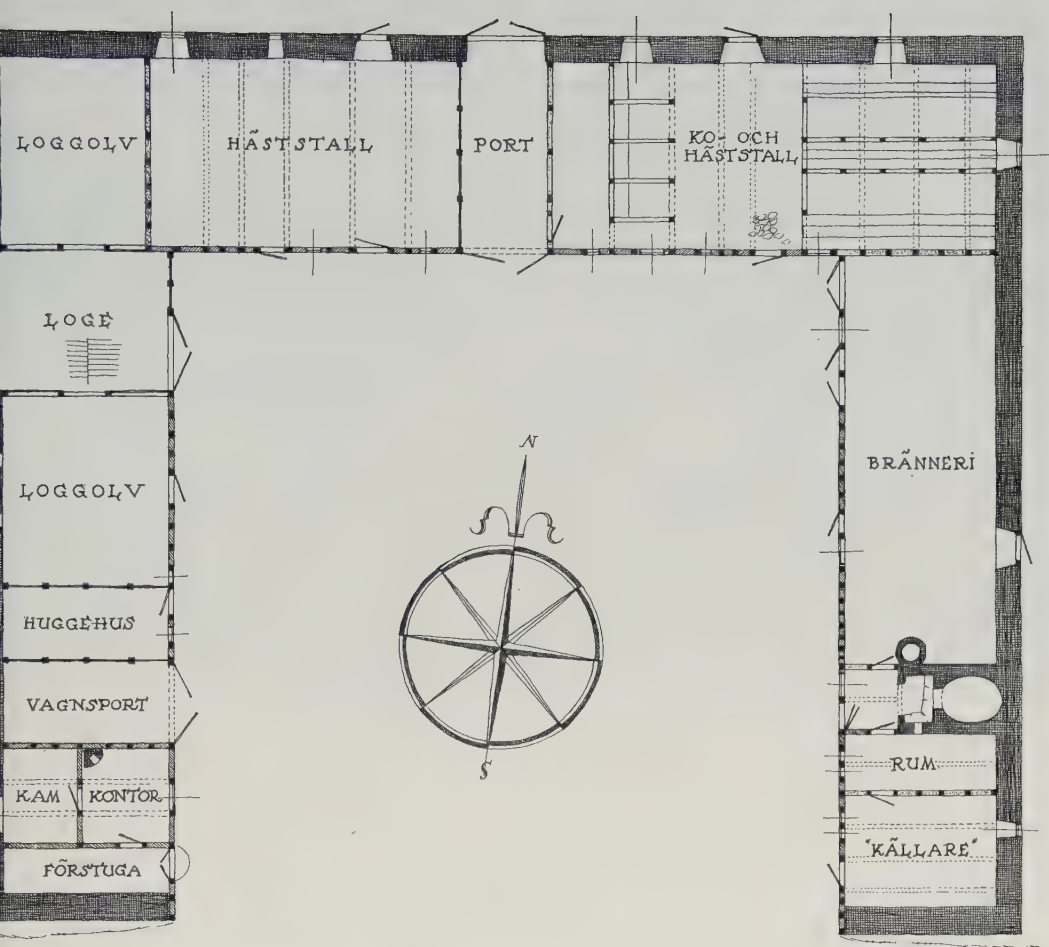

Fig. 49. Gussaröd nr 1, Brösarps sn, A. Uppmätt 1928, LUF. Plan C.

Fig. 50. Gussaröd nr 1, Brösarps sn, A. Fasad. Foto G. Gustafsson, 1928, LUF.

talet börjar man mer allmänt rumsinreda vindarna. Ofta fick då boningslängans fasad ett nytt utseende, genom att man försåg den med en frontespis. Ett par undantag finns. På Borrby nr 19 (Fridhem, Borrby sn, I) uppfördes på 1860-talet en hel andra våning. Den inreddes till festvåning och innehöll en sal med tio par fönster, hade eklövsrankor i stuckatur i taket. Våningen innehöll dessutom en svit med tre salonger (se även Fig. 64, 65). Salarp nr 6 (Vallby sn, J) försågs år 1895 med en övre våning, även denna en festvåning med sal och salong (Fig. 35, 36).²² En andra våning med sal fanns också på Bengtemölla (Brösarps sn, A)²³ (Fig. 74, 75).

Jämförelser

Som framgått av det föregående kan få regionala variationer i boningslängornas planlösning urskiljas. Undantag är den genomgående förstugan och "lillastugan", som förekommer i Albo härad.

De ovan behandlade tre grupperna planlösningar förekommer med olika frekvens i undersökningsområdet, men ingenting talar för, att det föreligger någon tidsskillnad i norr och söder, när det gäller införandet av plan B och C.

Plan C är stort sett begränsad till slättbygderna och förekommer såväl i södra delen av Albo härad som i Ingelstads härad i enstaka fall redan på 1820—30-talen. Plan B blir allmän i hela området efter 1850 och förekommer jämsides med plan A.

Utvecklingen inom undersökningsområdet måste hela tiden ses i ett större geografiskt sammanhang. Även om bebyggelsen i Västskåne, på Söderslätt och i Kullabygden, ger ett burgnare intryck, är grunddragen likartade.

På Söderslätt byggdes på 1850—60-talen herrgårdsliknande bostäder med putsade väggar på hög stenfot. Prakten gällde närmast dimensionerna och utsmyckningen med rustikkedjor och gesimser. Själva planen bibehöll i allmänhet den traditionella formen med finrum på den ena gaveln och köksavdelning på den andra²⁴ och överensstämmer ofta med den som här betecknats som plan C.

I Kullabygden uppfördes från 1850-talet boningslängor av tegel med stugan avdelad till två rum. År 1850 uppfördes bostaden på Farhult nr 13 (Farhults sn). Den låg fritt, flankerad av en ekonomilänga på var sida. Bakugnen fanns i en av dem. Boningshuset var inrett med finrum på ena gaveln, kök och brygghus på den andra och stugan — avdelad till två rum — intill kökseldstaden. Parallellt med denna plan förekommer tvåvåningshus med en hög källarvåning. Denna typ blev populär på större gårdar på 1870—80-talen. Bostadsutrymmena fanns på övre våningen och köksavdelningen på bottenplanet. På 1890-talet byggdes gårdar, där boningslängan låg helt avskild från övriga gårdsutrymmen, fritt utformad, i villastil.²⁵ Som framgår av ovanstående ligger bostadens utveckling i flera avseenden före i Nordvästskåne. Inredd källarvåning liksom hus i villastil förekommer sällan på Österlen.²⁶ Uppspaltningen på husbondfolkets rum och tjänarnas genomförs i Västskåne liksom i sydöstra Skåne under 1800-talets sista årtionden.²⁷

Sociala aspekter

Som omtalats i inledningen finns syneinstrument på ett 10-tal gatehus från 1700-talet. Dessas planlösningar skiljer sig inte från bondgårdarnas, och bostadsutrymmet utgörs av stuga, förstuga, källare/kammare/härbergshus. Skillnaden mellan en liten gård och ett gatehus tycks ha varit obetydlig eller ingen. Som exempel kan nämnas syneinstrument från Nedraby by (Övraby sn, I), där gårdar och gatehus synades på 1750-talet. Nr 9 (1/4 mtl) hade då en boningslänga, som var 17 binningar lång och innehöll stuga, förstuga, källare, torvhus, loge, ladugolv och en utbyggnad till brygg-

hus. Nr 5 (1/4 mtl) var 12 binningar långt, och här ingick stuga, förstuga, två små källare, dränghus. Båda var fyrlängade. De enlängade gatehusen nr 12 och 6 var 8 resp. 9 binningar långa med stuga, farstu, källare, ladugolv, fårhus, torvhus resp. stuga, förstuga, kammare, loge, ladugolv, fårhus.²⁸

Denna uniformitet belyses av Börje Hanssens undersökning "Österlen". Byalaget i sin helhet var en ekonomisk enhet i samma grad som gårdshushållen. Gatehusbefolkningen var byarnas proletariat, men då arbetsorganisationen fordrade en hög grad av gemenskap mellan husbondfolk och anställda, kom en viss utjämning till stånd i tänkesätt och seder. Den lägre samhällsgruppen tog den högre till förebild. Gränsen gick mellan kvinnor och män inte mellan tjänstefolk och husbondfolk. Att planlösningen i bostadsutrymmena blev så pass likriktad förklaras av att man vid husbygge liksom t.ex. i fråga om dräkt och heminredning fick rätta sig efter, vad som var allmänt accepterat i bygden. Man byggde "enligt ortens bruk".²⁹

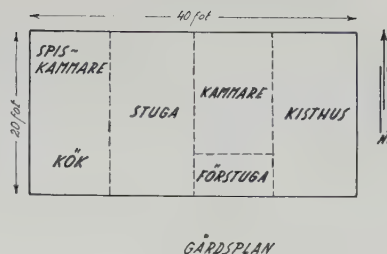
Att det skulle varit någon större skillnad mellan självägande bönders och arrendatorers bostadsförhållanden under 1700-talet förefaller inte troligt. Undersökningsmaterialet tillåter inte några jämförelser förrän under 1800-talets början. Att byggnadsskicket då var likartat hos självägande bönder och arrendatorer framgår av synehandlingarna från enskiftet. Ett exempel är Glimminge by (Bollshögs sn, J) år 1821. Nr 4 (7/32 mtl) var skatterushållshemman och ägdes av de omyndiga barnen. Boningslängan låg i norr — 15 binningar lång — och innehöll stuga, två bakhushus, dränghus, förstuga, spis, skorsten samt torvhus. Nr 5 (1/4 mtl) utsocknes frälse hade den södra längan till bostad. Den bestod av 15 binningar och var indelad till stuga, två bakhushus, förstuga, skorsten, spis, brygghus och port.³⁰

Det samma gäller Lunnarps by (Kverrestads sn, I) år 1826. I byn fanns skatterushållshemman, s.k. skattearbetshemman, under Ingelstad gård och frälsehemman. Nr 1 (1/6 mtl) var självägt. Boningslängan låg i söder och var uppförd efter i orten brukligt byggnadssätt av korsvirke med lerväggar. Dess inredning bestod av stuga, bakhushus med jordkällare under, förstuga, skorsten, spis, brygghus och torvhus — tillsammans 10 binningar.

Arbetshemmanet nr 2 (7/32 mtl) hade en 16 binningar lång boningslänga i norr, vilken hade indelats till bakhushus med jordkällare under, stuga, förstuga, spis, skorsten, brygghus, bakhushus, dränghus, stall och fårhus. Ett exempel på frälsehemman är nr 10 (7/32 mtl). Södra längan, 12 binningar, innehöll ladugolv, bakhushus med jordkällare under, stuga, förstuga, spis, skorsten samt brygghus.³¹

En genomgång av synematerialet för 1800-talets senare del från kyrkans hemman (fr.o.m. 1820-talet) och frälsehemman (Christinehofs gårdar fr.o.m. 1830-talet) samt uppmätningar visar också, att det inte var någon avgörande skillnad på planlösningen hos arrendatorer och självägande bönder. Det vore dock naturligt, om man tidigare i större utsträckning anammat nya byggnadsmaterial som tegel och gjutmur hos de självägande. Variationer i byggnadsmaterial finns inom arrendegårdarna. Korsvirke med

Fig. 51. Sällshög nr 22, 1/8 mtl, Tryde sn, I. Rekonstruktion enligt syneinstrument från 1898, LLA. Plan B.

råsten eller kline, som brädkläatts, förekommer i större utsträckning på Christinehofs gårdar (Albo härad) än på kyrkans i Ingelstads härad.

Det har i det föregående konstaterats, att likheterna mellan gatehusbefolkningens bostäder och bostäderna på gårdarna under 1700-talet var stora. Detta kan antas spegla den sociala verklighet, där differentieringen mellan de olika grupperna av allmogen var liten.

Under 1800-talet förändras bilden, och redan vid tiden för enskiftet märks en skillnad i planen på stora gårdar. De förmögna bönderna uppförde bostäder enligt plan C, och hos de mindre bemedlade levde den gamla planen med bakstuga, stuga, förkök kvar. Detta framgår tydligt av nedanstående exempel.

De stora arrendegårdarna får representeras av Virestad nr 4,7 (Tommarps sn, J) (Fig. 72, 73), självägda gårdar av Hagestad nr 24 (Löderups sn, I) (Fig. 46, 47) och Hedeberga nr 12 (Spjutstorps sn, I) (Fig. 48). Ytterligare exempel: Fig. 42—45, 49, 50. Kyrkans hemman behandlas bl.a. på s. 100.

Ytterligare två mensalhemman kan nämnas. Löderup nr 20 (1/2 mtl, Löderups sn, I) hade vid synen 1874 boningslängan i söder i gårdsfyrkanten. Den var 73 1/2 fot lång och 24 fot bred (22×7,2 meter) uppförd av tegel och råsten. Från öster innehöll den: spiskammare, förrådshus med källare under, kök och brygghus med spis och bakugn, stuga, förstuga, två kammar samt sal. En trädgård låg söder om gården (Plan B).³²

Som jämförelse kan nämnas en mindre gård, Sällshög nr 22 (1/8 mtl, Tryde sn, I). Vid synen 1898 noterades, att boningslängan låg i norr och var 12×6 meter med panelerade råstensväggar och halmtak. Från öster bestod inredningen av kistehus, kammare, förstuga, stuga, kök och spiskammare (Plan B)³³ (Fig. 51).

Christinehofs underlydande gårdar har i regel synats under två perioder 1860/70 samt 1910/20. De visar föga variation. Boningslängans timra är i ek, fyllningen råsten eller kline. Båle, tegel och kullersten förekommer i undantagsfall. Omkring sekelskiftet 1900 förses de med rödfärgad panel, och halmtaken ersätts av papp eller spån. Både plan A och B finns representerade. Ett typiskt exempel är Järstorp 4 (3/16 mtl, Andrarums sn, A) ett annat Eljaröd nr 23 (3/16 mtl, Eljaröds sn, A). Det förstnämnda synades

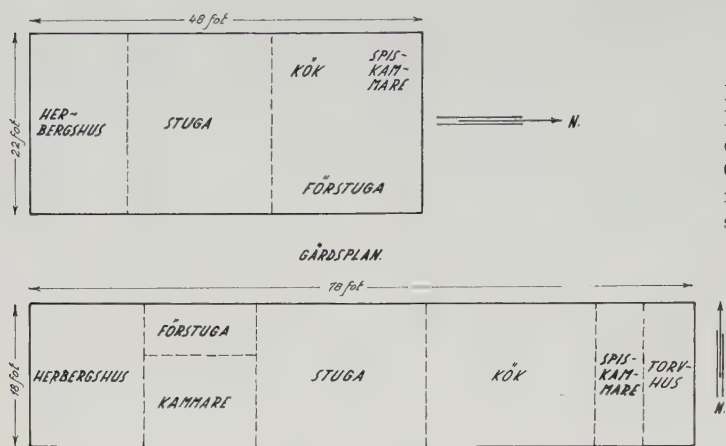

Fig. 52. Eljaröd nr 23, 3/16 mtl, Eljaröds sn, A. Rekonstruktion enligt syneinstrument från 1866, CHR. Plan A. Jerrstorp nr 4, 3/16 mtl, Andrarums sn, A. Rekonstruktion enl. syneinstrument från 1878, CHR. Plan B.

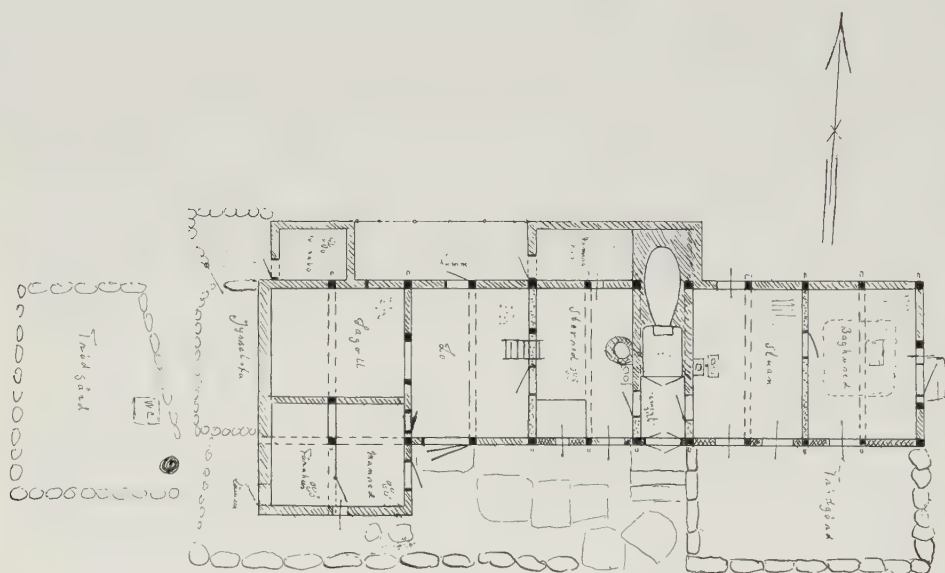

Fig. 53. Gröstorp nr 15, 7, Gladsax sn, J. Uppmätt på 1920-talet, LUF. Husmanshus inrett enligt plan A. Från öster: baghuset, stuan, stersed, lo, lagoll, mansed, fårahus.

år 1878. Bostaden var 78×18 fot (23,4×5,4 meter), belägen i söder, försedd med halmtak, ekekorsvirke och lerväggar. Rumsindelingen var som följer: stuga, förstuga, kammare, härbergshus, kök med skorsten och bakugn, spiskammare samt torvhus (plan B). Den andra hade år 1866 boningshuset i väster: längd 48×22 fot (14,4×6,6 meter) av ekekorsvirke, tegel- och råstensfyllnad samt halmtak, indelat till härbergshus, stuga, förstuga, kök och spiskammare (plan A)³⁴ (Fig. 52).

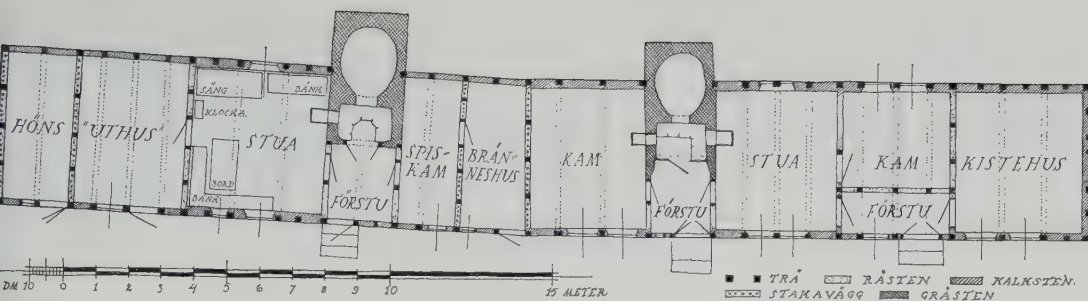

Fig. 54. Nils Bus' hus, Alunbruket, Andrarum, Andrarums sn, A. Uppmätt 1926, LUF. Plan A och plan B.

Ett senare exempel är synen på Eljaröd 6 och 23 (3/8 mtl, Eljaröds sn, A) år 1911. Boningslängan hade gavlarna i norr-söder, var 18×8,5 meter stor i korsvirke och råtegel med yttre brädklädsel samt spåntak. Från söder fanns kontor, sal, förstuga med trappa till vinden, garderob, sängkammare, dagligt rum, kök med cementgolv, skorstensmurning, bakugn samt en spis, som tillhörde arrendatorn, och spiskammare. Tapeter fanns i alla rummen (plan B eller plan C).³⁵ Vitaby nr 8 (4/11 mtl, Vitaby sn, A) hade av- och tillträdessyn 1913. Boningshuset låg i öst-västlig riktning, 31,8×5,8 meter, och var uppfört i korsvirke med kalkrappade väggar. En del var brädfordrad. Från öster fanns en sal (med dörr, två par fönster, tapet och papptak), förstuga (dörren hade glasruta, golvet var av komstadsten, tapet fanns), kammare (dörr, ett par fönster, tapet), dagligt rum (med två dörrar, fyra par fönster, tapet och ugn), kök (en dörr, ett par fönster, stengolv, bakugn med skorsten samt spis, som tillhörde arrendatorn, cementgolv skulle inläggas), brygghus (två dörrar, stengolv samt trappa till vinden), spiskammare samt pigkammare (en dörr, ett fönster, jordgolv) (plan B).³⁶

Dessa gårdar finns inte uppmätta, men som jämförelse kan ur gårdsarkivet, LUF, nämnas Gussaröd nr 1 (Brösarps sn, A) (Fig. 49) och Ravlundagården (Ravlunda sn, A) (Fig. 30). Dessa uppmätningar är gjorda på 1920-talet.

Som exempel på husmanshus kan nämnas Gröstorps nr 15 och 7 (Glad-sax sn, J), uppfört i korsvirke med gråstensfyllning delvis (Fig. 53).³⁷ Uppmätningen är gjord på 1920-talet.

Från Albo härad kan följande exempel ges på hus i samma kategori: Torpet Breabäckshus synades år 1868. Boningshuset var 18,6×5,1 meter i korsvirke med ler och brädväggar och innehöll från öster: hugghus, undantagsstuga, förstuga med kök, skorsten och bakugn, stuga, härbergshus samt fähus (plan A).³⁸ Frälsetorpet nr 9 i Skepparp (Ravlunda sn, A) synades 1910. Det var uppfört i korsvirke med råsten, 24,6×6 meter, och innehöll från öster: sal (med fyra par fönster), kammare (med ett fönster), förstuga, dagligstuga (med tre par fönster), kök (med ett par fönster, stengolv, öppen

Fig. 55. Nils Bus' hus, Alunbruket, Andrarum, Andrarums sn, A. Foto från 1920-talet, LUF.

spis, bakugn och murad gryta), spiskammare samt vedbod (plan B).³⁹ Nils Bus' hus vid Andrarums alunbruk är ett exempel på gatehus. Nils Bus var den siste arbetaren vid alunbruket (f. 1850). Huset är uppfört i ekekorsvirke med alunskiffer i mindre block i ytterväggarnas fack. Den ena lägenheten är inredd enligt plan B; den andra enligt plan A (Fig. 54, 55).⁴⁰

Likheterna är påfallande. Ett torp skiljer sig alltså i princip inte från en bondgård, när det gäller rumsindelningen enligt plan A och B. Plan C förekommer däremot uteslutande på stora gårdar. Den sociala skiktningen är alltså i det fallet markerad. Även inom de olika grupperna märks dock skillnad på mer eller mindre välbeställda personers bostäder.

Exempel på ombyggnader

Under 1860- och 1870-talen började man allt mer bygga om gamla boningslängor. På bakstugans plats inreddes förstuga, kammare, och på gaveln till-

kom en sal, antingen genom tillbyggnad eller genom ommöblering. Byggnadsmaterialet förändrades: "Vid uppförandet av nybyggnader synes omsorgen vara i tilltagande att byggnaderna ... bli ändamålsenliga och varaktiga ..." konstateras i en kronofogderapport år 1870. Redan år 1843 noteras att "... även (är) flera (gårdar) förbättrade genom användandet av tegel ... i stället för lera".⁴¹ I synematerialet förekommer uppgifter om tegel, råsten med brädklädsel och gjutmur allt oftare under de sista decennierna. Halmtaken försvinner under 1900-talets förra del.

Förändringarna i rumsdispositionen skedde gradvis. Sal och kammare inreddes på 1860/70-talen, folkstuga omkring sekelskiftet och framåt, sängkammare under 1900-talet. Bakugnen flyttades ut omkring första världskriget, då telefon, elektricitet och moderna köksinredningar började komma. Tidsangivelserna är givetvis mycket ungefärliga. Det ökade behovet av utrymme medförde att vindarna inreddes, och man byggde gärna till en frontespis eller vindskupa. Bruket att använda vindarna som sädesmagasin levde emellertid kvar på enstaka gårdar fram till 1960/70.⁴²

Några exempel ur synematerialet får belysa utvecklingen: 1831 synades Borrby nr 33 (3/8 mtl, Borrby sn, I). Denna gård låg kvar i byn efter skiftet. Södra längan var 36 1/2 alnar lång, 8 1/2 alnar bred och 3 alnar hög, uppförd

"av dels eke, och dels furustolpar på stenfot med stakavägg och lera, samt bjälkar och sparr av furu, med dels läkten och raft under halmtak; — inredd från öster till 2^{ne} kamrar med källare under uti 1 väggrum; brädgolv finnes i den ena kammaren; — stuga 2 väggrum, förstuga med spis, skorsten och bakugn 3 dito, stuga 3 dito, bakhus 2 dito och inkörselport 2 dito. I norr innåt gården är ett utbygge, 8 alnar långt, 7 1/4 alnar brett och 3 alnar högt, inrett till packhus. — Även finnes ett utbygge vid längan i söder, 7 alnar långt, 7 alnar brett och 3 alnar högt, inrett till brygghus. Å dessa byggnader finnes 1 port, 11 dörrar, 5 par och 4 enkla fönster, samt 2^{ne} gavlar av lera och 1 av ris jämte brädloft över hela längan."

I den östra byggnaden fanns fårhus, huggehus, torvhus, drängkammare med brädloft, härbergshus med ett par fönster och brädloft samt pigkammare⁴³ (Fig. 56).

1847 var boningslängan tillbyggd. Byggnadsmaterialet var detsamma och den bestod nu från öster av två mindre rum, brygghus, förstuga med spis och skorsten, stuga, bakhus, ett litet rum med skorsten och spis, ett rum med brädgolv och källare under samt vagnsport. Brygghuset var alltså nu indraget i huskroppen och ersatte den ena stugan. Därjämte har två nya rum tillkommit på västra gaveln. (Packhuset nämns inte).⁴⁴

År 1877 var boningslängan betydligt förändrad. Längd och bredd var ungefär densamma, men västra gaveln och 34 fot (ca 10 m) på södra sidan hade byggts om med tegel som fackfyllning. I övrigt fanns klineväggarna

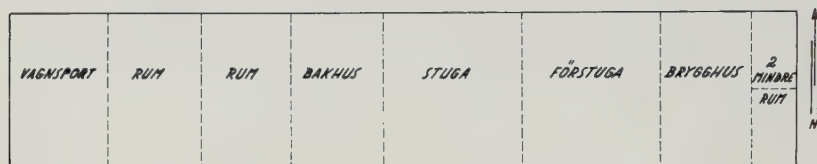
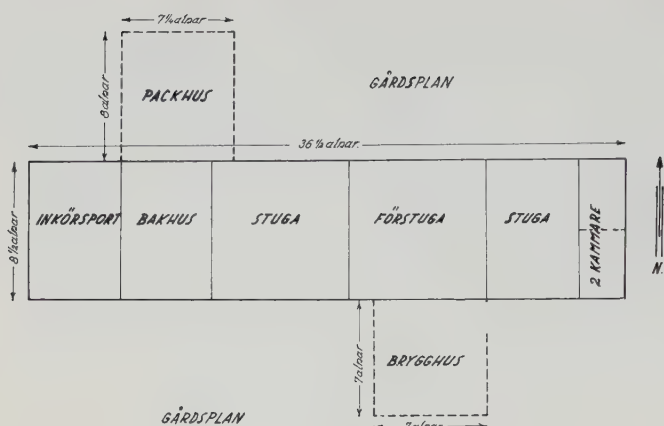

Fig. 56. Borrbý nr 33, 3/8 mtl, Borrbý sn, I. Rekonstruktion enligt syneinstrument från 1831 och 1847, LLA. År 1831 var rummen från väster 2, 2, 3, 3, 2, 1 väggrum. Spis, skorsten och bakugn i förstugan. Plan A.

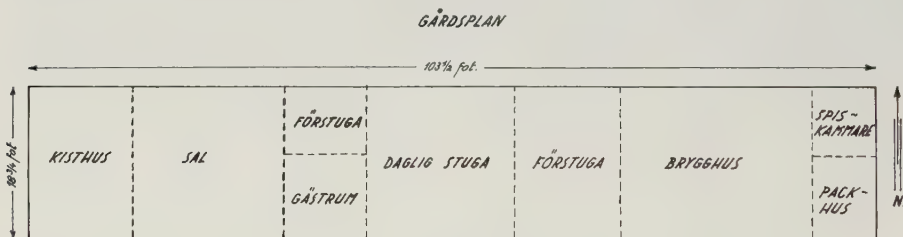

Fig. 57. Borrbý nr 33, 3/8 mtl, Borrbý sn, I. Rekonstruktion enligt syneinstrument från 1877, LLA. Plan B.

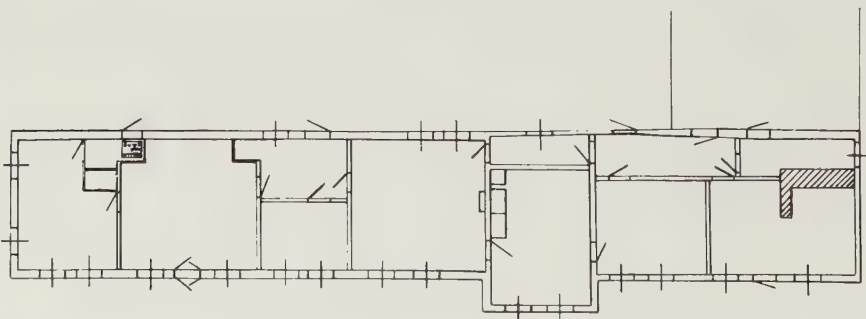

Fig. 58. Borrbý nr 33, 3/8 mtl, Borrbý sn, I. Uppmätt 1956, Skånes Hembygdsförbund. Från vänster: Kistekammare med garderob, sal, kontor och tambur i bredd, vardagsrum, sovrut, kök och förstuga i bredd, bryggshus och skafferit.

Fig. 59. Borrby nr 33, 3/8 mtl, Borrby sn, I. Foto C. F. Ohlsson.

kvar. Boningslängan innehöll: kistehus med källarnedgång, sal, garderob, förstuga, gästrum, dagligstuga, förstuga med spis och bakugn, brygghus, spiskammare och packhus⁴⁴ (Fig. 57). Någon gång mellan 1847 och 1877 har alltså byggnaden ändrats och sal, gästrum, förstuga och kisthus tillkommit. 1907 inredde arrendatorn en sängkammare. Köksförstuga och ett nytt kök inrättades i en del av brygghuset (Fig. 58, 59).

Borrby nr 60 (3/8 mtl, Borrby sn, I) hade 1831 boningsrummen både i den norra och östra längan. Den norra var 37 alnar lång och $8\frac{3}{4}$ alnar bred, 4 alnar hög av eke- och furukorsvirke på stenfot med stakaväggar och

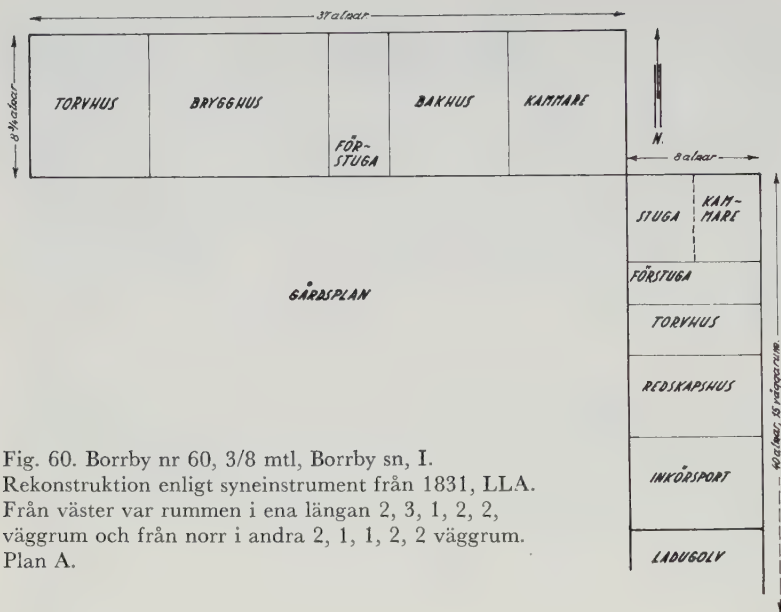

Fig. 60. Borby nr 60, 3/8 mtl, Borby sn, I.
Rekonstruktion enligt syneinstrument från 1831, LLA.
Från väster var rummen i ena längan 2, 3, 1, 2, 2,
väggrum och från norr i andra 2, 1, 1, 2, 2 väggrum.
Plan A.

lera. Inredningen från väster bestod av torvhus, 2 väggarum, brygghus, 3 d:o, förstuga med spis, skorsten och bakugn, 1 d:o, bakhus, 2 d:o, kammare, 2 d:o. Bräddloft fanns i hela huset med undantag av torvhuset.

Östra längan, 40×8 alnar, var uppförd av samma byggnadsmaterial som den norra och inredd från norr till stuga och kammare, 2 väggarum, förstuga med skorsten, 1 d:o, torvhus, 1 d:o, redskapshus, 2 d:o, inkörselport, 2 d:o, ladugolv, 1 d:o, loge, 2 d:o, stall och fähus, tillsammans 4 d:o⁴⁵ (Fig. 60).

År 1847 var bostadsutrymmet disponerat på samma sätt. Mellan 1850 och 1877 ändrades byggnadens inredning, medan måtten var de samma. Fackfyllnaden bestod av lera och råsten. 1877 fanns i den norra längan från väster: packhus och spiskammare i bredd, kök med spis och skorsten, dagligt rum, förstuga och tre kammare. På norra sidan fanns en tillbyggnad 13 fot lång, 8 fot bred och 6 fot hög av furukorsvirke med råstensväggar och halmtak, inredd till folkstuga. I den östra längan fanns följande bostadsutrymmen: två kammare, brygghus, bakugn och skorsten samt inkörsport. Där låg även stall och drängkammare (Fig. 61).

1898 uppgjordes ritningar till en ny boningslänga, som skulle innehålla: kisterum, gästrum, kontor, förstuga, sal, folkstuga, sängkammare, kök, skafferier och pigkammare samt verandor på båda sidor. Denna byggnad stod färdig 1902.⁴⁶

Hannas nr 13 (1 mtl, Hannas sn, I) brukades av arrendator Bengtsson sedan år 1820. I syneinstrumentet år 1868 berättade änkan, att maken

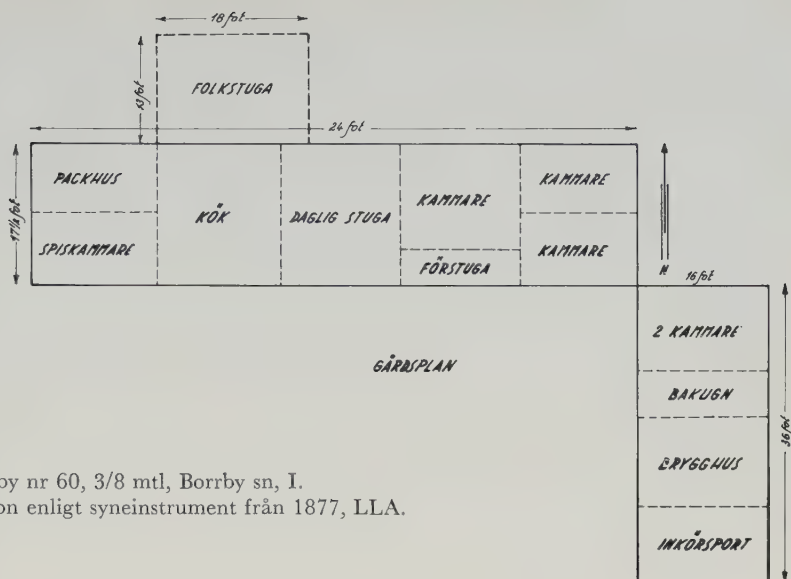

Fig. 61. Borrby nr 60, 3/8 mtl, Borrby sn, I.
Rekonstruktion enligt syneinstrument från 1877, LLA.
Plan B.

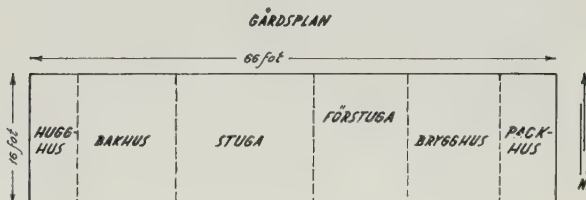

Fig. 62. Hannas nr 13, Hannas
sn, I. Rekonstruktion enligt
syneinstrument från 1868, LLA.
Plan A.

strax efter tillträddandet flyttat åbyggnaden till den nuvarande platsen, där den återuppbyggt med nytt timmer. Boningslängan i söder var år 1869 byggd av eke- och furukorsvirke och täckt med halm, 66 fot lång och 16 fot bred (ca 20×5 meter) och inredd från öster till packhus, bryggghus, förstuga med eldstad, stuga, bakhushugghus. Loft av bräder fanns i hela byggningen samt brädgolv i stugan (Fig. 62), (Plan A). År 1874 hade inga förändringar företagits, men vid synen 1881 hade en tillbyggnad gjorts på södra sidan bestående av korsvirke med råstensfyllnad på gråstensfot. Utbygget var brädklätt på södra och västra sidorna och kalkrappat på östra sidan. Det var inrett till två boningsrum med loft och golv av bräder. Den norra längan var nyuppförd av gjutmur på gråstensfot, taket täckt med spån, valv och sidoväggar av tegel. Den var från öster inredd till drängkammare, hugghus, inkörsport, stall, foderlada och fähus. I den västra utbyggnaden fanns då ett kistehus.⁴⁷

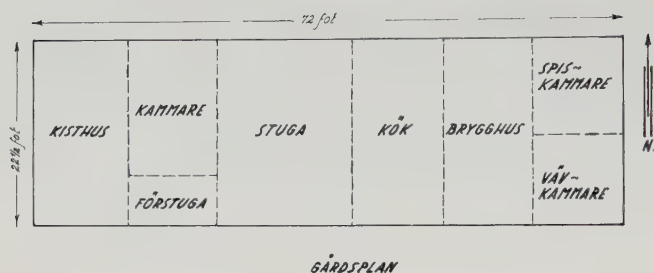

Fig. 63. Spjutstorp nr 11, 5/16 mtl, Spjutstorps sn, I.
Rekonstruktion enligt syneinstrument från 1879. Plan B.

När mensalhemmanet Spjutstorp nr 11 (5/16 mtl, Spjutstorp sn, I) brann på 1870-talet, ersattes den tidigare boningslängan av furu- och ekekorsvirke med lerväggar av en ny med liknande planlösning. Den nya bostaden synades 1879. Den var $72 \times 22 \frac{1}{2}$ fot (ca 21×7 meter), uppförd på gråstensfot av råsten med brädklädsel och spåntak. Från väster var inredningen: kistehus, förstuga, kammare, stuga, kök, brygghus, spiskammare samt vävkammare. En källare fanns under östra änden⁴⁸ (Fig. 63), (Plan B).

Förebilder

Betraktas plan B (sal/kistehus, förstuga, kammare, stuga, förstuga, kök, brygghus) är rumsindelning och planlösning traditionsbundna och förefaller på ett naturligt sätt ha vuxit fram ur plan A. När behov av en mera differentierad bostad uppstod, och när övriga omständigheter tillät om- och nybyggnad, kunde denna ske med förhållandevis små ingrepp. Den långsmala huskroppen bibehölls. Köksavdelningen och dagligstugan låg kvar på sin gamla plats. Man kunde bygga till ett gavelrum som finrum eller t.ex. förändra det gamla gavelrummet till finrum genom ommöblering och avdela ett angränsande rum till förstuga och kammare. Rummen upphörde då att vara genomgångsrum (som i plan A). Genom den nya förstugan kunde man gå direkt in i finrummet utan att passera kök och dagligstuga. Man fick på ett enkelt sätt en representationsdel och en vardagsdel. Det var möjligt att med enkla medel variera planen. Dagligstugan kunde exempelvis delas av till sängkammare och vardagsrum för husbondfolket, och en folkstuga kunde avdelas i närheten av kökseldstaden. Mellan dagligstugan och förstuga-kammare kunde inredas ytterligare utrymmen, som inte ställde krav på uppvärmning, t.ex. spiskammare, kammare, gästrum, kontor och bakhush, och man kunde lätt bygga till ytterligare rum på gaveln i anslutning till salen.

Plan B förekommer vid 1800-talets början på klockaregårdar och mindre militära boställen. Idén till vidareutveckling av plan A till plan B kan alltså

ha kommit därifrån. Följande planlösningar på dels en klockaregård och dels ett par mindre boställen får belysa detta: Boningslängan på klockaregården Gladsax nr 3 (1/6 mtl, Gladsax sn, J) var år 1818 inredd till packhus, brygghus, kök, stuga, två kammare, förstuga, sal. Huset var uppfört i furukorsvirke med lerfyllnad.⁴⁹

Korpralsbostället Järrestad 5, 7, 23, tillhoppa 1 1/16 mtl (Järrestads sn, J) hade år 1823 en boningslänga i söder uppförd enligt ortens bruk, 27 alnar lång och 12 alnar bred. Den innehöll en förstuga med avdelad kammare, stuga med loft och brädgolv, kök med spis och skorsten, visthus samt sädes- och mjölbod. Brygghus med spis, skorsten och bakugn fanns i en länga söder om manbyggnaden.⁵⁰ Ett annat exempel är den utarrenderade trumpetarbostaden Brösarp nr 1 (1/4 mtl, Brösarps sn, A). År 1836 innehöll den norra längan: härbergshus, förstuga, kammare avdelad från förstugan, stuga, kök med spis, skorsten och bakugn, brygghus samt torvhus.⁵¹ Sergeantbostället Sandby nr 1 och 25 (1 mtl, Borrby sn, I) var år 1835 uppfört av korsvirke med klineväggar och innehöll förstuga, kammare med brädgolv, folkstuga med lergolv, dagligstuga i bredd med densamma med brädgolv, kök med spis, skorsten och bakugn, spiskammare, visthus, torvhus, hönshus samt port och portluder.⁵²

Inom plan C, där rumsindelningen blir varierad även genom längsgående innerväggar, kan man urskilja ett par olika grupper av planlösningar. Som exempel på den ena kan man se Hagestad nr 35 (Löderups sn, I) och Gamla Maryd (S:t Olofs sn, A) (Fig. 45, 42). Här avskiljer en genomgående förstuga i huskroppens mitt rummen i en vardagsdel och en representationsdel. Det är alltså en symmetrisk gruppering av utrymmen på båda sidor om förstugan. Enligt Erixon var denna plan i bruk på mindre herrgårdar i landets sydligare delar från rokokon långt in på 1800-talet.⁵³ Den förekommer på handelsgårdar i städer och finns också på Wijnblads mönsterritningar:⁵⁴

”... i undre våningen har (byggnaden) gång tvärt igenom: På ena sidan är kök med pigkammare, och utgång på gaveln, samt mjölkammare och skafferier därbredvid; på andra sidan är nödiga vardagsrum.”

På övre våningen fanns bl.a. en sal.⁵⁵

Arbetarbostäder var ibland disponerade på liknande sätt. Våningsplanet beboddes då ibland av en men ofta av två familjer.⁵⁶ Den genomgående förstugan fanns också i statarbostäder, särskilt i Mälarområdet. Man kan här finna ett samband med herrgårdsflyglarna, som ibland nyttjades som statarbostäder.⁵⁷ Även storbondegårdarna på Söderslätt hade liknande rumsindelning. Ett exempel är Fuglie nr 4, som var färdigbyggt år 1867.⁵⁸

Enligt syneinstrumenten har denna plan använts på korpralsbostället Vemmerlöv nr 6, 14, 15 (Vemmerlövs sn, J) år 1823, på profossbostaden 1/2 mtl. Gladsax nr 15 samt 1/4 mtl Järrestad nr 17 (Järrestads sn, J) år

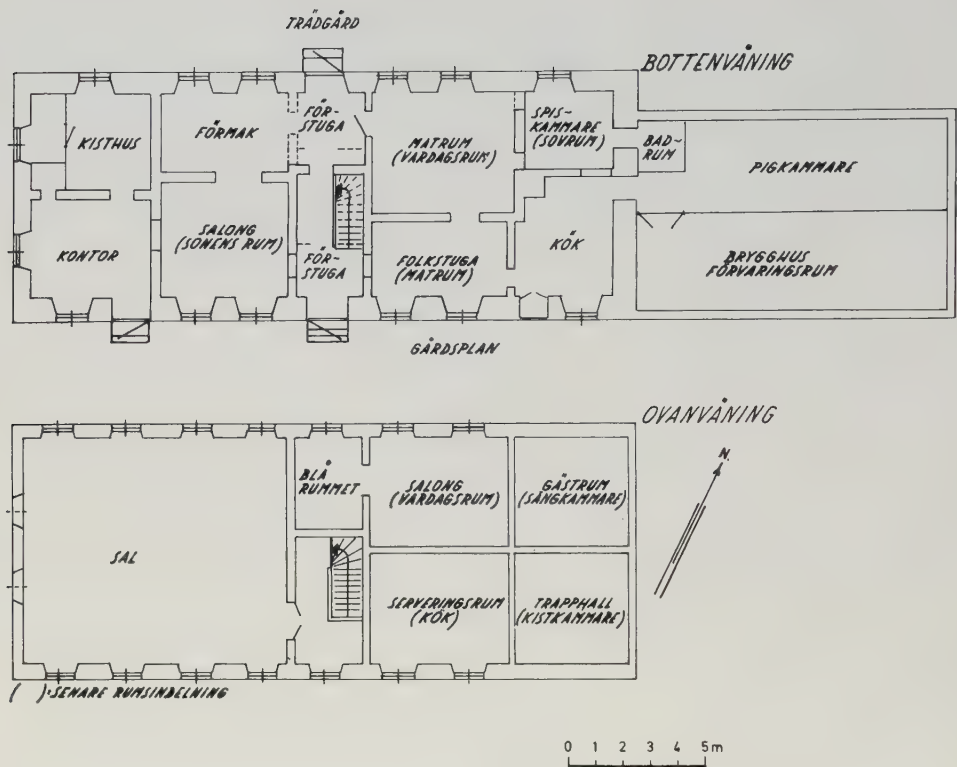

Fig. 64. Borrbý nr 19, Borrbý sn, I. Uppmått 1972, LUF. Boningslängan uppförd 1819. Plan C.

1871, och på mensalhemmanet Löderup nr 15 (Löderups sn, I) år 1904.⁵⁹ Ett par boningshus med denna plan ritades av en nämndeman från Christinelund vid seklets mitt, och en byggmästare från Mellby uppförde år 1885 ett av dessa på Mellby nr 5 (Mellby sn, A).⁶⁰ Men redan år 1819 använde f.d. riksdagsmannen Jöran Jönsson denna planlösning, då han på Borrbý nr 6 (5/64 mtl) och Borrbý nr 19 (1/5 mtl, Borrbý sn, I) lät bygga en boningslänga, Fridhem (Fig. 64, 65). Senare påbyggdes en övre våning.⁶¹

Planens popularitet berodde säkerligen på att den förenar praktiska synpunkter med äldre byggnadstradition i området. Man erhöll en festavdelning, som kunde stå oeldad och en avdelning med vardagsutrymmen, grupperade kring kökseldstaden. Sal, förmak och ofta kontor — ibland sängkammare — hörde till paradavdelningen och användes sällan (se Fig. 22). Den genomgående förstugan möjliggjorde på ett bekvämt sätt passagen mellan gårdsplanen och trädgården, vilken senare fick ökad betydelse under 1800-talets sista del.

En annan vanlig variant av plan C representeras av Hagestad nr 24 och Hedeberga nr 12 (Fig. 46, 48), som byggdes med ett tidsintervall på ca 50

Fig. 65. Borrby nr 19, Borrby sn, I. Foto från 1800-talets senare del. C. F. Ohlsson.

år. Salen ligger här inne i huskroppen och vetter mot trädgården; på ena gaveln ligger två finare rum och på den andra vardagsutrymmena. Hagestad nr 24 stod färdigbyggt 1835. En fackman anlätades enligt uppgift av den nuvarande ägaren. Gussaröd nr 1, uppfört år 1842, har samma planlösning (Fig. 49) och även Hedeberga nr 12. Den senare boningslängan ritades på 1880-talet av ägaren, som var landstingsman. Planen anknuter till de s.k. salshusen, men symmetrin är inte helt genomförd. Huskroppens traditionella längdindelning finns kvar. Denna planlösning finns på vissa prästgårdar. Ett exempel är V. Vrams prästgård, uppförd år 1755 enligt 1752 års Kungl. förordning. Boningshuset är flyttat till Kulturen i Lund. V. Vram ligger i Gärds härad strax norr om undersökningsområdet⁶² (Fig. 66). Frågan om direkt förebild måste lämnas öppen. Det kan endast konstateras, att denna typ av bostad blev vanlig från 1800-talets mitt och framåt på större gårdar i Österlenområdet.

Det har vid fältarbetet inte varit möjligt att kartlägga någon speciell byggmästares verksamhet i större skala. Man kan emellertid förmoda, att lokala byggmästare haft ett visst inflytande vid bostadens utformning. Myc-

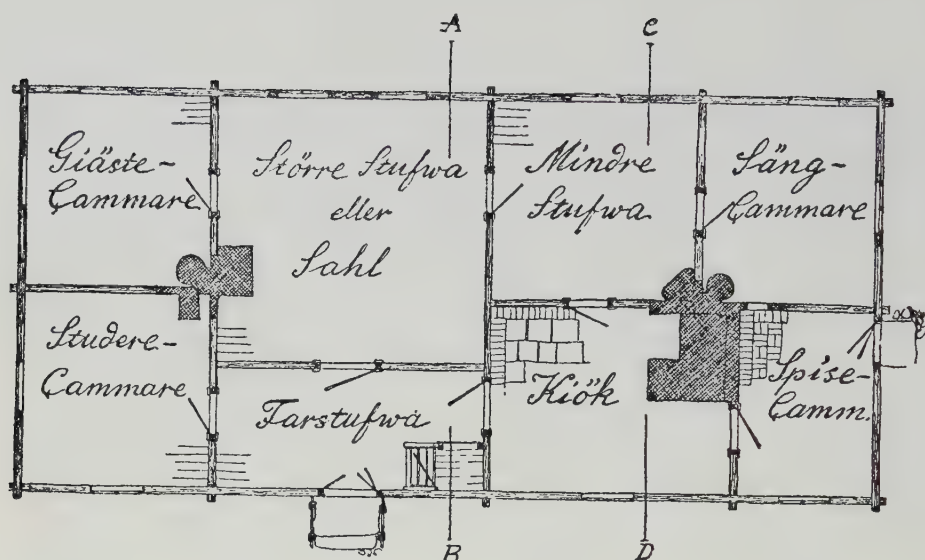
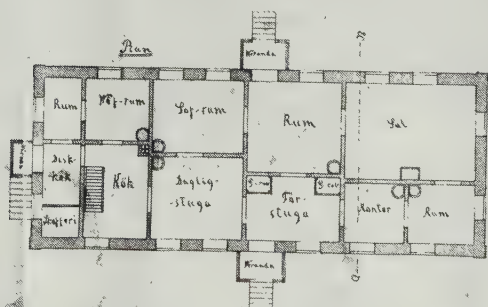

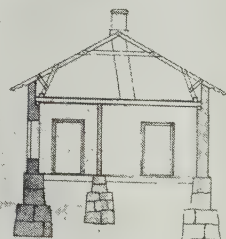
Fig. 66. V. Vrams prästgård, Gärd's härad. Numera på Kulturen, Lund. Plan C.

Ritning

Boningsbus.

F. M. M. M. M.
J. M. M. M. M.
S. M. M. M. M.

Skala för plan och höjning
Skala för höjning
Genomskärning A-B

Emil Jönsson

Fig. 67. Kullåkra, S. Mellby sn, A. Planritning från omkring 1900.

Fig. 68. Gårdlösa nr 4, Smedstorps sn, I. Fasaden. Foto 1972, LUF.

ket sällan vet nuvarande ägare, vem som varit byggmästaren, och de ursprungliga planritningarna finns sällan kvar. Det är också svårt, att vid betraktande av olika boningslängors fasader och detaljer i inredningen hänföra dessa till en eventuellt gemensam byggmästare. Såväl moderiktningar som tradition har gjort, att utformningen ofta blivit likartad. När det gäller plan B, tycks ritningar i allmänhet ha saknats. Uppdragsgivaren "pratade" med muraren och hjälpte ofta själv till med arbetet. Vid fältundersökningar 1970—72 har endast två ursprungliga planritningar påträffats (Hedeberga nr 12, Fig. 48 samt Kullåkra, Fig. 67).

Byggmästare Göran Nilsson, verksam i Smedstorps socken (1840—1912) har efterlämnat papper, där det finns en förteckning på ett 80-tal byggnader, som han uppfört under åren 1865—1889.⁶³ Förteckningen är inte helt fullständig. Om hans utbildning är endast känt, att han gick i lära hos sin far, muraren och byggmästaren Nils Göransson från Kverrestad (Kverrestads sn, I). På vintrarna var han möbelsnickare, på somrarna byggmästare. Han byggde alla slags byggnader från husmanshus och uthus till stationshus

Fig. 69. Gårdlösa nr 4, Smedstorps sn, I. Gaveln. Foto 1972, LUF.

och gästgivargård i trakten kring Smedstorp men också i Simrishamn och Skurup. En undersökning av de hus, som finns kvar och har kunnat identifieras, ger vid handen, att han inte försåg sina byggnader med några

Fig. 70. Gårdlösa nr 2, Smedstorps sn, I. Gaveln. Foto Ch. Jurén, 1970.

karaktäristiska detaljer i fasad eller planlösning. Som exempel på Göran Nilssons verksamhet kan nämnas Gårdlösa nr 4 (Smedstorps sn, I), som uppfördes 1870. Fasaden är mycket arbetad. Mot gårdssidan finns rödmålade pilastrar och en urtavla på den vitkalkade väggen. Gavlarna är ornerade och vitkalkade. Boningslängan var till omkring 1920 försedd med halmtak och homeja. År 1936 försågs huset med värmeledning, och bakugnen flyttades ut i ena uthuslängan (Fig. 68, 69). Förebild kan boningslängan på granngården, Gårdlösa nr 2, ha varit. Denna uppfördes omkring år 1850 av en okänd byggmästare. Gavlarna är försedda med liknande dekor (se Fig. 70), och huvudingången flankeras av pilastrar. En homeja finns. Planlösningarna är tämligen lika. Gårdlösa nr 15 byggdes av Göran

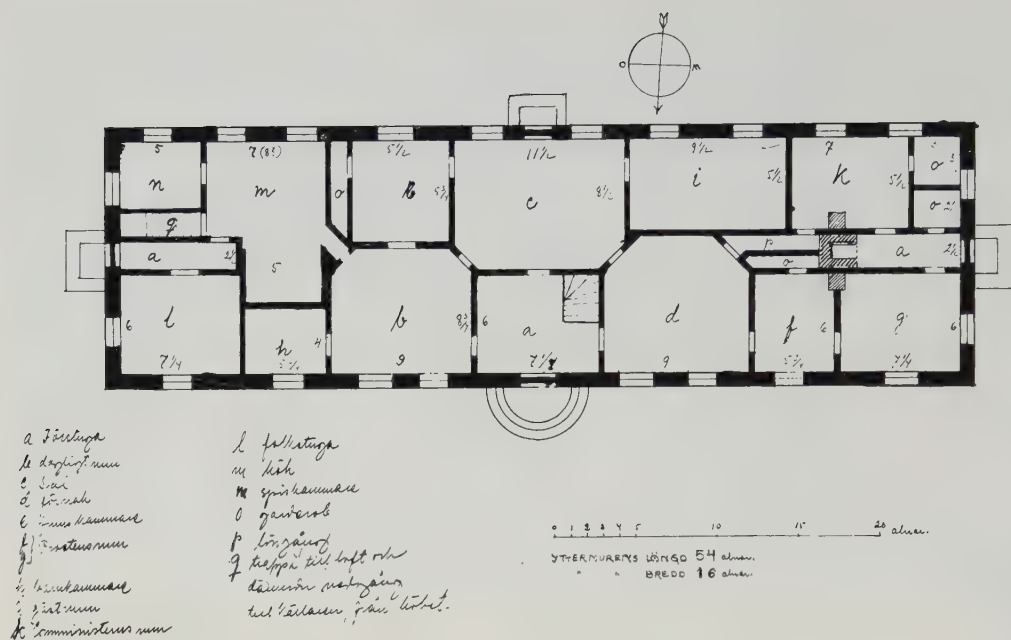

Fig. 71. Övraby prästgård, Övraby sn, I. Den ursprungliga planen från 1839. Nordiska museet.

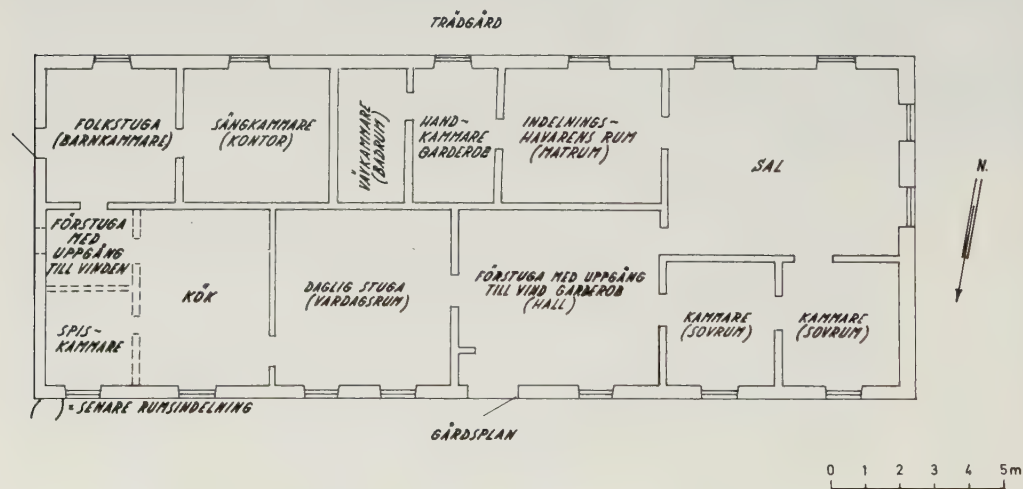

Fig. 72. Virestad nr 4, 7, Tommarps sn, J. F.d. sergeantboställe. Rekonstruktion enligt syneinstrument från 1871, baserad på uppmätning.

Fig. 73. Virestad 4, 7, Tommarps sn, J. Fasaden. Foto, 1970, LUF.

Nilsson år 1875. Gavlarnas utformning överensstämmer med de två föregående. I övrigt är fasaden slät. Planlösningen däremot avviker från de tidigare nämnda. Boningslängan på gården Ekdala (Gårdlösa by) byggdes av samme byggmästare år 1868. Den är vitputsad utan dekor, och planlösningen överensstämmer med plan B, sal på östra gaveln, finförstuga, ett par kamrar och en dagligstuga, som upptar husets bredd, samt köksavdelning.

Byggmästare anlätades till såväl större bondgårdar som prästgårdar, skolhus, stationshus etc. och bör alltså ha kunnat förmedla nyheter. Några absoluta överensstämmelser mellan planlösningarna på större bondgårdar (plan C) och prästgårdar eller utarrenderade boställen har inte kunnat påvisas. Som jämförelse kan tagas Övraby prästgård från 1839⁶⁴ (Fig. 71) samt Virestad nr 4 (Tommarps sn, J), f.d. sergentboställe från 1860-talet⁶⁵ (Fig. 72, 73), och bondgården Kullåkra (Fig. 67).

Mönsterritningar och modeströmningar

Under 1700-talet började man intressera sig för allmogens bostäder. I vissa fall har — direkt eller indirekt — mönsterböcker påverkat utformningen av boningshusen på gårdarna, även om man frågar sig, i vilken grad dessa

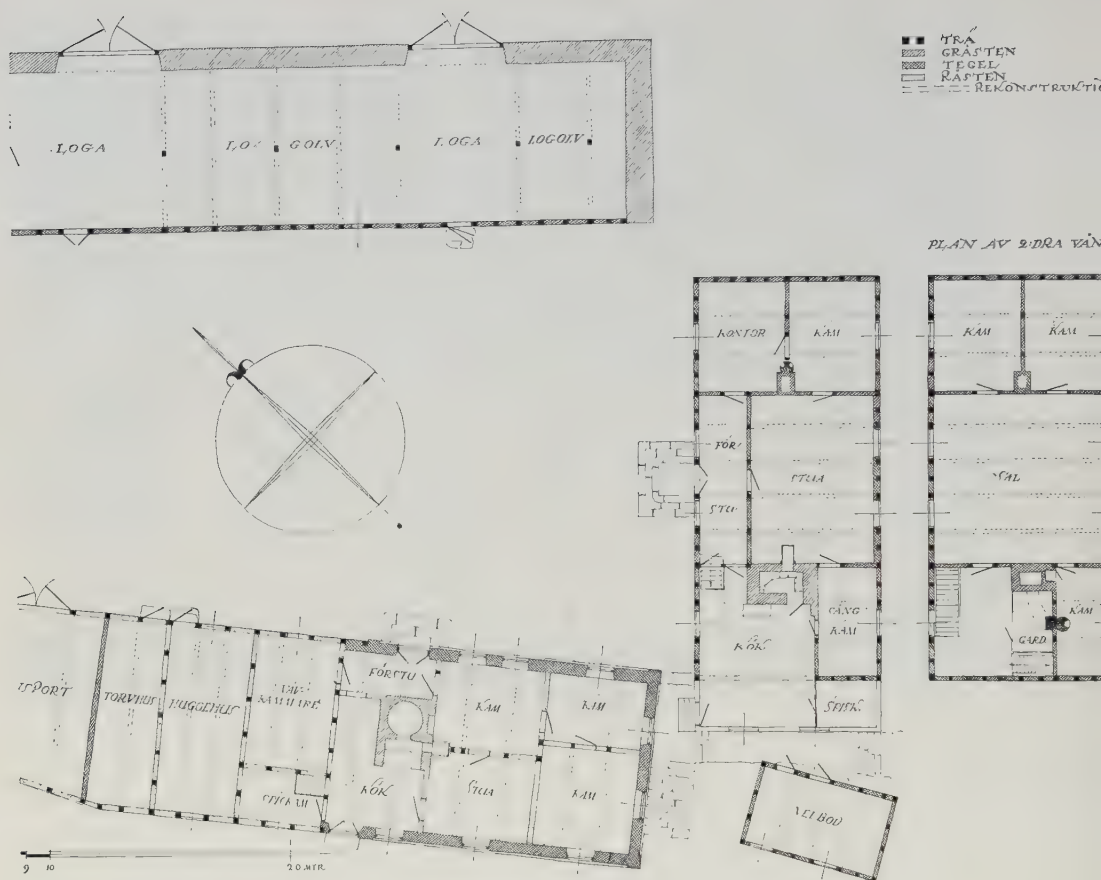

Fig. 74. Bengtemölla, Brösarps sn, A. Uppmått 1926, LUF. "Salshus."

ritningar nått ut på landsbygden. Det kan ha räckt med att enstaka personer lärt känna nya idéer till byggnaders utformning genom planscher eller färdiga byggnader, och denna kunskap kunde sedan spridas. I ett så begränsat område som Österlen kan det ha varit tillräckligt med att ett hus haft ny rumsdisponering och/eller fasad, för att det skulle kunna tjäna som förebild.

Under 1600-talets senare hälft genomfördes efter franskt mönster en omändring av bostadsplanen på slott och herrgårdar. En sal eller ett förmak placerades i husets mitt innanför huvudentrén.

Ryttmästar- och kaptensboställen uppfördes enligt 1731 års mönsterri-
ning. Mittpartiet upptogs här av en sal och en bred förstuga. På Österlen
uppfördes efter denna ritning boställena Borrby (Borrby sn, I) år 1754 och
Svabesholm (Mellby sn, A), 1756. Det sistnämnda återuppfördes enligt
samma plan år 1828.⁶⁶ Planritningen moderniserades av Carl Hårleman i

Fig. 75. Bengtemölla, Brösarps sn, A. Fasaden. Foto, Ch. Jurén, 1970.

samband med 1752 års boställesordning. Hårlemans mönsterritningar användes dock endast för två boställen i Skåne: Tåstarp i N. Åsbo härad och Köpinge i Gälds härad.⁶⁷ Liknande planlösning förekommer på herrgårdarna på Österlen. Ett exempel är Gyllebo gård, som uppfördes 1813–1816. "Salshuset" blev vanligt även bland bönderna i Mellansverige, men i Skåne vann dettas symmetri föga anklång. Ett exempel finns i kvarngården Bengtemölla (Brösarps sn, A), där boningshuset är uppfört under 1700-talet (något osäker datering). Boningslängan är i två våningar i korsvirke och skiljer sig markant från kringliggande bebyggelse⁶⁸ (Fig. 74, 75). En eventuell förebild fanns i närheten i det ovan nämnda Svabesholms ryttmästareboställe.

Vid 1800-talets slut ökade intresset för allmogens byggnader, och mönsterritningar för sådana samt exempelvis stationshus och banvaktstugor publicerades bl.a. i "Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap" samt i "Tidskrift för praktisk byggnadskonst". Arkitekten och jordbrukaren Ch. Em. Löfvenskiöld utgav åren 1854, och 1868–70 "Landtmannabyggnader", ett antal häften med beskrivningar och ritningar på olika kategorier av byggnader, t.ex. boningshus på bondgårdar, arbetarbostäder, torplägenheter, ladugårdar och plattgårdar (farmer). Hans åsikt om de rådande förhållandena belyses av citatet:

Fig. 76. Bertilstorp nr 7, Brösarps sn, A. Tillbyggd veranda med lövsågningsdetaljer.
Foto G. Gustafsson, 1928, LUF.

”Det är av den självständige bonden eller hemmansägaren vi hava påräknat det största deltagandet uti vår strävan för landsbyggnadskonstens upphjälpande . . . Då bonden ej har tillgång på ritningar, och vanligen ej har annat att rätta sig efter än de misspydande byggnadsformer han ser allmännast omkring sig, så är det ej underligt om han bygger smaklöst och illa.”⁶⁹

Löfvenskiöld rekommenderade en bredare boningslänga och en öppen gårdsplan, där boningshuset flankeras av två ekonomilängor. Rummen borde grupperas kring eldstaden i huskroppens mitt. Löfvenskiöld ansåg, att en veranda i hög grad skulle bidra till bostadens trivsel. Det överskyggande taket hade estetiskt värde och dessutom en praktisk funktion, nämligen att hålla vattendropparna borta från sockeln. Idéer hämtades bl.a. från den schweiziska bondstugan. De stolpar, som bar upp förstugor, verandor o.dyl., var gärna genombrutna i gotikinspirerat mönster. Denna rikare utsmyckning av panelverk, stolpar, fönsterinramningar etc. möjliggjordes av den industrimässiga tillverkningen. Vitmålade knutar och fönsterinramningar blev moderna.

Fig. 77. Ingelstorp nr 49, Ingelstorps sn, I. Gavel med Bruniusinspirerad dekor. Kulturnämnden, Ystad, 1972.

Husen på Österlen försågs under 1800-talets slut och 1900-talets början allmänt med verandor (Fig. 76) och utsirade fönsteromfattningar, vindskidor och panel. Inflytande från klassicismen kan urskiljas i byggnadernas yttre: putsinramningar runt fönster och dörrar samt rusticerade eller släta knutar och kraftiga gesimser (Fig. 44, 73).

Både på boningslängor och uthus av tegel förekommer under senare delen av 1800-talet en Bruniusinspirerad dekor på gavarna med rundbågar, blindingar etc. Denna dekor blir allmän i södra delen av undersökningsområdet under 1860-talet, särskilt i Hagestad (Löderups sn, I), Sandby och Borrby byar (Borrby sn, I). Under 1860-talet företogs en renovering av Löderups kyrka under Brunius överinseende,⁷⁰ och tornet byggdes till i tegel med rundbågsdekor. Ganska säkert är, att detta gav impulsen till bondgårdarnas dekorerade gavlar. De murare, som hade störst anseende, var de s.k. kyrkobyggnarna. De åtog sig i mån av tid arbete på profana byggnader. Flera av de gamla kyrkorna på Österlen renoverades under överinseende av en kyrkoarkitekt eller byggmästare under 1800-talets senare del, och rund-

Fig. 78. Uthusgavel med Bruniusinspirerad dekor, Valleberga nr 23, Valleberga sn, I.
Foto Kulturnämnden, Ystad, 1972.

bågsdekoren kan ha förmedlats den vägen. Denna murade dekor förekommer också i Ystad på t.ex. stationshuset⁷¹ och blev under senare delen av 1800-talet populär på ladugårdar (Fig. 77, 78).

I städerna började vid århundradets mitt handelsgårdarna att ersättas av hyreshus med lägenheter för olika kategorier med skilda ekonomiska och sociala villkor. Överensstämmelser mellan hyreslägenheter och planlösningarna för boningslängor på bondgårdarna har inte kunnat påvisas.

VI. Förändringens bakgrund

För att förändringar i byggnadsskicket skall bli aktuella bör generellt sett följande förutsättningar finnas:

1. Nya värderingar beträffande bostadsförhållandena.
2. En standardökning, som gör att ökade krav på en funktionell bostad kan tillfredsställas.
3. En utveckling beträffande byggnadsmaterial, byggnadsteknik och byggnadskonstruktioner.
4. Personer, som kan förmedla såväl de nya värderingarna och idéerna som nyheter inom byggnadstekniken.

Under 1850-60-talen diskuterades bostadsmiljön. Nya stilbildande idéer hämtades bl.a. från England. Man intresserade sig för sanitära förhållanden och önskade en sundare miljö, framför allt i städerna.¹ Men intresset knöts inte bara till stadsarkitekturen. Mönsterritningar, avpassade för landsbygdens bostäder, utgavs. Emellertid kom planritningarna från 1800-talets senare del att i ganska ringa grad påverka rumsindelningen på Österlen (se s. 115 ff). Framför allt kom de borgerliga heminredningsidealen att spridas. Detta skedde inte genom kännedom om exakta planer utan genom kunskapen om vad man kan kalla det borgerliga boendets idé. Man visste, hur det brukades hos "fint folk". Detta medförde krav på ökade utrymmen för privat bruk, representation och tjänstefolk. Den äldre inredningen ersattes, som framgått av det föregående, med nya möblemang; det blev modernt med tapeter, gardiner och mattor. Sal och kammare (finrum) samt sängkammare blev delvis statussymboler.

Nya byggnadsmaterial möjliggjorde en ökad komfort genom bättre isolering mot fukt och värmeförlust. Nya byggnadskonstruktioner gav möjlighet till mera funktionell rumsindelning. Ur uppvärmningssynpunkt hade bostadsplanen med alla rum i genomgående fil många nackdelar. Varje rum fick minst två väggar mot kylan, och värmeförlusten blev stor. I en bredare länga, där rummen avdelas mot varandra, blir värmeförlusten mindre; rummen får färre ytterväggar. Om rummen placerades i fil, måste flera skorste-

nar byggas, om värmen skulle bli tillfredsställande; i en bredare, avdelad byggnad kan i princip en skorsten betjäna fyra rum. En annan fördel med att bygga ett bredare hus är att kvadratmetytan blir större än om huset ökas på längden med samma antal meter.

Skiftet

Jordbrukets framåtskridande under 1800-talet medförde de ökade ekonomiska resurser, som var nödvändiga för om- och nybyggnation. Själva grunden för detta var byorganisationens upplösning genom enskiftet. Tidpunkten för enskiftets såväl som storskiftets (1757) genomförande varierade i olika delar av Skåne, men även näraliggande byar skiftades vid olika tid. Den del av landskapet, som hade den bästa och enhetligaste jorden, dvs. Söderslätt och den angränsande Lund-Landskronaslätten, skiftades först; sedan Österlen, Kristianstadsslätten, Ängelholmsslätten samt skogsbygderna.²

I Malmöhus län var skiftet i stort sett avslutat omkring 1820, fullt avslutat omkring 1850. I skogsområdena tog skiftet fart först efter år 1827, sedan laga skiftesförordningen trätt i kraft. Större delen av byarna i undersökningsområdet skiftades omkring 1830. Undantag finns i Albo härad, men enstaka senare skiftesförrättningar förekommer även i Ingelstads härad. Från Albo härad kan som exempel på sena byutskiftningar nämnas Bertilstorp (1866), Rörum (1846), Bästekille (1836), Svinaberga (1839), Åkarp (1846—48), S:t Olof (1884); från Ingelstads härad: N. Kverrestad (1840), Gårdlösa (1842), Bollerup (1886), Appeltoft (1835—40). I Järrestads härad skiftades alla byar före 1827.³

Enligt enskiftesförordningen år 1803 fick skogsägare, som fått avstå skogsområde, tillgodogöra sig den växande skogen vissa år framåt. När ett skogsskifte inte kunde bytas mot ett annat, högg förutvarande ägare ut området. År 1830 fick skattebönderna fri dispositionsrätt över skog utan förbehåll om återväxt. Kronoskattebönder fick dispositionsrätt till kronoskogar, som tidigare skyddats. Eftersom ekvirke var utmärkt till nybyggnader, och nya stängsel behövdes, betydde detta, att skogsbygdernas utseende förändrades: den odlade jorden ökade, ängs- och skogsarealen minskade.⁴

Lantmätaren var skyldig att utlägga skiftesplan för hela byn, när en åbo begärt utskiftning. Han skulle också övertyga de övriga byinnevånarna om lämpligheten att flytta ut på en gång. Häri kunde han räkna med stöd från länsstyrelsen och godemännen, som ofta utsågs bland ståndspersonerna. Initiativ till enskifte kunde tagas av utombys man, som köpt mindre hemman med dåliga byggnader och begärt skifte med visshet om att få bygga nytt på större utskiftad areal. På Österlen begärdes skiftning av traktens präst, godsägare, militärer eller också av en eller flera av byns bönder. Beslut om enskifte medförde ofta ekonomiska bekymmer för delägarna i

byn, speciellt för de utflyttande. I Gislövs by (Ö. Nöbbelövs sn, J) anhöll bönderna år 1808 om uppskov tills kriget upphört:

”... och som vi nu uti dessa svåra krigstider äro belagda med svåra utgifter till rustningen ... äro (vi) så medellöse att vi varken kunna underhålla prossersson om eller betala lantmätning, helst vi äga ingen förmögenhet till de grova utgifter ... (anhåller vi) att saken måtte till hela sin vidd avstanna till dess Gud nådeligen förläna oss fred.”⁵

Ofta fick de som hade sämst byggnader flytta. De som inte hade råd, tvingades att sälja sin gård till underpris. Den ”ömsesidiga hjälp”, man gav i de skånska byalagen, gjorde dock nybyggnadsarbetet mindre kostsamt, och man tillvaratog också material från den gamla gården.

”Kvarboende delägare skola med tvenne dagskörslor på varje 1/4 dels mantal biträda de utflyttade till avhämtning av byggnadsmaterialier, och då de flyttningskyldige oavkortat få tillgodonjuta det av allmänna medel dem tillkommande utflyttningsbidrag, så kommer vidare bidrag av kvarboende enligt nu träffad överenskommelse ej i fråga.”⁶

Utflyttningshjälp ur statsanslag kunde erhållas, om man fullgjort sina odlings- och byggnadsskyldigheter inom den stipulerade tiden, vanligen sex år. En hjälp för skiftets finansiering var den år 1803 tillåtna avsöndringen av en tiondedel av skiftesarealen. Ofta förvärvades de avsöndrade lotterna av lantarbetare. Fördelaktigast för stamhemmanet ansågs vara att dela tiondedelen på två lottägare. Antalet små brukningsdelar ökade och skapade problem i området.⁷

”Wälmente råd för skånske enskiftare af allmogen” utkom år 1804 och behandlade bl.a. byggnationen:

... ”Vid byggnadernas uppförande bör han föreställa sig möjligheten av eldskador, och således lämna en öppning av några alnar emellan bonings- och uthusen. Genom breda hus vinnes mycket i avseende till utrymmet, och skillnaden i kostnaden bliver mindre betydlig, då för korta bjälkar och sparrar kunna skarvas eller ökas, ifall han vill nyttja dem han förut kan äga. Vid alla husens inredning måste han tänka på sin bekvämlighet, till lättnad i arbetet, och på den nya hushållning han såsom enskiftare skall inrätta ...”

Om de gamla byggnaderna var i gott skick, kunde det mesta timret — om det togs ner försiktigt — och den gamla halmen användas. Dock rekommenderas lerhus framför korsvirke:

”Erfarenheten har redan bestyrkt, att lerhus äro icke allenast ganska varaktiga och sunda, utan även av alla byggnader de minst kostsamma.”

(Som tidigare nämnts var lerhusen en tidsföreteelse, som inte fick någon betydelse på Österlen). Den utflyttade råddes, att sedan det nya huset var färdigt, anlägga en trädgård framför boningshuset och plantera träd, som så småningom kunde tillgodose honom och hans efterkommande med nödigt virke till redskap och husgeråd.⁸

Ett exempel på en utskiftad gårds utveckling är Hagestad nr 24 (5/16 mtl, Löderups sn, I). Gården (fortfarande i släkten) tillhörde nämndeman Anders Ericsson omkring år 1820, då den flyttades från byn. Enligt synehandlingarna var alla längorna då gamla och förfallna, och som boningshus fanns endast en gammal undantagsbyggnad.⁹

På den nya tomten uppfördes en första boningslänga av korsvirke med lerklining i facken (den nuvarande östra byggningen). Planlösningen var, vad som här angivits som plan A med förkök. Den blev undantagslägenhet, när den nya bostaden stod färdig 1835. Den ligger i söder på några meters avstånd från de tre övriga längorna med en trädgård på södra sidan. Den 2 juli 1836 inställde sig en representant från hushållningsällskapet i Kristianstad för att besiktiga och värdera byggnaderna och odlingarna:

”*Boningslängan*, uppförd åren 1834 och 1835 med ytterväggarna av bränd sten och inre av mursten, 32 alnar lång, 16 alnar bred och 5 alnar hög, på 2 alnar gråstensmurad fot; varunder 3re st murade och välordnade källare, inredd till förstuga, mitt för ingången, sal med gästrum, till höger i förstugan förmak och sängkammare, samt till vänster dagligt rum, skrivkammare, barnkammare, rymligt kök och spiskammare, de 5 rummen äro försedda med gipstak, och i alla höga vackra fönster, samt golv av planker, väggarna äro 3 1/2 kvarter tjocka, taket är av halm med tegel ovan och nedan, uppgångstrapporna till byggnaden äro av Temmerupssten ... *Västra Längan* uppförd 1822, innehåller 51 alnar i längd, 16 alnar i bredd, 5 alnar höjd, med gråstensmurade väggar och halmtak, inredd till loga med sina golv samt norra ändan till lagårdsbyggnad ... *Norra Längan* uppförd 1820, 36 alnar lång, 10 alnar bred och 4 alnar hög, väggarna av korsverk och lera, täckt med halm, inredd till stall, port och diverse ladugårdshus ... *Östra Längan* uppförd år 1820, 51 alnar lång, 12 alnar bred, och 4 alnar höga stolpar på 1 1/2 aln murad stenfoot. Väggar av korsverk med lera, taket av halm inredd till folkstuga, bakstuga, spis med bakugn, bränneri, torvhus, redskapshus, loge och logegolv ... Invid bonings längan är anlagd en vacker trädgård ... inhägnad med 3 alnar hög dubbel stengärdsgård ...”

Nämndemannen komplimenterades sålunda:

”Enskiftesanläggningen i Hagestad, av ägaren Anders Ericsson uppförde på bar plats, utom tillhjälp av gammalt timmer, så mycket aktningvärdare, som han ej haft någon förmögenhet utan vad han själv förvärvat sig, och har denne verksamme idoge medborgare genom sin odling och dikning för-

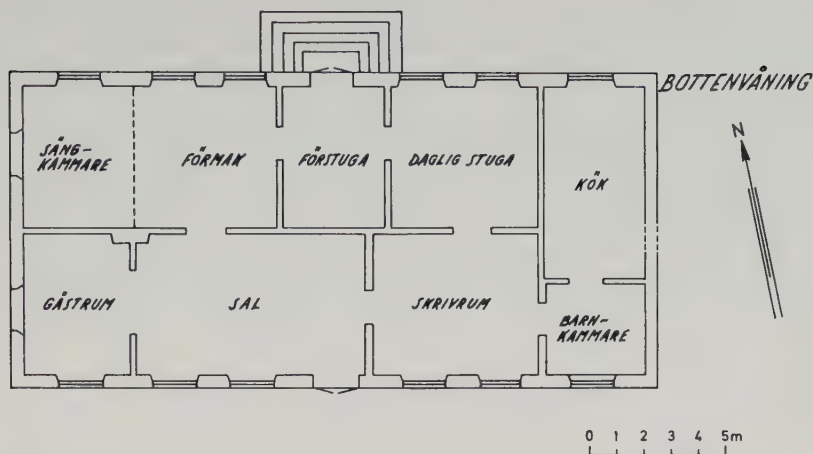

Fig. 79. Hagestad nr 24, Löderups sn, I. Enligt synehandling från 1835. Rekonstruktionen baserad på uppmätning. Se även Fig. 46, 47.

bättrat jorden, som är sank så, att den avkastar flera 100de procent mer än förr, genom vilket nyttiga exempel dess grannar även börjat dika och odla sin jord bättre.”¹⁰

Gästrum och sal försågs med målningar.

Under årens lopp förändrades boningslängan något. En veranda tillkom på södra sidan, och rummen omdisponerades delvis. Uthusen byggdes om på 1880-talet liksom på många andra gårdar i trakten (beroende på stora förtjänster på rapsodling)¹¹ (Fig. 79). 15 år efter utskiftningen kunde alltså nämndemannen uppföra ett nytt boningshus. Såväl planlösning som byggnadskonstruktion avvek från den på orten vanliga.

Gården Gussaröd nr 1 (Brösarps sn, A) flyttades inte ut. Den synades inför skiftet 1836. Södra längan var 30×9 alnar, uppförd av ekekorsvirke och från öster inredd till härbergshus, kök, brygghus, dagligstuga, härbergshus, förstuga med kök, undantagsstuga samt på västra änden port. Brädgolv fanns i stugan och härbergshuset. Väggarna var i en del av huset av tegel, i övrigt av ler. Det ansågs gammalt men väl underhållet. Gården fick ligga kvar, men sju år efter förrättningens fastställande byggdes ett nytt boningshus¹² (Fig. 49, 50).

Utflyttningen från byn medförde således i allmänhet inga större omedelbara förändringar av bostaden. Den gamla planen bibehölls i stort sett, och först omkring århundradets mitt slog de nya planlösningarna mer allmänt igenom. Moderniseringen av bostaden skedde oberoende av utflyttning vid skiftet. I t.ex. Borrbý, vilken by skiftades omkring 1830, förändrades bostäderna först efter 1850 (se sid. 100 ff). Ingenting talar för att den s.k. plan B

slog igenom senare i Albo härad, där i många fall byarna skiftades senare. Utvecklingen behövde inte heller gå långsammare i en oskiftad by. I Rörums by (Rörums sn, A) synades gårdarna år 1832 (förrättningen fastställd 1846). Flera gårdar hade vid syneförrättningen boningslängor av tegel. Gården Rörum nr 27 (1/4 mtl), som innehades av en nämndeman, hade en bostadslänga enligt en mer utvecklad plan av typ B (Fig. 80).¹³

Skiftet bidrog alltså till bostadsutvecklingen så till vida, att nybyggnation möjliggjordes av den ökade avkastningen på jorden. På mönstergårdar, s.k. ladugårdar, tillämpades ofta nya brukningssätt, som spreds till omkringliggande bondgårdar. Antalet självägande bönder steg liksom antalet husmän.

Den ekonomiska situationen

Fram till 1850 var bondehushåll först och främst inriktade på att vara självförsörjande. Tillgången på reda pengar var liten, och avyttringen av gårdens produkter skedde delvis genom varubyten. 1850-talet började med en högkonjunktur, och vid samma tid började självhushållningen att övergå till penninghushållning. Priset på spannmål steg, och välståndet på landsbygden ökade. År 1857 inleddes en period av låga konjunkturer, som varade under 1860-talet. På 1870-talet blev tiderna bättre, men på 80-talet föll spannmålspriserna genom den transoceaniska konkurrensen, och spannmålsodling fick ersättas med boskapsskötsel och mejerihantering samt odling av rotfrukter.¹⁴

”Spannmålskursen, som under sista perioden varit lägre än under näst föregående femårsperiod, har dock under 1890 varit något i stigande . . . ladugårdsskötseln har under perioden gjort betydliga framsteg, vartill i synnerhet bidragit det allt mera ökade intresset för mejerihanteringen, som gjort att fäkreatorsbesättningarna å såväl större som mindre egendomar i ansenlig grad ökats.”¹⁵

Man kan konstatera ett samband mellan högkonjunktur och nybyggnation, men det fordrades någon utlösande faktor förutom en god avkastning inom jordbruket. Om huset var i dåligt skick, byggde man om, och speciella tillfällen såsom generationsväxling på gården, familjehögtider eller dylikt gav också anledning till bostadsförbättring. Den ekonomiska krisen på 1880-talet avspeglas inte i materialet. Tvärtom uppger en sagesman i Hagestad, att många i trakten byggde om sina hus på 80-talet, då rapsen gav stor förtjänst.¹⁶ Att det byggdes under lågkonjunkturerna förklaras av att vissa personer även då hade stora tillgångar eller förtjänster. De som hade pengar kunde göra goda affärer, när folk tvingades sälja år 1857. ”Rike-Lars Pehrsson” på Hagestad nr 25 (Löderups sn, I), en penninghushållningens föregångsman, inköpte och byggde till Borrby nr 19 år 1860 (se Fig. 64, 65).¹⁷

Ett annat av många exempel är Hagestad nr 35, där ett nytt boningshus uppfördes på 1860-talet (Fig. 45).

Även i de fattigare bygderna försökte man följa med i utvecklingen, men en eftersläpning märks, och detta gäller inte bara bostäderna: "... folket uppe i S:t Olof var efter sin tid, ty där var det en fattig bygd och de hade inte järnplogar."¹⁸

Järnvägsbyggandet kom i hög grad att påverka samhällsstrukturen. Socknar med järnväg fick generellt en gynnsammare ekonomisk utveckling, och traktens handel koncentrerades till stationssamhällena. Transporterna av byggnadsmaterial underlättades:

"När järnvägen kom blev här timmerhandel och en del handel ... vi fick lokalförening" uppger en meddelare från S:t Olof, f. 1865. Hotellet byggdes vid samma tid, och han fortsätter: "När stationen kom började det bli tegelhus. Det första huset av tegel i S:t Olof var hotellet och stationshuset, sen blev det bageriet och så småningom blev det bara tegel ..."¹⁹

År 1855 påbörjades södra stambanan. 1860 öppnades sträckan Hässleholm—Kristianstad. Under den stora järnvägsbyggnadsperioden 1879—90 tillkom Simrishamn—Tomelilla, Köpinge—Gärsnäs, Degeberga—Brösarp, Tomelilla—Brösarp, Gärsnäs—S:t Olof.²⁰

Sparbanker började inrättas mer allmänt under 1800-talets senare del. År 1860 fanns sparbanker i Kristianstad, Ystad och Simrishamn; i västra Skåne fanns 13 banker. Under perioden 1861—1914 öppnades 13 kontor, bl.a. i Tomelilla, Ingelstorp, Borrby, Brösarp, Vitaby och Järrestad. De låg tätast i södra delen av undersökningsområdet; i områden, som dominerades av stora gods, som t.ex. Albo härad, inrättades få.²¹ Borrby sparbank t.ex. grundades år 1866. Lånebehovet var litet de första åren, banken var endast öppen ett par timmar i veckan och de utlånade summorna obetydliga. Böndernas lån ökade så småningom, men handlingarna ger inga upplysningar om vad pengarna användes till. Den allmänna uppfattningen nu bland såväl bönder som bankfolk är, att man även lånat till byggnation.²²

Nyhetsförmedlare

Förmedlingen av nyheter är ett ofta behandlat problem inom folklivsforskningen.²³ Man har konstaterat, att nyhetsförmedlarna ofta intog en social mellanställning i bygden. Det kunde vara en nyinflyttad eller en yrkesutövare, t.ex. en handlare, byggmästare, veterinär, mjölnare eller klockare. Nyheter kunde också spridas genom kontakter med grannbygden. Nämndmän och riksdagsmän är således ofta föregångsmän inom bostadsbyggandet genom sina möjligheter att lära känna utvecklingen på andra orter. Lönnqvist delar i sin avhandling "Dräkt och mode" upp nyhetsspridarna i "reella

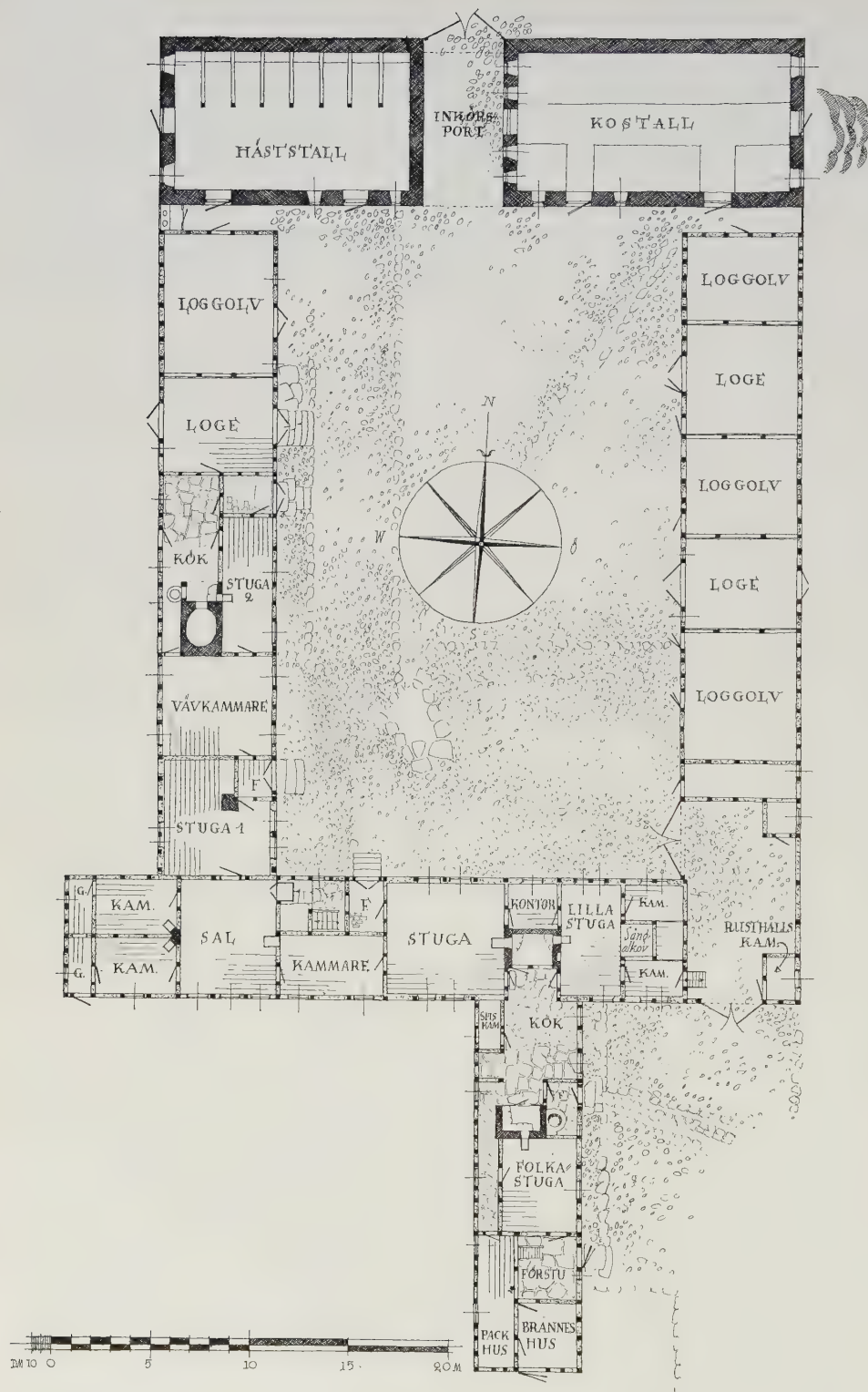

Fig. 80. Rörum nr 27, Rörums sn, A. Uppmätt 1928, LUF.

introduktörer” — personer eller grupper som konkret inför nyheter — och ”idéintroduktörer”, som sprider kunskap om en nyhet utan att visa en konkret förebild. De båda typerna utgör, som Lönnqvist påpekar, en förutsättning för varandra.²⁴ Att i fråga om bostadsbyggandet på Österlen nu försöka skilja ut någon speciell representant för någon av dessa grupper är svårt, eftersom samma kategorier människor bör ha kunnat fungera både genom konkreta exempel och som idéspredare.

Exempel på byggnader uppförda av föregångsmän är boningslängan på nr 27 (1/4 mtl) i Rörum (Rörums sn, A) år 1832, som innehades av en nämndeman. Den södra längan var uppmurad av bränd tegel och var från väster inredd till

”2^{ne} garderober, 2^{ne} gästrum, sal med murad källare under, sedan en kammar i norr därom, förstuga väster därom — nedgång till källaren, dagelig stuga, kök, spis, skorsten, bakugn, en mindre stuga, spiskammare, pigkammare, 2^{ne} vindsrum, port nedunder, rustkammare och svinhus . . . från Södra längan, uti söder, finns en länga, . . . väggarna uppmurade med råsten, inredd till bränneri med skorsten och packhus”²⁵ (Fig. 80).

Andra exempel är Hagestad nr 24 (Löderups sn, I), som byggdes år 1835 av en nämndeman (Fig. 79), Borrby nr 19 (Borrby sn, I) från 1819, ägt av en riksdagsman (Fig. 64) och Bengtemölla (Brösarps sn, A) ägt av en mjölnare, från 1700-talet (Fig. 74). Ytterligare ett exempel kommer från Vallby (Vallby sn, J), där en meddelare uppger, att fadern öppnade lanthandel år 1866 och då lät uppföra ett hus av råsten med brädklädsel, verandor och ornament på gaveln. Detta avvek från den kringliggande bebyggelsen.²⁶

Man kan fråga sig, varför bostäderna på landsbygden i någon större skala började förnyas först omkring mitten av 1800-talet. Prästgårdar, militära boställen och enstaka bondgårdar hade en mera varierad rumsindelning långt tidigare. Detta gällde även stadsbebyggelsen. En orsak till eftersläpningen måste den sociala kontrollen i byarna ha varit med den utsatta position en avvikande fick. Under ståndssamhällets skede var klasskänslan stark. Då detta upplöstes, förändrades bondens situation, men mycket av klasskänslan torde ha levat kvar.²⁷ 1800-talets senare del är en förändringarnas tid. Samhällets omgestaltung medförde andra ideal med nya värderingar, och dessa kom mot slutet av 1800-talet att omfattas av en stor del av bondeklassen. Förändringarna i möblering och även i klädedräkten tyder på att de borgerliga mönstren tjänade som förebild, och genom industrialiseringen med dess större utbud av varor och en förändrad ekonomi kunde förändringarna genomföras. Industrialismen medförde en omstrukturering i socialt och ekonomiskt hänseende. Städer och samhällen fick större betydelse för lantbefolkningen, genom att de utgjorde centra med järnvägsstationer, affärer, banker etc. Den differentiering av stadsbefolkningen, som industrialismen medförde — nya bostadsområden, nya livsmönster, arbets-

plats och bostad på skilda ställen — var inte lika stor på landsbygden, men de nya idéerna upptogs. Ett tecken på hur dessa tränger igenom är förändringen i rumsdisponeringen med särskilda folkstugor, pigkammare och sovrum för husbondfolket. Gränsen mellan husbondfolk och tjänstefolk markerades.²⁸

Sigfrid Svensson anser, att den snabba förändringen beträffande heminredning och klädedräkt på landsbygden också hade sin grund i ett behov att hävda sig i synnerhet gentemot städernas borgare, som ringaktade bönderna.²⁹ Man kan naturligtvis se bostadens utveckling på landsbygden mot större och bekvämare utrymmen som ett utslag av detta behov av social prestige. Den gamla klassmedvetenheten, som innebar, att ingen gärna skilde sig från den sociala gemenskapen, kan vara en bidragande orsak till att förändringarna av bostäderna genomfördes så allmänt och att utformningen blev så likartad.

VII. Syntes

Genom att undersöka synehandlingarna — kompletterade med uppmätningar och uppteckningar — under ett långt tidsavsnitt är det, som vi sett, möjligt att få en inblick i bostadsförhållandenas förändring och sätta dem i relation till ekonomiska, sociala och byggnadstekniska faktorer. Under den undersökta perioden 1720—1920/30, har önskemålen beträffande bostaden varierat, och rummen har under hand fått nya funktioner och beteckningar. Planlösningarna har förnyats. I tidigare forskning har man endast gjort punktundersökningar i arkivmaterialet, och de kontinuerliga syneinstrumenten från 1700- och 1800-talen har inte utnyttjats. Genom dessa har förändringar i rummens funktion och placering kunnat följas. Särskilt värdefulla är de husesynsförrättningar, som gjordes på mensalhemman i Ingelstads härad under perioden 1820/30—1900. Här kan man på flera hemman steg för steg följa bostadens utveckling under perioden, såväl beträffande rumsindelning som byggnadsmaterial (sid. 100 ff). Genom att anlägga ett långt tidsperspektiv är det möjligt att klart urskilja tre typer av planlösningar här betecknade plan A, B och C, och undersöka under vilka tidsavsnitt de förekommer. Plan A karakteriseras av att alla rum upptar husets bredd. Det finns *ett* uppvärmbart rum, förstukök samt förvaringsutrymmen. Stall- eller andra ekonomiutrymmen fanns in på 1800-talet i boningslängan. Plan B har representationsrum och finförstuga på den ena gaveln och köksavdelning på den andra. Huskroppen på plan C är uppdelad genom innerväggar även i husets längdriktning. Planlösningen blir då mera varierad, eftersom rummen ligger i bredd (se sid. 76 ff).

Likformigheten är stor. Under 1700-talet och 1800-talets början dominerar plan A. Utrymmesbehoven var då ensartade hos bondeklassen. Den sociala skiktningen inom denna var liten. Byggnadsmaterial hämtades på platsen, och byggnader uppfördes ”enligt ortens bruk”.

Vad beträffar 1700-talsgårdar har sambandet mellan gårdens storlek, uttryckt i mantal och boningslängans yta studerats, med nedanstående resultat. Synehandlingarna för ca 140 gårdar innehåller något slag av måttuppgifter, men i flertalet fall är dessa så approximativa, att något säkert mått på ytan ej kan erhållas. Huslängan är nämligen angiven i binnigar,

väggarum eller golv/golvhus, medan explicita bredduppgifter saknas. Emellertid anges för ett 30-tal gårdar såväl längd som bredd i alnar, och på detta material har undersökningen grundats. Dessa gårdar kan anses representativa för hela antalet synade 1700-talsgårdar, eftersom mantalsfördelningen för den utvalda gruppen gårdar är likformig med mantalsfördelningen för hela antalet synade 1700-talsgårdar (Tab. I). Hälften av dessa gårdar har något ekonomiutrymme i boningslängan. Som framgår av Tabell II varierar boningslängans yta med gårdens storlek uttryckt i mantal. En gård med litet mantal har mindre boningslänga än en gård med större mantal. Medelvärdet på boningslängans yta blir för $1/8$ mtl 72 m^2 , för $1/4$ mtl 91 m^2 och $1/2$ mtl 124 m^2 . Översatt till approximativ huslängd betyder detta ca 15 meter för $1/8$ mtl och ca 25 meter för $1/2$ mtl. Planlösningen är väsentligen densamma på stora och små gårdar. En större gård kan ha en kammare mer, men skillnaden kan också ligga enbart i rummens storlek. En orsak till detta var att byalaget under 1700-talet utgjorde en enhet och att den ekonomiska samarbetsform, som byalaget representerade, var den enda tänkbara formen för att uppnå och bibehålla ett visst ekonomiskt välstånd. Beroendet av grannarna var stort, liksom misstron mot främlingar. Förutom att den agrara tätbebyggelsen var en förutsättning, för att byalagets form av ekonomiskt samarbete skulle fungera, bidrog även de dåliga vägarna, som vissa årstider förvandlades till gyttja, till byarnas slutenhet. Emellertid levde man inte i någon fullständig isolering i byn. Kontakt med yttvärlden hade man genom t.ex. skjutshåll, stadsresor, kyrkobesök, körslor, när prästgård, kyrka eller tingshus skulle byggas, vid dagsverken på sätesgårdarna och i vångalagen. Grannskapsrelationerna var bakgrund till äktenskap, och släkten var spridd över ett större område än byn. Genom gatehusfolk och andra anställda utvecklades under 1700-talet en grupp folk med ett rörligare aktivitetsfält. Giftermål mellan åbosen eller åbodotter från slätt med kontrahenter från skogsbygd och vice versa var ytterst sällsynta. Skogsbönder i Albo härad och slättbönder söderut hade endast sporadisk kontakt med varandra, eftersom de var inriktade på egenproduktion. Man var genom den långt drivna självhushållningen oberoende av varandra i de olika distrikten, men då slättbygden i det närmaste var skoglös, köptes virke från Linderödsåsen.¹ (Se Bilaga 2.)

Under 1800-talets lopp förändras levnadsförhållandena. Tendenser till detta märks redan under 1800-talets förra del i det hittills till stor del outnyttjade synematerial, som tillkom i och med skiftet, samt ur de syneförrättningar, som gjordes på kronans och godsens hemman från och med 1820. De ger upplysningar om, när folkstugan, pigkammaren, särskilda sov- och matrum samt sal och andra representationsrum inreds. "Allaktivitetsrummet", dagligstugan, spaltas upp och andra utrymmen får överta dess funktioner. Förvaringsutrymmen blir finrum. Förstuköket med öppen skorsten och murad bakugn ersätts med kök i mera modern bemärkelse. Brygg-huset placeras under 1800-talets lopp intill köksskorstenen för att sedermera

flyttas till en ekonomilänga. Detta medför förändringar av planlösningen, och plan B och C blir allmänna under 1800-talets senare del hos de välbeställda bönderna. Plan A lever kvar hos de mindre besuttna. Tegel och träpanel utnyttjas i allt större utsträckning.

Olika faktorer möjliggjorde utvecklingen. Ökade tekniska resurser och kunskaper, bättre transportmöjligheter samt de ändrade ekonomiska betingelserna bidrog till att skapa en mer hygienisk och bättre utnyttjad bostad. I och med penninghushållningens införande blev det möjligt att låna pengar till större kapitalinvesteringar, exempelvis hus. Undersökningen visar, att själva utflyttningen vid skiftet inte förändrade bostadens utformning. Det gamla virket användes ofta på den nya tomten. Däremot medförde skiftet en ökad avkastning på jorden, särskilt för den *andra* generationen utflyttade, och detta medförde i sin tur en möjlighet att få en bättre bostad (se sid. 122 ff).

De ekologiska betingelserna varierar inom undersökningsområdet. Regionala differenser är emellertid mest märkbara under 1700-talet och fram till 1800-talets mitt, då man var beroende av på orten befintliga byggnadsmaterial. Den rikare förekomsten av trä i Albo härad avspeglas således i bål-väggar och den rikare timran. Gråstensmur i uthusen är allmännare här än i söder.

Ser man till Skåne som helhet märks högre bostadsstandard på Söderslätt och i Kullabygden i västra Skåne. Boningslängor av ansevärda mått uppfördes här allmänt omkring 1850. Bostäder med finförstuga finns på arrendegårdar på Söderslätt på 1830-talet, och bakugnen flyttades tidigare ut ur köket för att ge plats åt t.ex. sovrum. Överensstämmelserna mellan undersökningsområdet och angränsande områden i norr och väster är större. I Frosta härad förekommer under 1800-talets förra del gråstensmur i uthusen och fackfyllnad av kline och plankor — i undantagsfall bränt tegel. Omkring 1850 uppfördes hus helt i tegel även om korsvirkeshusen dominerade:

”I skogsbygden är byggnadssättet till största delen oförändrat, men å skogslösa trakter uppför den bemedlade allmogen numera icke, åtminstone boningshusen med väggar av störar och lera. Allmännast uppföres boningshusen till väggarna av tegelmur eller stampad lera eller ock av korsverk med inmurad tegel och endast sällan, även hos särdeles fattigt folk finner man nu lergolv i rummen. Ladugårdshusen bygges dels av samma materialier som boningshusen, dels ganska ofta av gråstensmur . . .”

Även om byggnaderna uppfördes i nytt material bibehölls i huvudsak den äldre planlösningen med genomgående rum. Breda boningslängor, som avdelats med långsgående innerväggar byggdes under 1800-talets sista årtionden.

En terminologisk samhörighet mellan det sydgötiska husets område i norra Skåne och Albo härad kan urskiljas under hela undersökningsperio-

den. Exempel är beteckningen "härbergshus", som förekommer allmänt i Albo härad under 1700-talet och som härifrån sprids mot söder. Mera sällan förekommer de nordskånska benämningarna "hused", "stora hused" och "lillastuga". Andra överensstämmelser mellan Albo och norra Skåne är ugnen, som eldas i stugan, samt bålestugan. Båda nämns i syner från 1700-talets förra del. Vidare märks den genomgående förstugan, vilken uppmärksammas vid inventeringar på 1920-talet.

Olikheterna mellan öst och väst i landskapet förefaller snarare bero på olika ekonomiska förutsättningar än på en speciellt konservativ inställning i undersökningsområdet. Plan A, B och C förekommer i hela landskapet. Den borgerliga möbleringen vinner insteg vid samma tid, på 1880-talet, då också skillnaden mellan husbondfolk och tjänstefolk markeras tydligare. Bebyggelsen i stationssamhällen och fiskelägen samt modeströmningar inom arkitekturen har i huvudsak inverkat på fasadernas utformning. Behov och tradition ligger till grund för rumsindelningen, och landsbygdens planlösningar tycks i hög grad utgöra en grupp för sig. Undantag är de bostäder i villastil, som bl.a. uppfördes på Österlen under 1900-talet och i Kullabygden på 1890-talet.

Zusammenfassung

Einleitung

Das Hauptinteresse gilt in der vorliegenden Arbeit dem Wohnhaus (bo-ningslänga) des südostschonischen Bauernhofes. In der hier behandelten Zeitspanne 1720—1920/30 war es Veränderungen in bezug auf Ausgestaltung und Funktion unterworfen. Dieselben werden analysiert und ihre Abhängigkeit von wirtschaftlichen, sozialen und bautechnischen Faktoren untersucht. Wichtige Fragen sind, wann und wie Veränderungen einsetzten sowie woher die Anstöße dazu kamen. Das Untersuchungsgebiet bilden die Kreise (härad) Albo, Ingelstad und Järrestad in Südostschonen, die Gegend, die heutzutage Österlen genannt wird. Die dortige Bauweise ist nie zuvor eingehend erörtert worden, und das Gebiet bot sich aus mehreren Gründen als geeignetes Studienobjekt an: ein relativ reichliches Archivmaterial ist ebenso erhalten wie eine ganze Reihe älterer Gebäude; das Untersuchungsgebiet umfasst zwei Landschaftstypen: die Kreise Ingelstad, Järrestad und das südliche Albo liegen in der Ebene, und der mittlere und nördliche Teil von Kreis Albo ist leicht bewaldet („risbygd“) (Abb. 1). Es besteht damit auch die Möglichkeit, die Bedeutung der ökologischen Bedingungen für die Bauweise zu untersuchen.

Den Schwerpunkt dieser Untersuchung bildet das 19. Jahrhundert. Um einen Hintergrund zu erhalten und die Entwicklungslinien besser verfolgen zu können, wurde die Bauweise einer Periode von 200 Jahren vom Beginn des 18. Jahrhunderts ab studiert. Im Gegensatz hierzu konzentrierte sich das Interesse älterer ethnologischer Bauforschung vorwiegend auf ältere Hofformen verschiedener Typen und ihren Ursprung.

In erster Linie wird die Planung der Wohnräume behandelt; da aber das Wohngebäude ein Teil des Hofes in seiner Gesamtheit ist und beispielsweise auch Stall und Scheune enthalten kann, während sich Wohnräume in Wirtschaftsgebäuden befinden können, musste die Untersuchung in gewissen Punkten auch die Hofanlage als Ganzes einbeziehen.

Neubauten des 20. Jahrhunderts werden nicht behandelt.

Die Bauweise im Untersuchungsgebiet gehört in einen grösseren geographischen Zusammenhang hinein; es wurden daher Vergleiche mit dem

übrigen Schönen sowohl in bezug auf Planungen wie Bezeichnungen von Räumen und Baumaterial vorgenommen.

Die Untersuchung stützt sich auf zuvor grossenteils unausgenutztes Archivmaterial. In verschiedenen Archiven liegen Besichtigungsprotokolle, die im Zusammenhang mit Besichtigungen auf den Pachthöfen der Krone und der Güter abgefasst wurden. Besonders wertvoll ist das Material, das von Besichtigungen auf den Höfen der Kirche im Kreis Ingelstad von 1820 bis etwa 1900 stammt (Abb. 2—4). Einige von diesen Höfen wurden während jener Periode mehrfach besichtigt, es ist daher möglich, Schritt für Schritt die Veränderungen in Raumaufteilung und Baumaterial zu verfolgen.

Rekonstruktionen von Wohngebäuden stützen sich auf Besichtigungsprotokolle, und die Verfahrensweise bei solchen Rekonstruktionen wird in einem Abschnitt der Arbeit erörtert. Das Material an Besichtigungsakten wird ergänzt durch Vermessungen, Photographien und Aufzeichnungen. Es wurden an die hundert Hofvermessungen aus dem Untersuchungsgebiet herangezogen. Ein grosser Teil von ihnen stammt von den Inventarisierungen, die in den zwanziger Jahren unseres Jahrhunderts im Kreis Albo vorgenommen wurden. Dem Volkskunde-Archiv in Lund waren damals Lotteriegelder bewilligt worden, und es war geplant, die einzelnen Kreise systematisch durchzuarbeiten. Es blieb jedoch bei den Kreisen Albo und Frosta. Eine besondere Vorliebe für *alte* Höfe fällt auf, daher führte die Verf. ergänzende Vermessungen und Befragungen durch in bezug auf in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts aufgeführte Wohnhäuser von dem Typus, der im folgenden Plan C genannt wird. Ein in den zwanziger Jahren dieses Jahrhunderts beginnendes reichhaltiges Bildmaterial liegt vor. Aufzeichnungen von 1940—50 geben Aufschluss über die Bauweise zu Ende des 19. Jahrhunderts. Heutzutage erfragte Auskünfte reichen höchstens bis zum ersten Weltkrieg zurück.

Die Hofanlage

Die Lage des Wohnhauses innerhalb des Vierkanthofes schwankte. Mit Hilfe von Besichtigungsprotokollen und Flurbereinigungskarten war es möglich, zwei Stadien innerhalb der Zeitspanne der Untersuchung zu unterscheiden. Im 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts lag das Wohnhaus gewöhnlich im Norden in ost-westlicher Längsrichtung, in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts dagegen häufiger im Süden. In den Wohnhäusern des früheren Stadiums gingen die Fenster auf den Hof hinaus. Um das Sonnenlicht auszunutzen, musste dann die Fassade nach Süden gerichtet sein und das Wohnhaus an der Nordseite der Hofanlage stehen. Man konnte dann auch die Arbeiten auf dem Innenhof überblicken, und aus Gründen der Sicherheit war es wichtig, dass die Anlage geschlossen war (Abb. 5, 6).

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts erhielten beide Langseiten des Wohnhauses Fenster, Gartenanlagen wurden üblich, und die alten Gründe für die Lage des Wohnhauses hatten ihr Gewicht verloren. Man hielt jedoch an der ost-westlichen Längsrichtung fest. Wahrscheinlich wollte man, dass Garten und Wohngebäude nach Möglichkeit vom Wege aus sichtbar waren.

Die Anzahl der Hofgebäude wird nicht eingehend behandelt. Man kann feststellen, dass Höfe mit nur zwei Gebäuden häufig klein sind. Vier Gebäude können auch auf kleineren Hofstellen oder bei Strassenhäusern vorkommen. Pferde-, Vieh- und Schafstall sowie Scheune werden bis ins 19. Jahrhundert hinein allgemein in das Wohngebäude gelegt. Bei fast der Hälfte der betrachteten Höfe aus dem 18. Jahrhundert befinden sich irgendwelche Wirtschaftsräume im Wohngebäude; um die Zeit der Flurbereinigung (enskitte) 1825 bzw 1827 im Dorf Ingelstorp (Gem. Ingelstorp I) bei etwa der Hälfte der Höfe und im Dorfe Tjustorp (Gem. Smedstorp I) bei einem Viertel. Diese Anordnung ändert sich allmählich und kommt gegen Ende des Jahrhunderts hauptsächlich auf Kleinbauernstellen vor (Abb. 7).

Baumaterial

Das Wohngebäude ist in bezug auf seine Proportionen in hohem Grade abhängig von Baumaterial und Konstruktion. Die Breite des Hauses hängt von der Tragkraft der Balken ab, die den Dachstuhl tragen, sowie auch vom Dachbelag. Strohdächer z.B. erfordern eine Dachkehle von 45°. Eine Verbreiterung des Hauses bedingt eine längere Dachfläche und ein schwereres Dach. Neue Materialien wie Ziegel und Eternit und neue technische Konstruktionen erlaubten eine grössere Wahlfreiheit bei der Ausgestaltung des Wohnhauses.

Im 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts war man auf am Orte zugängliches Baumaterial angewiesen. Die Häuser wurden „nach der Sitte des Ortes“ aufgeführt, was eine starke Gleichförmigkeit ergab. So kann man innerhalb des Untersuchungsgebietes die Variationen in der Bauweise beobachten, die durch die wechselnden ökologischen Bedingungen entstanden. Im nördlichen Kreis Albo ist dichte Zimmerung mit Schwellen und Bohlenwänden üblich (Abb. 10, 11). Bei den Wirtschaftsgebäuden kommen ziemlich häufig Feldsteinmauern vor. Auf der Ebene im südlichen Teil des Untersuchungsgebietes zwang die Holzknappheit die Bauern, Bauholz von auswärts zu kaufen; das hatte eine weniger dichte Zimmerung zur Folge. Häuser mit lehmverstrichenen Flechtwänden dominieren.

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts kommen Ziegel in ganzen Mauern (Abb. 12, 13) oder als Fachwerkfüllung vor. Die Strohdächer verschwinden im Anfang des 20. Jahrhunderts, an ihre Stelle tritt „hartes“ Material wie Dachziegel, Pappe oder Eternit.

Raumeinheiten

Dieser Abschnitt behandelt Veränderungen der Raumaufteilung. Die Wohnräume wurden in der Untersuchung nach ihrer Funktion eingeteilt und analysiert. Derselbe Raum konnte mehrere Funktionen haben, z.B. „Sommerstube“, „Saal“ und „Truhenzimmer“ („kisthus“), und sowohl als Aufbewahrungsraum wie gute Stube dienen (Abb. 24). Viele Räume konnten die gleiche Funktion haben, z.B. „Backstube“, „Herbergshaus“ und „Keller“; sie dienten im allgemeinen sämtlich als Vorratsräume, hatten aber ihren bestimmten Platz im Baukörper.

Ein Studium von Besichtigungsakten aus einer langen Zeitspanne ermöglicht es, die Veränderungen zu verfolgen und zu sehen, wann allmählich neue Räumlichkeiten wie Gesindestube, Mägdekammer, besondere Schlaf- und Essräume, Wohnzimmer, sonstige Repräsentationszimmer sowie Küchen im modernen Sinn eingerichtet werden.

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts spaltet sich das „Allaktivitätszimmer“, die Wohnstube (Abb. 20), in Gesindestube, Mägdezimmer und in gewissem Umfang Küche auf, die als Schlafplatz und Esszimmer dienen konnte. Die Vorratsräume liessen sich durch Ummöblierung in Repräsentationsräume verwandeln. Häufig wurde ein „feines“ Vorzimmer (Diele) abgeteilt.

Der Herdkomplex wurde eingehend untersucht. Interessant ist die Verknüpfung des Brauhauses mit der Küchenfeuerstelle. Im 18. Jahrhundert und zu Beginn des 19. lag das Brauhaus (brygghus) oft für sich, entweder im Wohnhaus oder in einem der Wirtschaftsgebäude. Im Verlauf des 19. Jahrhunderts wird die Kombination Brauhaus — Küche zur Regel (Abb. 19). Im 20. Jahrhundert wird das Brauhaus ebenso wie der gemauerte Backofen aus dem Wohnhaus in ein Wirtschaftsgebäude verlegt.

Man kann eine terminologische Zusammengehörigkeit zwischen dem Gebiet des südgötischen Hauses und dem Kreis Albo feststellen. Im 18. Jahrhundert erscheint die Bezeichnung „härbergshus“ allgemein in den Besichtigungsprotokollen des Kreises. Allmählich verbreitet sich die Bezeichnung nach Süden. Spätere Beispiele für diese Zusammengehörigkeit sind die Bezeichnungen „hused“, „stora hused“ und „lillastuga“, die in Vermessungen aus Albo in den zwanziger Jahren dieses Jahrhunderts auftauchen.

Planungen

Eine Durchsicht des Planungsmaterials ziegte, dass sich 3 Haupttypen (hier Plan A, B und C genannt) erkennen liessen (Abb. 26—50). Plan A dominiert im 18. Jahrhundert und zu Anfang des 19., kommt dann aber in der zweiten Hälfte des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts immer

seltener vor. Charakteristisch für ihn ist, dass der Baukörper durch quer-verlaufende Innenwände abgeteilt ist. Jedes Zimmer nimmt die ganze Breite des Hauses ein. *Ein* heizbarer Raum liegt neben dem Küchenherd; im übrigen gibt es Vorratsräume und eventuell einen Wirtschaftsraum wie Stall oder Scheune (Abb. 26—29).

Neben diesem Plantypus entwickelten sich, als neue Lebensbedürfnisse neue räumliche Bedürfnisse entstehen liessen, die Plantypen B und C, die in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts üblicher werden. In Plan B nehmen die meisten Räume wie in Plan A die ganze Breite des Hauses ein, aber der Baukörper ist auf eine Repräsentationsabteilung — Vorzimmer, gute Stube und Kammer — sowie eine Küchen — oder Alltagsabteilung aufgeteilt (Abb. 30—41). In plan C tritt eine Aufteilung mit längsverlaufenden Wänden hinzu. Zwei oder mehrere Zimmer liegen in der Breite des Hauses nebeneinander (Abb. 42—50). Die Darstellung ist durch eine Anzahl Vermessungen und Rekonstruktionen illustriert.

Es zeigt sich, dass die regionalen Variationen gering sind. Im Kreis Albo hat man ein durchgehendes Vorzimmer (Diele), was auf eine Zusammengehörigkeit mit angrenzenden Gebieten im Norden und Westen hindeutet. Hingegen spiegelt sich deutlich die soziale Schichtung, die im Verlauf des 19. Jahrhunderts entstand.

Im 18. Jahrhundert war die Ähnlichkeit zwischen den Wohnungen der Bewohner von Strassenhäusern und den Bauernhöfen gross, was vermutlich die soziale Wirklichkeit spiegelt. Die Differenzierung innerhalb der verschiedenen Gruppen der ländlichen Bevölkerung war gering. Um die Zeit der Flurbereinigung beginnen sich Unterschiede in den Lebensbedingungen abzuzeichnen, um allmählich markant hervortreten. Die vermögenden Bauern führten ihre Wohnhäuser nach Plan C auf, während Plan A bei den minderbemittelten weiterlebte. Diese Verhältnisse beleuchtet das Material der Flurbereinigungsdurchführung. Ein Vergleich von Höfen verschiedener Kategorien in der zweiten Hälfte des 19. und dem Anfang des 20. Jahrhunderts zeigt starke Übereinstimmung zwischen Pachthöfen und Höfen in Eigenbesitz. Die grösseren sind im allgemeinen nach Plan B oder C eingerichtet, während bei Kleinbauernhöfen Plan A weiterlebt.

Plan B entwickelte sich anscheinend aus Plan A auf natürliche Weise, als man eine stärker differenzierte Wohnung zu fordern begann. In Plan B behielt der Baukörper seine traditionelle Längsausrichtung bei. Die Wohnstube blieb an ihrem alten Platz, und es lag nahe, anzubauen oder schon vorhandene Räume zu guten Stuben zu ändern und eine Diele einzurichten, die es gestattete, das Haus zu betreten, ohne durch die Küche gehen zu müssen. Die Zimmer waren dann keine Durchgangsräume mehr, und man erhielt bessere Möglichkeiten, private Räumlichkeiten einzurichten. Bei einer geringst möglichen Veränderung behielt man einen Repräsentations- und einen Alltags teil. Der Repräsentationsteil war im 19. Jahrhundert im allgemeinen nicht heizbar. Die Planung liess sich auf einfache Weise

variieren. Das Wohnzimmer liess sich in ein Schlafzimmer und ein Wohnzimmer für die Besitzer aufteilen. Im Anschluss an den Küchenherd konnte man eine Gesindestube einrichten. Zwischen dem Wohnzimmer und der Diele-Kammer gab es zuweilen eine Gästekammer, ein Kontor, Speisekammer usw. Man konnte leicht einen Saal einrichten und an ihn noch weitere Räume anbauen. Plan B ist im frühen 19. Jahrhundert üblich in Kantorswohnungen und kleineren Militärwohnungen — ausserhalb des Untersuchungsgebietes z B in Söderslätt und Blekinge.

Bei Plan C lassen sich mehrere Varianten erkennen. Der Baukörper war durch eine durchgehende Diele in der Mitte des Hauses abgeteilt, welche den Repräsentationsteil vom Alltagsteil trennt. Das früheste Beispiel hierfür ist Borrby Nr 19 (Gem. Borrby, I), das im Jahre 1819 erbaut wurde (Abb. 64, 65). Es könnte eine Beziehung zur Herrenhofarchitektur des 18. Jahrhunderts bestehen; im 19. Jahrhundert wurden z B Arbeiterwohnungen in dieser Art aufgeführt. Eine andere Variante knüpft an die sog. Saalhäuser an, doch ist die Symmetrie nicht ganz durchgeführt. Der Saal liegt innen im Baukörper und geht auf den Garten hinaus.

Mit einiger Sicherheit zu klären, wie gross der Einfluss von Musterzeichnungen für Um- und Neubauten war, ist unmöglich. Auch die Bedeutung örtlicher Baumeister für die wenig abwechslungsreiche Bauweise einer Gegend lässt sich nicht feststellen. Die Verf. erhielt Einblick in ein Verzeichnis von Aufträgen an einen Baumeister in Smedstorp (Gem. Smedstorp, I) aus den Jahren 1865—89. Vergleiche von aus dieser Liste erhaltenen Häusern zeigten unterschiedliche Planungen und Fassaden. Musterzeichnungen und Modeströmungen innerhalb der Architektur haben bis auf Ausnahmefälle nur das Äussere der Gebäude beeinflusst. Klassizistische Züge wie glatte Putzeinrahmungen um die Fenster und Hausecken in Rustika oder mit glatten Putz sowie kräftige Gesimse kommen vor, ebenso Laubsägedetails. An den Giebeln finden sich zuweilen Verzierungen, die von Brunius angeregt zu sein scheinen (Abb. 44, 73, 77, 78).

Der Hintergrund der Veränderung

Die Veränderung der Wohnung kann als Zeichen einer Veränderung der Gesellschaft betrachtet werden. Sowohl Pfarrhöfe und Dienstwohnungen des Militärs wie städtische Architektur hatten schon im 18. Jahrhundert eine abwechslungsreichere Raumeinteilung, und man kann die Frage aufwerfen, warum die Bauernhöfe so auffallend hinterherhinkten. Ein Grund dafür dürfte die soziale Kontrolle in den Dörfern mit einem starken Klassenbewusstsein gewesen sein. Die Lage des Bauern änderte sich erst im 19. Jahrhundert mit der Auflösung des Ständestaats. Die Zeit nach 1850 ist überhaupt eine Zeit der gesellschaftlichen Veränderung; auf dem Lande führt sie eine wachsende Beweglichkeit mit sich. Die Industrialisierung und

die Entwicklung moderner Handelsstädte brachten Umwertungen. Obschon sich die Situation auf dem Lande nicht so radikal veränderte wie in den Städten, fanden die neuen Ideen doch Einlass. Die Kluft zwischen dem Gesinde und der Besitzerfamilie erweiterte sich. Man richtete Gesindestuben und Mägdekammern ein sowie besondere Ess- und Schlafzimmer für die Familie.

Die Untersuchung behandelt auch die Bedeutung der Flurbereinigung für die Entwicklung der Wohnung. Die Herausverlegung der Wohnhäuser an sich führte nicht zu Änderungen im Hinblick auf die Anordnung der Räume. In der Regel wurde das alte Baumaterial auf den neuen Grundstücken benutzt, und das neue Haus glich dem alten. Dagegen erbrachte die Flurbereinigung bessere Bodenerträge, zumindest für die *zweite* Generation der Aussiedler, die dadurch instand gesetzt wurde, ihre Wohnung zu verbessern. In den nicht bereinigten Dörfern war die Entwicklung nicht langsamer. Die Einführung des Geldhaushalts um 1850 sowie die Entwicklung des Bankwesens ermöglichte es, Gelder für grössere Kapitalinvestitionen wie Gebäude aufzunehmen.

Betrachtet man Schonen als Ganzes, erkennt man einen Zeitunterschied in der Entwicklung zwischen dem östlichen und dem westlichen Teil der Provinz. Neue Planungen tauchen früher bei der Landbevölkerung auf Söderslätt und in der Gegend von Kullen in Westschonen auf. Bereits um 1850 wurden dort an Gutshäuser gemahnende Wohngebäude nach dem hier Plan C genannten Muster aufgeführt. In dem Untersuchungsgebiet und im Kreis Frosta werden die grossen, durch längsverlaufende Innenwände aufgeteilten Wohnhäuser erst in den letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts üblich.

Die Unterschiede im Wohnstandard zwischen dem westlichen und dem östlichen Teil Schonens dürften eher auf verschiedenen wirtschaftlichen Voraussetzungen beruhen als auf konservativer Einstellung in Österlen.

Bilaga 1 Planritningar

Albo hd

Andrarums sn

Andrarum nr 5	LUF
Andrarum nr 7	LUF
Hus i Agusa by	Skånes Hemb.förbund
Forsemöllan	LUF
Ilstorp nr 1	LUF
Klockaregården	LUF
Kullstorp nr 1	LUF
Kuskens hus,	
Andrarum	LUF
Lönshult nr 1	LUF
Nils Bus' hus	LUF
Nybygget	LUF
Saxhusa nr 2	LUF
Saxhusa nr 2, 3	LUF
Sågmölletorpet	LUF

Brösarps sn

Bengtemölla	LUF, KU
Bertilstorp nr 2	LUF
Bertilstorp nr 3	LUF
Bertilstorp nr 5	LUF
Bertilstorp nr 7	LUF
Bertilstorp nr 8	LUF
Bonaröd nr 1	LUF
Bosarp nr 2	
(Bockamöllan)	LUF
Brösarp nr 5	KU
Drakamöllan	LUF
Glimmeboda nr 1	LUF
Gussaröd nr 1	LUF
Lökaröd nr 4	LUF
S. Björstorp	LUF
N. Björstorp nr 2	LUF
Torrasteröd nr 1	LUF
Torrasteröd nr 3	LUF
Åkaröd nr 1	LUF

Eljaröds sn

Eljaröd nr 4	LUF
Ludaröd nr 5	LUF

Sjöhuset nr 1	LUF
---------------	-----

Fågeltofta sn

Bonderum nr 4	LUF
Hus i Fågeltofta	LUF

Ravlunda sn

Lilla Juleboda	Skånes Hemb.förbund
Ravlunda nr 7	LUF
Ravlunda nr 12	LUF
Ravlunda nr 21	LUF
Ravlunda nr 27	LUF
Ravlunda nr 39	LUF
Skipparp nr 3	Skånes Hemb.- förbund; LUF
Skipparp nr 6	LUF
Skogdala	LUF
Tostaröd nr 1	LUF

Rörums sn

Delperöd,	
Rörum nr 37	LUF
Hus i Delperöd	LUF
Husmanshus på	
Rörum nr 8	KU
Rörum nr 5	LUF
Rörum nr 8	LUF
Rörum nr 12	KU, LUF
Rörum nr 13	LUF
Rörum nr 15	KU
Rörum nr 21	LUF
Rörum nr 27	LUF
Rörum nr 34	LUF
Rörum,	
Signe Perssons	KU

Mellby sn

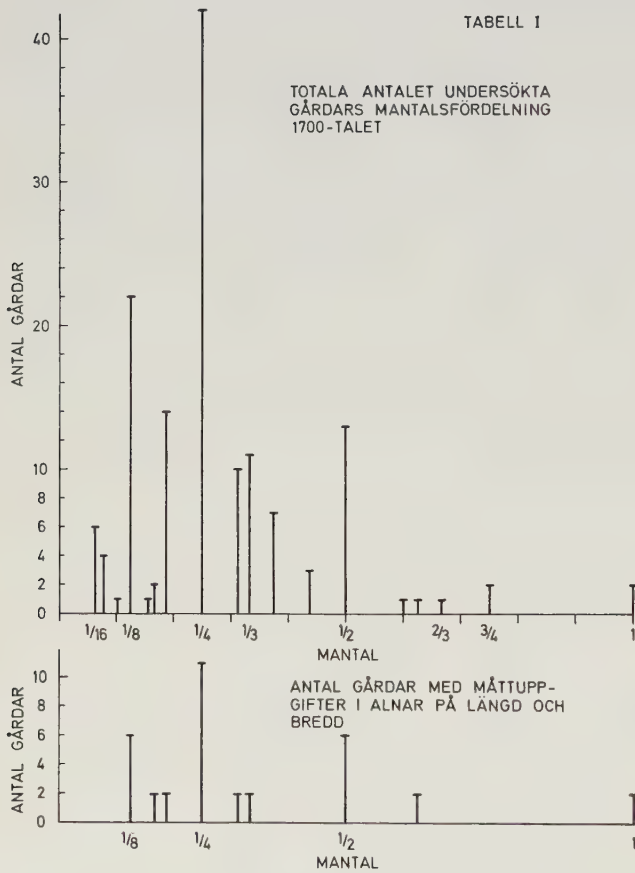
Kullåkra	LUF (1970—72)
S. Mellby nr 5	LUF (1970—72)
S. Mellby nr 28	LUF

S:t Olofs sn

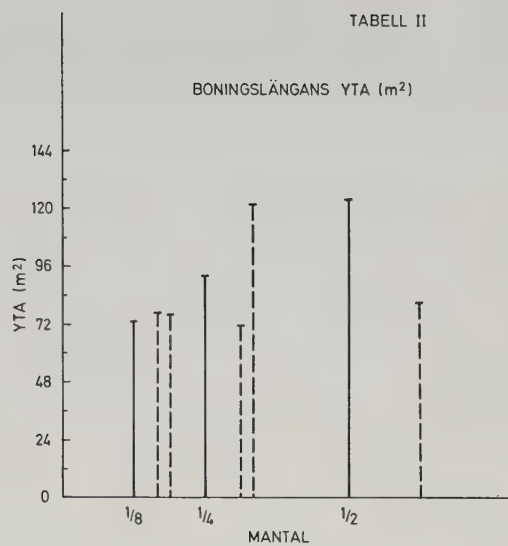
Ekeröd nr 1	LUF
-------------	-----

Hus norr om kyrkan	LUF	Simris sn	
Gamla Maryd	LUF	Simris nr 25	KU
Måsalycke nr 1	LUF		
Ola Käscher hus	LUF	Smedstorps sn	
Raskarum, hus på		Gårdlösa nr 2	LUF (1970—72)
Gla backe	LUF	Gårdlösa nr 3	KU
Raskarum nr 13	LUF	Gårdlösa nr 7	LUF
Rönnebröd nr 1	LUF		
Rönnebrödsgården	LUF	Spjutstorps sn	
Rönnebröd,		Hedebergå nr 12	LUF (1970—72)
A. Jönssons	LUF		
Snapparpstgården	LUF	Tryde sn	
S:t Olof, Sven		Tomelilla	
Löfgren	LUF	gammelgård	KU
S:t Olof, Mårten		Tryde nr 16	KU
Svens	LUF	Tryde nr 20	LUF
S:t Olofs gård	LUF		
Torp i Kyrkeröd	LUF	Valleberga sn	
		Hammar nr 2	KU
Vitaby sn		Valleberga nr 14	LUF (1970—72)
Grevlunda nr 19	LUF	Valleberga 43	LUF (1970—72)
Grevlunda, hus på			
Bjäre backe	LUF	Ö. Herrestads sn	
Vitaby nr 5	LUF	Ö. Herrestad nr 3	LUF (1970—72)
		Ö. Herrestad nr 18	LUF
		Ö. Herrestad	
		(nummer ej ang.)	KU
<i>Ingelstads hd</i>		Ullstorps sn	
Benestads sn		Ullstorps prästgård	LUF
Benestad nr 9	LUF		
		Övraby sn	
Borrby sn		Övraby prästgård	KU
Borrby nr 19	LUF (1970—72)		
Borrby nr 57	LUF (1970—72)		
Husmanshus till			
Borrby nr 57	LUF (1970—72)		
Sandby nr 26			
		<i>Järrestads hd</i>	
Glemminge sn		Gladsax sn	
Glemminge nr 43	KU	Grödorp nr 15, 7	LUF
Hörups sn		Järrestads sn	
Fröslöv nr 12	LUF (1970—72)	Grödorp nr 7	LUF
Örum nr 8	KU	Grödorp nr 9	LUF
Örum nr 11	KU, LUF	Grödorp nr 16	LUF
		Järrestad nr 4	LUF
		Järrestad nr 12	LUF
		Järrestad nr 15	LUF
Ingelstorps sn		Stiby sn	
Ingelstorp nr 42	LUF (1970—72)	Stiby nr 18	Skånes Hemb.förbund
			KU
Löderups sn		Stiby prästgård	
Hagestad nr 7	LUF (1970—72)		
Hagestad nr 11	LUF (1970—72)		
Hagestad nr 15	LUF (1970—72)		
Hagestad nr 24	LUF (1970—72)	Vallby sn	
Hagestad nr 25	LUF (1970—72)	Salarp nr 6	LUF (1970—72)
Hagestad nr 35	LUF (1970—72)		
Löderup nr 11	KU	Tommarps sn	
Löderup nr 24	LUF (1970—72)	Virestad boställe	
		Virestad 4, 7	LUF (1970—72)

Bilaga 2

Tab. I. Mantalsfördelningen på de undersökta gårdarna under 1700-talet samt mantalsfördelningen på de gårdar från samma tid, för vilka måtten anges i alnar.

┐ : STATISTISKT MEST SÄKRA VÄRDEN

Tab. II. Bostadsytan i relation till gårdens mantalsbeteckning på 1700-talet.

Källor och litteratur

Otryckta källor

ANDRARUM

Christinehofs godsarkiv (CHR)
Syneinstrument

KRISTIANSTAD

Kristianstads läns hushållningssällskaps arkiv
Kristianstads läns hushållningssällskaps handlingar

Lantmäterikontoret (KDL)

Skifteshandlingar
Synehandlingar

Skånes hembygdsförbund

Uppmätningar och bildmaterial

LUND

Dialekt- och ortnamnsarkivet (DAL)
Sedésamlingar
Frågelistsvar och texter

Folklivsarkivet (LUF)

Gårdsarkivet

Uppmätningar, gårdsbeskrivningar, bildmaterial

M-arkivet

Svar på frågelistorna 49, 57, 59, 62, 68, 73, 92, 105

A-arkivet

Avskrifter av bouppteckningar

Landsarkivet (LLA)

Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi

Handl. ang. kronohemman och lägenheter

Protokoll över syner och besiktningar

Handl. till femårsberättelser

Kronofogden i Villands, Gärds och Albo fögderi

Handl. till femårsberättelser

Kyrkoarkiv

Syneinstrument

Häradsrätter

Syneinstrument

Bouppteckningar

Rosencrantzka samlingen: Örups godsarkiv
Handl. ang. särskilda gårdar och byar

MALMÖ
Lantmäterikontoret (MÖL)
Skifteshandlingar
Synehandlingar

SIMRISHAMN
Österlens museum
Bildmaterial

STOCKHOLM
Kammarkollegii arkiv (KKA)
Skatteköpshandlingar
Kungl. Krigsarkivet (KrA)
Husesynskontoret, Ink. handl. (HI)
Syneinstrument

Nordiska museet
Kulturhistoriska undersökningen (KU, EU)
Svar på frågelistor om bostad och heminredning
Prästgårdsinventeringen
Sockeninventeringar

YSTAD
Kulturnämnden i Ystad
Bildmaterial

STENCILERADE AVH., MANUSKRIFT M.M.
Forsby, E. L., Finrummet, lic. avhandl., 1958, A-arkivet, stencil, LUF.
Grandien, B., Från latinskald till byggmästare, lic. avhandl., 1971, stencil, Konstvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet.
Hansen, B., Group Relations of Peasants and Farmers, stencil, Institutet för folklivsforskning, Stockholm.
Klinghammer, P.-H., Ordbok öfver Skånemålet, 1873, LUB.
Prof. S. Svensson, Lund: Brev.

Tryckta källor och anförd litteratur

Att bygga på Österlen (utg. av Österlenrådet), 1970.
Avigt och rätt — konsumentupplysning kring skånska hus, 1972.
Bengtsson, B., Skottbergsga gård i Karlshamn. En köpmansgård från 1700-talet, 1946.
Berlin, U., Ravlundagården och dess gamla miljö (Fataburen, 1949).
Björning, L., Skånes jord- och stenindustri. Dess utveckling, lokalisering och betydelse ur närings-geografisk synvinkel, 1947.
Borres bygd. Några berättelser från Österlen. Saml. av C. F. Ohlsson på uppdrag av Borrbys sparbank, 1966.
Boställen: 1681, 18/7, Husesynsordning; 1695, 7/11, Reglemente och förordning; 1730, 12/2, Förordning om regements- och kompaniöverbefällets boställen; 1752, 15/9, Kongl. Maj:ts förnyade husesyns- och boställsordning.
Bringéus, N.-A., Flattorv (Vetenskaps-societetens i Lund årsbok, 1963).
— Mat och måltid i skånska bondehem. En översikt (Skånska matvanor. Etnologiska sällskapet i Lund), 1971.
Bruzeliuss, N. G., Allmogelivet i Ingelstads härad i Skåne under slutet av förra och början av detta århundrade, 1930.
Bygg, handbok för hus-, väg- och vattenbyggnad, 4:6, 1961.

- Campbell, A.*, Bondgårdar på Söderslätt från 1600-talet och förra hälften av 1700-talet (Folkminnesstudier tillägnade Hilding Celander), 1926.
- Bondgårdar på Österlen under förra hälften av 1700-talet samt bilagan Tomelilla byagård (Skånska Folkminnen, 1926).
- Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. Etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader, 1928.
- Carlsson, S.*, Bonde, präst, ämbetsman. Svensk ståndscirkulation från 1680 till våra dagar, 1962.
- Centerwall, B.*, Wälmente råd för skånske enskiftare af allmogen besynnerligen på slättbygden, 1804.
- Cornell, H.*, Den svenska konstens historia, I, 1944.
- Dahl, S.*, Storskiftets och enskiftets genomförande i Skåne (Skandia, 1941).
- Ehrenberg, A.*, Allmogen i Albo härad under 1880-talet, 1945.
- Ek, S. B.*, Fiktioner om 1800-talets kulturomvandling (Rig, 1972).
- Nybildning och tradition. Förändringar inom allmogens bostadsskick i norra Angermanland (Arkiv för norrländsk hembygdsforskning, 1959—60).
- En vandring genom Kulturhistoriska museet, 1965.
- Erixon, S.*, Den blekingska lantbefolkningens byggnadskultur (Blekingeboken, bd 18, 1940).
- Byggnadsskicket hos svenska bönder (Nordisk kultur XVII, 1952).
- Den fyrsidiga gården (Norden och kontinenten), 1958.
- Några bidrag till det nordiska husets historia I—III (Fataburen, 1917).
- Rec. av Campbell, Skånska bygder (Fataburen, 1928).
- Svensk byggnadskultur. Studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia, 1947.
- Svenska gårdstyper (Rig, 1919).
- Den sydsvenska benämningen bakhärbärge (Folkliv, 1947).
- Den sydsvenska fyrkantsgården (Fataburen, 1958).
- Eskeröd, A.*, Den dansk-skånska gården och Hinterpommerns fyrkantgårdar (Fataburen, 1957).
- Den fyrsidiga gården (Norden och kontinenten), 1958.
- Fiedler, A. & Helbig, J.*, Das Bauernhaus in Sachsen, Berlin, 1967.
- Folkers, J. v.*, Mecklenburg (Haus und Hof deutscher Bauern, 3) Münster, 1961.
- Forsberg, S.*, Folklivsbilder från det gamla Albo, 1952.
- Forsby, E. L.*, Väggmålningar på Söderslätt (Skånes hembygdsförbunds årsbok, 1963).
- Förste Provinsiälläkarens i Kristianstads Läns Årsberättelse 1919—1930.
- Gillberg, J. L.*, Historisk, oekonomisk och geografisk beskrifning öfver Christianstads Län uti Hertigdömet Skåne, 1767.
- Gustafsson, G.*, Bidrag till den skånska gårdens historia (Kungl. Hum. Vetenskaps-samf. i Lund årsberättelse, 1926—27).
- Ola Måns-gården i Bondrum (Skånska Folkminnen, 1927).
- Skånska prästgårdar från 1600-talet och 1700-talets början (Fataburen, 1932).
- Undersökningar av vägg- och byggnadskonstruktioner i Albo härad Skåne (Nordiskt Folkminne, Studier tillägnade C. W. v. Sydow, 1928).
- Hallenborg, C.*, Anmärkningar till Carl von Linnés Skånska Resa (utg. av C. G. Weibull, Historisk tidskrift för Skåneland, 4, 1910—13).
- Handlingar af Christianstads Läns Hushållningssällskap 1—22, 1815—1833.
- Hanssen, B.*, Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600—1700-talen i sydöstra Skåne, 1952.
- Hasslöf, O.*, Maritimt näringsliv (Sømand, Fisker, Skib og Værft), København, 1970.
- Hülphers, A.*, Genom Sjuttonhundratalets Skåne (Skåne genom två sekler. Reseskildringar från gamla tider, samlade och utgivna av H. Schiller) 1934.
- Hörlén, M.*, Hammar nr 2 i Valleberga (Skånska Folkminnen, 1927).
- Ingers, I.*, Burlövs kommun, historia och beskrivning, 1972.
- Jespersen, S.*, Et nordisk gårdsproblem (Fortid og Nutid, 1955, bd XIX).
- Den fyrsidiga gården (Norden och kontinenten), 1958.
- Studier i Danmarks Bønderbygninger, 1961.
- Juster, E.*, Rec. av Studier i Danmarks Bønderbygninger, (Rig, 1961).

- Kalkar, O.*, Ordbog til det aeldre Danske Sprog, 1300—1700, København, 1887—1918.
- Klercker, J. af*, Officersboställen i Skåne under indelningsverkets tid (1682—1878) (Skånes Hembygdsförbunds årsbok, 1969).
- Kongl. Maj:ts nådiga brev ... angående stenhusbyggnader ... 19/1, 1757.
- Kring Hamundahögh. Glimtar från två härader. Saml. av C. F. Ohlsson på uppdrag av Ingelstads och Jerrestads härads sparbank, 1968.
- Lindberg, A.*, Som drängpojke på Österlen vid seklets början (Föreningen för fornminnes- och hembygdsvård i sydöstra Skåne, Småskrifter 10), 1966.
- Lindhagen, M.*, Om pluddertorv (Skånes hembygdsförbunds årsbok, 1968).
- Linné C. von*, Carl Linnaei Skånska resa ... förrättad år 1749, 1751.
- Lundberg, E.*, Herremannens bostad. Studier över nordisk och allmänt västerländsk bostadsplanering, 1935.
- Den skånska längan (En socken berättar), 1945.
- Svensk bostad, dess utveckling och traditionsbildning. Dess förhållande till utländskt samt dess egenart och framtida möjligheter, 1942.
- Löfvenskiöld, Ch. E.*, Landtmannabyggnader huvudsakligen för mindre jordbruk, 1868—70.
- Lönnqvist, B.*, Dräkt och mode i ett landsbebyggelsesamhälle 1870—1920 (Etnologiskt arkiv 24, 1972).
- Mattisson, K.*, Det sydsvenska halmtaket, 1961.
- Mårtensson, A.*, Eldstäder i Skåne (Kulturen, 1963).
- Mårtensson, M.*, Bondens trädgård (Kulturen, 1962).
- Nilsson, A.*, Öfvergångsformer mellan blockhus och korsvirke. (Studier tillägnade O. Montelius), 1903.
- Nicolovius (N. Lovén)*, Folklivet i Skytts härad i Skåne vid början av 1800-talet, 1957.
- Noreen, S.*, Glimmeboda (Skånes hembygdsförbunds årsbok, 1963).
- När den nya tiden kom till Österlen (Föreningen för fornminnes- och hembygdsvård i sydöstra Skåne, småskrifter 7), 1954.
- Olsson, H.*, Byggnadskonstruktion, gårdsform och gårdstyp i Borrbys socken. (En socken berättar), 1945.
- Skånsk gård med ristade klineväggar (Skånegillet i Stockholm, 1945).
- Ordbog over det danske sprog (ODS), København 1918—56.
- Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien (SAOB) 1898—.
- Paulsson, G.*, Svensk stad. Liv och stil i svenska städer under 1800-talet, I—III, 1950—53.
- Peate, I.*, The Welsh House, Liverpool, 1946.
- Pleijel, H.*, Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige, 1970.
- Rehnberg, M.*, Statare (Den svenska arbetarklassens historia, bd 9:1), 1943.
- Rietz, J.*, Svenskt dialekt-lexikon eller Ordbok öfver svenska allmoge-språket, 1867.
- Ränk, G.*, Die Bauernhausformen im baltischen Raum, Würzburg, 1962.
- Särskilda sommarbostäder på Sveriges landsbygder (Folkliv, 1952).
- Sandklef, A.*, Hallandsgårdar. Bebyggelse på gårdar och torp före 1900, 1953.
- Schier, B.*, Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa, Reichenberg, 1932.
- Schoulz, G. v.*, Till finrummets historia (Fataburen, 1950).
- Schwerin, H. v.*, Skånska herrgårdar under svensk tid, 1934.
- Skansens hus och gårdar, 1953.
- Skånsk Lantbrukstidning 29/7 1916.
- Solberg, M.*, Folklivet på Söderslätt under senare hälften av 1700-talet, utg. av B. Möller (Historisk tidskrift för Skåneland, bd. 6).
- Sommarin, E.*, Ur skånska jordbrukets historia från 1800-talets början till 1914. (Skrifter utg. av de Skånska Hushållningssällskapen, I:2), 1938.
- Det skånska jordbrukets ekonomiska utveckling 1801—1914. (Skrifter utg. av de Skånska Hushållningssällskapen, IX), 1917, 1939.
- Stavenow-Hidemark, E.*, Villabebyggelse i Sverige 1900—1925. Inflytande från utlandet, idéer, förverkligande, 1971.

- Stjernswärd, B.*, Nygotik på Söderslätt (Ord och Bild, 1944).
Stoklund, B., Bondegård og Byggeskik før 1850, København, 1969.
 — Läsögården på Frilandsmuseet, København, 1962.
Svensson, S., Det borgerliga som ideal (Studiekamraten, 1941).
 — Bygd och yttervärld. Studier över förhållandet mellan nyheter och tradition, 1942.
 — Böndernas tjänstefolk (Svenska arbetarklassens historia, bd 9:1), 1943.
 — Danskt och skånskt (Rig, 1958).
 — Hur den nya tiden kom till Frostabygden (Frosta härad. Bygden och sparbanken), 1948.
 — Introduktion till folklivsforskningen, 1966.
 — Nyhetsspridare och traditionsbrytare (Budkavlen, 1959).
 — Rec. av Valonen, Zur Geschichte der finnischen Wohnstuben (Rig, 1962).
 — Sättugnar som kapitalplacering (Rig, 1960).
Söderwall, K., Ordbok öfver svenska medeltidsspråket, 1884—1918.
Tidström, A., Resa i Halland, Skåne och Blekinge år 1756, utg. av M. Weibull, 1891.
Tufvesson, Th., Våra skånska bondgårdar i brytningstiden mellan det gamla och det nya (Skånska Folkminnen, 1928).
Trotzig, G., "Beqwäma och oförbränneliga hus af jord eller lera" (Rig, 1962).
Valonen, N., Zur Geschichte der finnischen Wohnstuben, Helsinki, 1963.
Weiss, R., Häuser und Landschaften der Schweiz, Ertenbach-Zürich, 1959.
Vide, S. B., "Sättugn" i allmogens språk (Rig, 1964).
Wigforss, E., Södra Hallands folkmål. Ljudlära, (Svenska Landsmål, Bd 13, 1913—18).
Wigström, E., Allmogeseder i Rönnebärgs härad i Skåne på 1840-talet (Svenska landsmål VIII, 1891).
Wijnblad, C., Ritningar på Wåningshus, Fyratio af Sten, och Trettio af Träd, 1782.
Zangenberg, H., Danske Bøndergaarde (Danmarks Folkeminder, 1925).
 — Rec. av Campbell, Skånska bygder (Fortid og Nutid, VIII, 1929).
Zippelius, A., Frühformen mitteleuropäischer Hofanlagen (Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde, 1955).
Åberg, G., Ur Glimmeboda papper (Skånes Hembygdsförbunds årsbok, 1963).
 — Kullagårdar under 1800-talet (Kullens sparbanks jubileumsbok), 1948.

Förkortningar

CHR	Christinehofs Godsarkiv
DAL	Dialekt- och ortnamnsarkivet, Lund
HI	Husesynskontoret, Ink. handl., Krigsarkivet, Stockholm
KDL	Lantmäterikontoret, Kristianstad
KKA	Kammarkollegii arkiv, Stockholm
KrA	Krigskollegii arkiv, Stockholm
KU, (EU)	Kulturhistoriska undersökningen, Nordiska museet, Stockholm
LLA	Landsarkivet, Lund
LUB	Lunds Universitetsbibliotek
LUF	Folklivsarkivet, Lund
LUFM	Manuskriptarkivet, Folklivsarkivet, Lund
MÖL	Lantmäterikontoret, Malmö
ODS	Ordbog over det danske sprog
SAOB	Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien

A	Albo härad
I	Ingelstads härad
J	Järrestads härad

Noter

Kap I

- 1 Stoklund, Bondegård og Byggeskik, s. 77.
- 2 Linné, Skånska Resa, s. 117 f, 113, 130.
- 3 Tidström, Resa; Hülphers, Genom Sjuttonhundratalets Skåne, s. 21 f. Se även Hallenborg, Anmärkningar.
- 4 Handl. af Christianstads Läns Hushållningssällskap, häfte 3, s. 78.
- 5 Bruzelius, Allmogelivet i Ingelstads härad i Skåne; Wigström, Allmogeseder i Rönnebärgs härad på 1840-talet; Nicolovius (Lovén), Folklivet i Skytts härad.
- 6 Skånsk Lantbrukstidning 29/7 1916.
- 7 Skånes Hembygdsförbund. Se även Ingers, Burlövs kommun, s. 272. I detta sammanhang kan även nämnas "Skånska Föreningen för Byggnadskultur" och föreningen "Skånsk Hembygdsvård". Den förstnämnda behandlas i en seminarieuppsats A 3076, LUF.
- 8 Förvaras på Österlens museum.
- 9 "Att bygga på Österlen" utgavs av Österlenrådet 1970; "Avigt och rätt" av Kristianstads museum, Kulturnämnden i Ystad och Österlens museum.
- 10 Gustafsson, Undersökningar av vägg- och byggnadskonstruktioner.
- 11 Dens., Bidrag till den skånska gårdens historia.
- 12 Campbell, Bondgårdar på Österlen.
- 13 Dens., Skånska bygder, s. 203 ff.
- 14 Olsson, Byggnadskonstruktion, s. 55.
- 15 Lundberg, Den skånska längan, s. 217.
- 16 Mattisson, Det sydsvenska halmtaket.
- 17 Tufvesson, Våra skånska bondgårdar.
- 18 När den nya tiden kom till Österlen.
- 19 Borres bygd.
- 20 Kring Hamundahögh.
- 21 Hanssen, Österlen.
- 22 Gustafsson, Ola Måns-gården i Bondrum.
- 23 Campbell, Tomelilla byagård.
- 24 Skansens hus och gårdar, s. 25 f. samt Berlin, Ravlundagården.
- 25 Noreen, Glimmeboda; Åberg, Ur Glimmeboda papper.
- 26 Hörlén, Hammar nr 2 i Valleberga.
- 27 Olsson, Skånsk gård med ristade klineväggar.
- 28 v. Folkers, Mecklenburg, s. 41 ff; Fiedler & Helbig, Das Bauernhaus in Sachsen, s. 21 ff.
- 29 Zippelius, Frühformen mitteleuropäischer Hofanlagen, s. 7 ff.
- 30 Schier, Hauslandschaften, s. 190 ff., s. 300 ff; se även karta nr 7.
- 31 Ränk, Die Bauernhausformen, s. 43 f.
- 32 Erixon, Svenska gårdstyper s. 32; Några bidrag till det nordiska husets historia, s. 156.

- 33 Dens., Svensk byggnadskultur, s. 710 f; Den firsidiga gården, s. 41 ff. (se speciellt s. 45, 46); Den sydsvenska fyrkantsgården, s. 176 ff.
- 34 Gustafsson, Bidrag till den skånska gårdens historia, s. 91 ff.
- 35 Zangenberg, Danske Bøndergaarde, s. 15 ff. (se spec. s. 50 ff).
- 36 Eskeröd, Den dansk-skånska gården, s. 165; Den firsidiga gården, s. 88 ff.
- 37 Jespersen, Et nordisk gårdsproblem, s. 342 ff. Jfr Juster, Rec., s. 140.
- 38 Diskussionsinläggen finns publicerade.
- 39 Sveriges Rikes Lag, 1734, Kap. XXVII, § 1, § 8.
- 40 Hanssen, Österlen, s. 55.
- 41 Gillberg, Historisk . . . beskrifning, s. 82 ff.
- 42 Bertilstorp nr 4, 1/8 mtl; nr 5, 1/4 mtl; nr 6, 1/8 mtl; nr 9, 1/8 mtl, 1789, Albo häradsrätt, A III a:4, LLA; Bertilstorp nr 4, 1/8 mtl, Skattelägningsprotokoll, 1789, KKA.
- 43 Bonaröd nr 1, 1/4 mtl; nr 3, 1/4 mtl, samt 22 st. hemman i Svinaberga, 1789, Albo häradsrätt, A III a:4, LLA; Åkarp nr 1, 1/4 mtl, HI 1724:II:58, suppl. I, KrA.
- 44 Brösarp nr 1, 1/4 mtl; nr 3, 3/16 mtl; nr 4, 3/16 mtl; nr 16, 3/16 mtl, HI: 1720:65, KrA.
- 45 Övraby nr 1, 1/2 mtl; nr 21, 1/2 mtl; gatehuset nr 22, resp. 1747, 1727 och 1731, Örups godsarkiv, AII:3, LLA.
- 46 Nedraby, nr 2, 1/4 mtl; nr 5, 1/4 mtl; nr 6; nr 9, 1/4 mtl; nr 15, 1/4 mtl; flera syneprotokoll på varje gård finns, samt gatehusen nr 12 och 10, Örups godsarkiv, A II:3, LLA.
- 47 Vemmerlöv nr 14, 1/3 mtl, HI 1736:II:30; nr 6, 1/3 mtl, HI 1736:II:30; nr 15, 1/3 mtl, HI 1724:II:52, suppl. I, KrA.
- 48 Mellby bys skifteshandl., S. Mellby sn, A, KDL.
- 49 Rörums bys skifteshandl., Rörums sn, A, KDL.
- 50 Tjustorps bys skifteshandl., Smedstorps sn, I, KDL.
- 51 Rörums bys skifteshandl., Rörums sn, A, KDL.
- 52 Glimminge bys skifteshandl., Bollshögs sn, J, KDL.
- 53 Ingelstads häradsrätt, F II a:33 akt 12, LLA.
- 54 Sandby bys skifteshandl., Borrby sn, I, KDL.
- 55 Klinghammer, Ordbok.
- 56 Borrby kyrkoarkiv, O II:1, LLA.
- 57 HI 1738:I:27, KrA, HI 1748:I:17, KrA.
- 58 Gislöv nr 25, 1/4 mtl, är den enda gård, där måtten anges. Boningslängan var 10 binningar eller 24 alnar, Gislövs bys skifteshandl., Nöbbelövs sn, J, KDL.
- 59 Rörums bys skifteshandl., Rörums sn, A, KDL.
- 60 Kyrkans hemman nr 22 var 22 alnar eller 15 binningar i boningslängan, 26 alnar = 10 binningar, 40 alnar = 14 binningar och 27 3/4 alnar = 11 binningar i uthusen, Ingelstads häradsrätt, AVa:10, LLA.
- 61 HI 1724:49, HI 1735:II:79, KrA.
- 62 På Borrby nr 33 var längorna 36 1/2 alnar el. 13 väggrum, 48 alnar el. 14 väggrum, 27 alnar el. 11 väggrum och 37 1/2 alnar el. 11 väggrum, Borrby Kyrkoarkiv O II:1, LLA.
- 63 Gårdsarkivet, LUF.
- 64 Örups Godsarkiv, A II:3, LLA.
- 65 HI 1724:II:57, suppl. I, KrA.
- 66 HI 1724:II, suppl. I, KrA.

Kap II

- 1 Hörups bys skifteshandl., Hörups sn, I, MÖL.
- 2 Åkarps bys skifteshandl., S. Mellby sn, A, KDL.
- 3 EU 4335 (Gård och gårdsplan) medd. f. 1852 på Åkarp nr 1, S. Mellby sn, A.

- 4 Ingelstads bys skifteshandl., Ingelstads sn, I, KDL.
- 5 Lunnarps bys skifteshandl., Kverrestads sn, I, KDL.
- 6 Bästekille bys skifteshandl., S. Mellby sn, A, KDL.
- 7 Hagestads bys skifteshandl., Löderups sn, I, MÖL.
- 8 Nr 5, 21, 24, 24 Rörum, Rörums bys skifteshandl., Rörums sn, A, KDL.
- 9 HI 1724:II:53, suppl. I, KrA.
- 10 St. Köpinge, 1 mtl, 1755, A II:6, Örups godsarkiv, LLA.
- 11 Vemmerlöv 14, 1/3 mtl, HI 1736:II:30, 1745:I:87; Lökaröd 1, 3/8 mtl, 1720:65, 1746:I:27; Brösarp 16, 3/16 mtl, 1720:65, 1756:I:27, KrA.
- 12 Ingelstads bys skifteshandl., Ö. Ingelstads sn, I; Tjustorps bys skifteshandl., Smedstorps sn, I, KDL.
- 13 Schier, Hauslandschaften, s. 178 ff. Se även Peate, The Welsh House, s. 52 ff.
- 14 Erixon, Svensk byggnadskultur s. 166; dens., Byggnadsskicket, s. 286.
- 15 Gustafsson, Bidrag till den skånska gårdens historia, s. 109.
- 16 Jespersen, Et nordisk gårdsproblem, s. 344, 353 f. Se även Jespersen, Studier i Danmarks Bønderbygninger, s. 127.
- 17 Hanssen, Group relation of peasants.
- 18 HI 1724:II:43, suppl. I, KrA.
- 19 Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi A II:2, LLA.
- 20 CHR.
- 21 Se även LUFM 11392:6, medd. f. 1874 i Borrby sn, I, uppger att man frångick den slutna gårdsanläggningen på 1890-talet.
- 22 Exempelvis Centerwall, Wälmente råd, s. 35; Boställsordningen 12/2 1730; bönderna var skyldiga att delta i bygget.
- 23 Åkarp bys skifteshandl., S. Mellby sn, A, KDL.
- 24 Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi A II:1, LLA.
- 25 Mårtensson, Bondens trädgård.

Kap III

- 1 Kronofogden i Villands, Gärd och Albo fögderi, H 1 b:1, 1839—43, LLA. Se även LUFM 12065:8.
- 2 Bygg 4:6.
- 3 Linné, Skånska Resa.
- 4 Carl Hallenborg, Anmärkningar till Carl v. Linnés Skånska Resa, s. 293 ff.
- 5 Linné, a.a. s. 57.
- 6 Hallenborg, a.a. s. 310.
- 7 Linné, a.a. s. 145 f.
- 8 Linné, a.a. s. 148.
- 9 Linné, a.a. s. 117.
- 10 Solberg, Folklivet på Söderslätt, s. 402; jfr Linné a.a. s. 113, 117 ff, Hanssen, Österlen, s. 34, not 4 samt Hallenborg, Anmärkningar s. 319 f.
- 11 Solberg, a.a. s. 402.
- 12 Handl. af Christianstads Läns Hushållningssällsk., häfte 3, s. 122, Hallenborg, Anmärkningar s. 314.
- 13 Hallenborg, a.a. s. 319, 324, Tidström, Resa, s. 59 f samt 1695 års förordning § 15.
- 14 Hallenborg, a.a. s. 320.
- 15 Tjustorp 2, 3/16 mtl, Tjustorps bys skifteshandl., Smedstorps sn, I, KDL.
- 16 Enl. Rietz' dialektlexikon betyder bål (bol, bohl) tjock plank; SAOB anger "stock eller tjock plank använd vid husbygge". Ordet förekommer sedan 1500-talet och i husesynsordningen från 1752 talas om: "Hus med halva lerväggar och bohlar." Bålar kan användas antingen för knuttimring eller skiftesverk. Bålestugan är ett rum, som har väggar av bålar.

- 17 Bonaröd nr 1, 1/4 mtl, Albo häradsrätt A III a:4, LLA.
- 18 HI 1724:II:56, suppl. I, KrA.
- 19 Lönshults bys skifteshandl., Brösarps sn, A, KDL. Nr 3, 1/4 mtl, kvartermästareboställe, i korsvirke med tegel.
- 20 Bertilstorps bys skifteshandl., Brösarps sn, A, samt Grevlunda bys skifteshandl., Vitaby sn, A, KDL.
- 21 Gårdsarkivet, LUF.
- 22 Akarp 1, 1/4 mtl, HI 1724:II:58, suppl. I; Brösarp 16, 3/16 mtl, HI 1720:65; Brösarp 4, 3/16 mtl, HI 1720:65, 1756:27; Raskarum 8, 5/16 mtl, HI 1724:2, suppl. I, KrA; Bertilstorp 5, 1/4 mtl, Albo Häradsrätt, A III a:4, LLA.
- 23 HI 1720:65, KrA.
- 24 Campbell, Bondgårdar på Österlen, s. 74 ff; Gustafsson, Undersökningar, s. 138.
- 25 Raskarum nr 8 har båletuga, medan nr 6 och 9 har lerväggar i stugan, HI 1724:II:56, suppl. I, KrA.
- 26 HI 1724:II:56, suppl. I, KrA.
- 27 Campbell, Skånska bygder, s. 237 ff.
- 28 Campbell, a.a. s. 205.
- 29 Zangenberg, Rec. av Campbell, Skånska bygder, s. 49 f.
- 30 Stoklund, Läsögården på Frilandsmuseet s. 13.
- 31 Trotzig, "Beqwäma och oförbränneliga hus" är en översikt.
- 32 Handl. af Christianstads Läns Hushållningssällskap, häfte 4, s. 100.
- 33 Jfr Wigström, Allmogeseder, s. 12 f. "I slutet av 1820-talet hade en och annan av de djärvaste bönderna på Landskronaslätten börjat bygga tegel- och råstensmurade korsvirkeshus".
- 34 Brösarps bys skifteshandl., Brösarps sn, A, KDL.
- 35 Rörums bys skifteshandl., Rörums sn, A, KDL.
- 36 Tjustorps bys skifteshandl., Smedstorps sn, I, KDL.
- 37 Tjustorp 3, 3/8 mtl, se även LUFM 11392:6: "På 1860-talet byggde man röda, fogade tegelhus, men på 1870-talet började man att så småningom putsa ytterväggarna," medd. f. på Borby nr 46, Borby sn, I, 1874. Se äv. Kronofogden i Villands, H 1b:2, 1856—60, LLA.
- 38 Bjerning, Skånes jord- och stenindustri, s. 65 ff, s. 141.
- 39 Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, A II:1, LLA.
- 40 LUFM 15629:6. Se även Nilsson, Öfvergångsformer, s. 173, samt EU 9479:766.
- 41 LUFM 13804; har även framgått vid förf:s fältarbete.
- 42 CHR: Breabäck 1, 2.
- 43 Kronofogden i Villands, Gärds och Albo fögderi, H 1b:2, 1856—60; se även Kronofogderapport för Ingelstads och Järrestads fögderi, 1876—80, H 1b:1, LLA; se även När den nya tiden kom, s. 13.
- 44 LUFM 13779:3, 11388:5, 10007:8, 12065:16.
- 45 Tjustorps bys skifteshandl., Smedstorps sn, I, KDL.
- 46 Gårdlösa bys skifteshandl., Smedstorps sn, I, KDL, även Löderup 8, 1 mtl, Löderups sn, I, Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, A II:1, LLA. Se även Nilsson, Öfvergångsformer, s. 173 f.
- 47 Kronofogden i Villands, Gärds och Albo fögderi, H 1b:1, 1821, LLA.
- 48 Bästekille bys skifteshandl., S. Mellby sn, A, KDL.
- 49 Kverrestads bys skifteshandl., Kverrestads sn, I, KDL.
- 50 Borby bys skifteshandl., Borby sn, I, KDL.
- 51 Handl. af Christianstads Läns Hushållningssällskap, häfte 7, s. 16.
- 52 Hedeberga bys skifteshandl., Spjutstorps sn, I, KDL.
- 53 Framgår av Handl. af Christianstads Läns Hushållningssällskap. Även Hallenborg, a.a. s. 321 och Kongl. Maj:ts brev 19/1 1757.
- 54 Exempelvis LUFM 13784:16, 13804:8, 11404:8, även Spjutstorp 11, Spjutstorps sn, I; Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, A II:2, LLA.
- 55 Protokoll över syner och besiktningar från Ingelstads härad, Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, A II:1, 2, LLA. Se äv. H 1 b:1, rapport 1871—75.

- 56 Spjutstorp 11, 5/16 mtl, Spjutstorps sn, I, nyuppfört 1879 och boningslängan var försedd med spåntak. Löderup nr 15, 1/4 mtl, Löderups sn, var 1884 försett med halmtak, A II:2 resp. A II:1, LLA.
- 57 Se Mattisson, Det sydsvenska halmtaket.
- 58 Exempelvis LUFM 11400:1, 13792:6.
- 59 LUFM 15629:7.
- 60 LUFM 13792:6.
- 61 Tjustorps bys skifteshandl., Smedstorps sn, I, KDL.
- 62 Framgår av ett flertal uppmätningar i Gårdsarkivet, LUF. Även ex. LUFM 11398:4, 10007:1, 13800:7, 11388:6.

Kap IV

- 1 Svensson, Danskt och skånskt, s. 39 ff.
- 2 Stoklund, Bondegård og Byggeskik, s. 66.
- 3 Weiss, Häuser, s. 125 ff. Jfr. Valonen, Zur Geschichte, s. 508 ff, som påpekar rökugnens betydelse i Skandinavien och Västtyskland. Jfr även Svensson, Rec. av Valonen.
- 4 Ränk, Die Bauernhausformen, s. 43 ff; se karta s. 39
- 5 Stoklund, a.a. s. 65 ff.
- 6 Linné, Skånska Resa, s. 130 f., Tidström, Resa, s. 63, Hallenborg, Anmärkningar, s. 318.
- 7 Jfr Campbell, Bondgårdar på Österlen, s. 74 f.
- 8 Linné, a.a. s. 113 f.
- 9 Raskarum nr 9, HI 1724:II:56, suppl. I, KrA.
- 10 HI 1724:II:57, suppl. I, KrA.
- 11 HI 1724:II:57, suppl. I, KrA.
- 12 Svensson, Introduktion, s. 9 f; Campbell, Bondgårdar på Österlen, s. 75, Dens., Skånska bygder, s. 210.
- 13 Hülphers, Genom 1700-talets Skåne, s. 22; Linné a.a. s. 148, 113 f.
- 14 Linné, a.a. s. 148.
- 15 Linné, a.a. s. 283.
- 16 HI 1721:38, KrA.
- 17 HI 1721:42, KrA.
- 17 a HI 1720:73, HI 1724:II:58, Suppl. I, KrA.
- 18 Erixon, Rec. av Campbell, Skånska bygder, s. 203.
- 19 Campbell, Skånska bygder, s. 225, 232.
- 20 Beteckningen "spis" är säkerligen inte dialektal. Enl. fil.dr. I. Ingers kom ordet spis i och med järnspisens införande på 1840-talet. Eldstaden kallades "gruan", "ärnen" och "ellare". Den sistnämnda beteckningen finns inte längre norr ut än Albo och Herrestads härader.
- 21 EU 9465, medd. född i Gårdlösa by, Smedstorps sn, I, 1857.
- 22 EU 9479, medd. född i Borrby, Borrby sn, I.
- 23 Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, H 1 b:1, 1871—75, LLA.
- 24 När den nya tiden kom till Österlen, s. 19 f.
- 25 EU 9465.
- 26 EU 9475, medd. född i Löderup, Löderups sn, I, 1865.
- 27 EU 9479, medd. från Borrby sn, I; LUFM 10007:3,4, medd. f. 1883 i S:t Olof sn, A.
- 28 Detta framgår förutom av de citerade uppteckningarna bl.a. av LUFM 11404:10, 15004:1 från Järrestads resp. Albo härader
- 29 LUFM 13790:5 ff, 13783.

- 30 LUFM 15795:2, medd. f. i Stiby, Gärsnäs sn, I, 1881; se även LUFM 12064:2, medd. f. 1882 i Smedstorps sn, I.
- 31 Se Mårtensson, Eldstäder, s. 68.
- 32 EU 9479.
- 33 Lundberg, Herremannens bostad, s. 37; Paulsson, Svensk stad, I, s. 120.
- 34 Se svar på frågelistan LUF 59, 73 (När nya tiden kom till bygden).
- 35 Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, A II:1, LLA.
- 36 När den nya tiden kom till Österlen, s. 19 samt LUFM 13792:8, LFUM 15004:9, LUFM 13800:8, LUFM 13787:107 ff; Fröslöv nr 12, Valleberga sn, I, Gårdsarkivet LUF.
- 37 LUFM 13792:8: Kök eller rum; Skafferi på Hagestad nr 35, Löderups sn, I; folkstuga på Mellby nr 5, S. Mellby sn, A; sängkammare på Ö. Herrestad nr 3, Ö. Herrestads sn, I, samtliga i Gårdsarkivet, LUF.
- 38 Österlens museum, Simrishamn, examensarbete från LTH av Marlena Ohlsson; Kring Hamundahögh, s. 32 ff.
- 39 Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, A II:1, LLA.
- 40 Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, A II:1, LLA.
- 41 Forsby, Finrummet, s. 11 f.
- 42 Stegers/sters förekommer enl. DAL i undersökningsområdet i betydelsen kök eller bryggghus, rum för brygd, bak, brännvinsbränning, förvaringsplats äv. verkstad. Stegers = stegerhus finns i Kalkar sedan medeltid i Danmark. Stegarehus finns belagt i Sverige sedan medeltid enl. Söderwall, Ordbok över svenska medeltidsspråket. Wigforss anser i "Södra Hallands folkmål", att ordet sters troligen under medeltid utvecklats ur stekarehus och att det är en danism (s. 459). Rietz anger i "Svenskt dialektlexikon": sters = a. kök, b. bryggghus med bakugn i Skåne, Halland och Småland och c. stajrs = bränneri. Sters = grovkök/bryggghus + bakugn + illare bör vara en relativt sen betydelse, eftersom bryggghuset under 1700-talet ofta låg skilt från den öppna skorstenen och bakugnen.
- 42a Campbell, Bondgårdar på Söderslätt, s. 153, 156.
- 43 Stenby nr 2, 1/2 mtl, 1760, Örups godsarkiv A II:4, LLA; Sandby nr 16, HI 1724:II:50, suppl. I, KrA.
- 44 Råboa nr 1, 1/4 mtl, HI 1781:62, KrA; Raskarum nr 5, 1/8 mtl, HI 1781:62, KrA; Bonaröd nr 1, 1/4 mtl, Åkarp nr 3, 1/4 mtl, 1789, Albo häradsrätt, A III a:4, LLA.
- 45 Exempelvis Lökaröd nr 1, 1720:65 HI, KrA.
- 46 Bertilstorp nr 6, 1/8 mtl, nr 4, 1/8 mtl, nr 9, 1/8 mtl, 1789, Albo häradsrätt, A III a:4, LLA; nr 4, 1/8 mtl, Skattelägningsprotokoll, 1789, KKA.
- 47 Sandby bys skifteshandl., Borrbys sn, I, KDL.
- 48 Framgick av ett flertal intervjuer i samband med fältundersökningen 1970—72, Gårdsarkivet, LUF.
- 49 Bringéus, Mat och måltid, s. 19.
- 50 A:1034, 1038, 1041, LUF.
- 51 Svensson, Sättugnar som kapitalplacering.
- 52 A:1034, LUF.
- 53 A:1048, LUF.
- 54 A:1290, LUF.
- 55 A:1292, LUF.
- 56 Vide: "Sättugn" i allmogens språk; se även Mårtensson, Eldstäder, s. 52, och Erixon, Svensk byggnadskultur, s. 441 ff.
- 57 Bruzelius, Allmogelivet, s. 40 ff; se även Hörlén, Hammar nr 2, s. 111 ff.
- 58 Ur en brevväxling mellan professor S. Svensson och fadern, Lars Svensson, ägare till Hagestad nr 11, Löderups sn, I, 1940-talet. (Tillhör S. Svensson.)
- 59 EU 42590.
- 60 Tufvesson, Våra skånska bondgårdar, s. 8; se även När den nya tiden kom, s. 13.
- 61 LUFM 12064:2, 3. Medd. f. 1882, Smedstorps sn, I.
- 62 Borrbys kyrkas arkiv O II:1, LLA; Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, A II:1, LLA.

- 63 LUFM 13986, 14457:11, 11390:3, 17665:35, 15639:6.
- 64 Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, A II:2, LLA.
- 65 d:o, A II:1, LLA.
- 66 d:o, A II:1, LLA.
- 67 Gårdsarkivet, LUF (1970—72). Se även LUFM 15795:10, där sängkammare rubriceras som finrum.
- 68 LUFM 15795:2; ett annat exempel är Hagestad nr 24, Löderups sn, I, där sovrum inreddes på vinden på 1920-talet, Gårdsarkivet, LUF, se Fig. 46.
- 69 LUFM 14472:1.
- 70 HI 1720:65; HI 1721:54, KrA; Albo häradsrätt A III a:4, LLA.
- 71 Hanssen, Österlen, s. 38.
- 72 HI 1720:54, HI 1720:73, KrA.
- 73 Svensson. Böndernas tjänstefolk, s. 121 f.
- 74 Ex. är LUFM 14472:1, LUFM 14457:9 f., LUFM 15639:5.
- 75 Lindberg, Som drängpojke, s. 12 ff.
- 76 Ex. Sällshög nr 22, 1/8 mtl, Tryde sn, I, 1908; Valleberga nr 1, 1/8 mtl, Löderup sn, I, 1886, Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, A II:1, 2, LLA.
- 77 Svensson, a.a. s. 124.
- 78 Lindberg, a.a. s. 13, LUFM 15639:5, 17665:35, 14476.
- 79 Förste provinsialläkarens i Kristianstads Län Årsberättelse för år 1919, s. 30 e.; d:o 1929, s. 17, § 8, Bostäder; d:o 1930, s. 18, § 8.
- 80 Hedeberga nr 14, 1/2 mtl, Spjutstorps sn, I, 1880, Örum nr 3, 3/16 mtl, Hörups sn, I, 1874, 1882, Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, A II: 1, 2, LLA. Även LUFM 13804:8 (pigkammare avbalkad i sterset), LUFM 14476:2 (pigkammare upptill köket) kan nämnas som exempel.
- 81 Ex. Hagestad 7, Löderups sn, I, Gårdsarkivet, LUF.
- 82 LUFM 14471:2.
- 83 Gårdsarkivet, LUF; ex. Hagestad nr 7, Löderups sn, I; LUFM 15639:5.
- 84 Agitationsbroschyrer finns från 1920-talet.
- 85 HI 1724:II:56, suppl. I, KrA; HI 1721:38, KrA; Örups godsarkiv A II:4, LLA, 1781 (Tomelilla 3).
- 86 HI 1721:57, KrA; även Sällshög nr 10, 1/2 mtl, Tryde sn, I, 1751, Örups godsarkiv A II:4, LLA. Boningslängan innehöll stuga, förstuga, källare och bakhus.
- 87 LUFM 12065:17, 10007:9; även DAL: uppgifter finns från undersökningsområdet, att ett litet rum vid sidan av stugan kallas för "bakhus" eller "baghus". Det användes till förvaring av kistor och skåp.
- 88 Se Sandklef, Hallandsgårdar, s. 76 f; Erixon, Svensk byggnadskultur, s. 251—53 samt s. 234; Erixon, Den sydsvenska benämningen bakhärberge.
- 89 Enligt en förteckning, sammanställd av fil.dr. I. Ingers 1953, DAL.
- 90 Erixon, Svensk byggnadskultur, s. 234 ff.
- 91 Ex. Åkarp nr 3, 1/4 mtl, S. Mellby sn, A, HI 1721:47, KrA. I boningslängan fanns mjölhus, bakhus, förstuga, stuga, förstuga, källare, härbergshus och brygg-hus.
- 92 HI 1721:47, HI 1720:65, KrA.
- 93 HI 1738:I:38, HI 1748:I:18, KrA.
- 94 HI 1762:I:72, HI 1781:60, KrA.
- 95 HI 1748:I:17, HI 1750:I:84 samt HI 1730:II:40, KrA.
- 96 Jfr tabellen, som finns på Folklivsarkivet, där de olika utrymmena redovisas.
- 97 DAL.
- 98 I Söderwalls lexikon och ODS finns uppgifter om herbergs(hus) i bet. gäst-rum=sovrum (i danskan även dräng/pigkammare).
- 99 Erixon, Svensk byggnadskultur, s. 247 f.
- 100 SAOB anger källare=bod, uppförd över källare och danska ordböcker ger samma förklaring. I sydgötiska husets område betecknas rummet på andra sidan stugan "källare". Erixon a.a. s. 268; Sandklef a.a. s. 66.
- 101 HI 1724:II:50, suppl. I, KrA.
- 102 HI 1724:II:57, suppl. I, KrA.

- 103 HI 1738:I:48, KrA; HI 1748:I:18, KrA.
- 104 Bruzelius, a.a. s. 37 f., s. 44; Hörlén, Hammar nr 2, s. 117.
- 105 Ex. Stenby nr 9, 1/2 mtl, Benestads sn, I, Örups godsarkiv A II:4, LLA, 1760; Brösarp nr 1, 1/4 mtl, Brösarps sn, A, HI 1720:65, KrA; Åkarp nr 3, 1/4 mtl, S. Mellby sn, A, HI 1721:47, KrA.
- 106 Spjutstorps bys skifteshandl., Spjutstorps sn., I, KDL.
- 107 Ingelstads häradsrätt, F IIa: 33 akt 12, LLA.
- 108 Sandby bys skifteshandl., Borrbys sn, I, KDL.
- 109 Gustafsson, Skånska prästgårdar, s. 89 ff. Se även 1752 års Husesyns- och boställesordning. Från Skytts härad nämns år 1720, att "källarekammare med källare under" förekommer i stuglängan på Gislöv nr 32, Gislövs sn (Campbell, Bondgårdar på Söderslätt, s. 158).
- 110 Tjustorps bys skifteshandl., Smedstorps sn, I, KDL.
- 111 Sandby nr 5, 20, 23, HI 1724:II:48, Suppl. I; Sandby nr 25, HI 1724:II:49; Sandby nr 17, HI 1724:II:50. Sommarstuga saknas på Sandby nr 16, 1 och 24, HI 1790:62; Gladsax nr 15, HI 1720:65; Lökaröd nr 1, HI 1756:27, KrA.
- 112 Lunnarps bys skifteshandl., Kverrestads sn, I, KDL.
- 113 Ränk, Särskilda sommarbostäder, s. 75.
- 114 Spjutstorp nr 11, 1898, Valleberga nr 43, 1883, Örum nr 3, 1874, Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi A II:2; Glemminge nr 36, 1850, d:o F VI a:1.
- 115 Enl. DAL är sommarstuga på 1800-talets senare del ett stort oeldat rum vid boningslängans ena gavel av samma bredd som boningshuset. Enl. fil.dr. I. Ingers förekom sommarstuga mera allmänt i sydvästra Skåne än i sydöstra. Se även Forsby, Finrummet, s. 76 ff. och Wigström, Allmogeseder, s. 4. Se även 3597 DAL och LUFM 15795:1: rummet på gaveln hade fönster åt tre håll och dörr mot trädgården. Det kallades "sommarstuga" eller "kistehus".
- 116 Ravlunda bys skifteshandl., Ravlunda sn, A, KDL.
- 117 Övraby bys skifteshandl., Övraby sn, I, KDL.
- 118 Rörums bys skifteshandl., Rörums sn, A, KDL.
- 119 Sandby bys skifteshandl., Borrbys sn, I, KDL.
- 120 Erixon, Svensk byggnadskultur, s. 253. Erixon menar, att beteckningen "packhus" är plattysk och blivit "bakhus" genom sammanblandning. Dock förekommer båda beteckningarna samtidigt i flera syneinstrument t.ex. Tjustorp nr 1, 16 och 18 i Smedstorps sn., I, KDL (skifteshandlingar).
- 121 Forsberg, Folklivsbilder s. 8; även Hörlén, Hammar nr 2, s. 116, och exempelvis LUFM 482: i kistehuset bestod möbleringen av kistor ställda längs väggen på pallar av trä och ett stort bord. Medd. f. 1852.
- 122 "Huset" är enl. Rietz' dialektlexikon a) salsrummet, den stora stugan i en bondgård, och förekommer i Blekinge och Skåne, b) det inre rummet, där kistorna förvarades, Skåne, Gärds härad. DAL: hus -ed = ett rum, där man har kistor och dyl. (Knäbäck, Ravlunda sn, A). Hused = rum innanför dagligstugan (Kivik, Ravlunda sn, A). Hus = oeldat rum för kistor (Brösarps sn, A). Beteckningen förekommer på uppmätningar och även i t.ex. LUFM 13804:7.
- 123 Klinghamner, Ordbok över skånemålet. Beteckningen "hudda" förekommer på Borrbys nr 7, Borrbys sn, I, 1844, Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi F VI a:1, LLA; se även Inledning s. 20.
- 124 Se den av förf. utarbetade tabellen, där alla utrymmena anges, LUF.
- 125 Hallenborg, Anmärkningar, s. 297, 324. Även Tidström, Resa i Skåne, s. 43 och 54. Se även Bringéus, Flattorv samt Lindhagen, Om pluddertorv.
- 126 Bruzelius, Allmogelivet, s. 38.
- 127 HI 1724:II:50, suppl. I, KrA; HI 1720:65, 1756:27, KrA; HI 1720:65, 1756:27, KrA; Örups godsarkiv, A II:4, LLA, 1760.
- 128 Örum nr 20, HI 1756:38, KrA; Örum nr 15, HI 1754:I:38, KrA; Örum nr 25, HI 1757:I:38, KrA; Fröslöv nr 10, HI 1741:I:41, KrA; Glemminge nr 33, HI 1743:I:52, KrA; Glemminge nr 34, HI 1735:II:73, KrA; Sandby nr 1, HI 1735:I:79; Vemmerlöv nr 14, HI 1745:I:87, KrA.
- 129 Husesynsordningen, 1681.

- 130 Sveriges Rikes Lag 1734, Kap. II, § 1.
- 131 EU 42519; se även Ehrenberg, Allmogen, s. 10.
- 132 Ex. LUFM 14468:1, 14477:1, 15795:8.
- 133 LUFM 11388:6, 11404:10, 15795:4, 5, 13804:9.
- 134 LUFM 482:210. Jfr Ehrenberg, a.a., s. 10.
- 135 Övraby bys skifteshandl., Övraby sn., I, KDL.
- 136 Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, A II:1, LLA.
- 137 Brevväxling mellan prof. S. Svensson och fadern, Lars Svensson, ägare till Hagestad nr 11, Löderups sn, I, 1940-talet. (Tillhör S. Svensson.)
- 138 LUFM 15795:6, 12100:4.
- 139 LUFM 15795:6, 12064:4.
- 140 Gårdsarkivet, LUF, Gårdlösa nr 2, Smedstorps sn, I; även LUFM 15795:4.
- 141 Gustafsson, Undersökningar av vägg- och byggnadskonstruktioner, s. 144.
- 142 Gårdsarkivet, LUF.
- 143 Forsby, Finrummet, s. 47. Denna lic.-avhandling behandlar finrummet på Söderslätt. Jfr även von Schoultz, Till finrummets historia, Wigström, Allmogeseder, s. 12 f. samt även Forsby, Väggmålningar på Söderslätt.
- 144 Enl. uppgift från professor S. Svensson, 1973, se äv. LUFM 15795:3.
- 145 LUFM 15795:8, 9.
- 146 Gårdsarkivet, LUF; även DAL.

Kap V

- 1 HI 1724:II:50, suppl. I, KrA.
- 2 HI 1724:II:57, suppl. I, KrA.
- 3 Tjustorps bys skifteshandl., Smedstorps sn, I, KDL.
- 4 Rörums bys skifteshandl., Rörums sn, A, KDL.
- 5 Gårdsarkivet, LUF.
- 6 Skansens hus och gårdar, s. 79.
- 7 Gårdsarkivet, LUF.
- 8 Gårdsarkivet, LUF.
- 9 Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, A II:1, LLA.
- 10 Gårdsarkivet, LUF (1970—72).
- 11 HI 1724:II:58, suppl. I, KrA.
- 12 Åberg, Kullagårdar, s. 10.
- 13 Forsby, Finrummet, s. 3 ff.
- 14 Sandklef, Hallandsgårdar, s. 108 ff.
- 15 Svensson, Hur den nya tiden kom till Frostabygden, s. 126 ff; uppmätning i Gårdsarkivet, LUF.
- 16 Erixon, Den blekingska lantbefolkningens byggnadskultur, s. 61 ff, 110 ff.
- 17 Gårdsarkivet, LUF.
- 18 Gårdsarkivet, LUF (1970—72).
- 19 Gårdsarkivet, LUF (1970—72).
- 20 Gårdsarkivet, LUF; även Gustafsson, Undersökningar av vägg- och byggnadskonstruktioner, s. 144.
- 21 Erixon, Svensk byggnadskultur, s. 522 ff.
- 22 Gårdsarkivet, LUF (1970—72).
- 23 Gårdsarkivet, LUF.
- 24 Forsby, Finrummet, s. 19 ff; se även Wigström, Allmogeseder, s. 1 ff. och Ingers, Burlövs kommun, s. 311.
- 25 Åberg, Kullagårdar, s. 11 ff. (Planlösning s. 13).
- 26 Ett par exempel finns: Hedeberga nr 12 (Fig. 48), Gårdlösa nr 3, Smedstorps sn, I, KU och Hagestad nr 7, Löderups sn, I, Gårdsarkivet, LUF.
- 27 Forsby, a.a. s. 29; Åberg, a.a. s. 20.
- 28 Örups godsarkiv A II:3, LLA. Detta kan jämföras med två mensalhemman,

- Löderup nr 21 och gatehuset nr 10 i Hörup, Löderups resp. Hörups sn, I. Det förstnämnda innehöll 1739 i den norra längan, som var ett 5-golvshus: stuga, förstuga m. kök, 2 kammare, högolov och fårhus; det andra var år 1789 9 binnigar långt och från väster inrett till: kammare, stuga, förstuga med spis, skorsten, bakugn, källare, stall och fähus. Löderups kyrkoarkiv O II:1 resp. Hörups kyrkoarkiv O II:1, LLA.
- 29 Hanssen, Österlen, s. 31 ff.
- 30 Glimminge bys skifteshandl., Bollshögs sn, J, KDL.
- 31 Lunnarps bys skifteshandl., Kverrestads sn, I, KDL.
- 32 Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, A II:1.
- 33 d:o.
- 34 CHR.
- 35 d:o.
- 36 d:o.
- 37 Gårdsarkivet, LUF.
- 38 CHR.
- 39 d:o.
- 40 Gårdsarkivet, LUF.
- 41 Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, H 1 b:1, 1839—43, 1866—70, LLA.
- 42 Ex. Hagestad nr 35, Löderups sn, I; Valleberga nr 17; Fröslöv nr 12, Valleberga sn, I, Gårdsarkivet, LUF (1970—72).
- 43 Borrby kyrkoarkiv, O II:1, LLA.
- 44 Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, F VI a:1 resp. A II:1, LLA.
- 45 Borrby kyrkoarkiv, O II:1, LLA.
- 46 Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, A II:1, resp. F VI a:1, LLA.
- 47 Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, A II:1, LLA.
- 48 d:o.
- 49 Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, F VI a:1, LLA.
- 50 HI 1823:II:33, KrA.
- 51 HI 1836:33, KrA.
- 52 HI 1835:130, KrA.
- 53 Erixon, Svensk byggnadskultur, s. 495. Se även Cornell, Den svenska konstens historia s. 242 f, 282 f.
- 54 Bengtsson, Skottbergiska gården, s. 29 ff.
- 55 Wijnblad, Ritningar, plan XXXV.
- 56 Stadsarkitektkontoret, Ystad (Kvarter Johan 16, Trädgårdsgatan 22).
- 57 Rehnberg, Statare, s. 169 ff.
- 58 Forsby, Finrummet, s. 25 f.
- 59 HI 1823:I:93, HI 1871:92, KrA. Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, A II:1, LLA.
- 60 Gårdsarkivet, LUF, beskrivning på Mellby nr 5, S. Mellby sn, A, och "Agdelund", Kivik.
- 61 Borres bygd, s. 135 ff.
- 62 En vandring genom Kulturhistoriska museet, s. 24.
- 63 Förteckningen finns hos fröknarna Göransson, Smedstorp. Kopia i Gårdsarkivet, LUF. Upplysningar genom intendent G. Åberg, Österlens museum, Simrishamn. Planlösning på Gårdlösa nr 2 och 4, Gårdsarkivet, LUF, liksom beskrivning på de övriga.
- 64 KU, Prästgårdsinventeringen.
- 65 Gårdsarkivet, LUF.
- 66 Schwerin, Skånska herrgårdar, s. 288 ff.
- 67 af Klercker, Officersboställen, s. 48.
- 68 Gårdsarkivet, LUF.
- 69 Löfvenskiöld, Landtmannabyggnader IX, s. 41.
- 70 Grandien, Från latinskald, s. 157. Se även Stjernswärd, Nygotik.
- 71 Kulturnämnden, Ystad, Inventering av stadskvarteren.

Kap VI

- 1 Lundberg, Svensk bostad, s. 238 ff; Stavenow-Hidemark, Villabebyggelse, s. 30.
- 2 Dahl, Storskiftets och enskiftets genomförande, s. 86 ff.
- 3 Enl. lantmåterihandlingar i arkiven i lantmåterikontoren i Kristianstad och Malmö.
- 4 Bygger på Sommarin, Ur skånska jordbrukets historia, s. 39 ff.
- 5 Gislövs bys skifteshandl., Ö. Nöbbelövs sn, J, KDL.
- 6 Åkarp's bys skifteshandl., S. Mellby sn, A, KDL.
- 7 Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, H 1 b:1, 1839—43, LLA.
- 8 Centerwall, Wälmente råd, s. 35 ff.
- 9 Hagestads bys skifteshandl., Löderups sn, I, MÖL.
- 10 Kristianstads läns Hushållningssällskaps arkiv handl. 1835—36.
- 11 Gårdsarkivet, LUF (1970—72).
- 12 Lantmåterikontoret, Stockholm, K 15:11, Brösarps sn, A.
- 13 Rörums bys skifteshandl., Rörums sn, A, KDL.
- 14 Bygger på Sommarin, Ur skånska jordbrukets historia.
- 15 Kronofogden i Ingelstads och Järrestads fögderi, H 1 b:1, 1885—90, LLA.
- 16 Gårdsarkivet, LUF, Beskrivning till Hagestad nr 24, Löderup sn, I.
- 17 Borres bygd, s. 99 ff.
- 18 LUFM 12064:1.
- 19 LUFM 12065:2, 3, 17.
- 20 Sommarin, a.a. s. 114 ff.
- 21 Sommarin, Det skånska jordbruket, s. 129.
- 22 Enl. samtal med bankdirektören, 1972. Se även Hasslöf, Maritimt näringsliv, s. 108.
- 23 Svensson, Bygd och yttervärld; dens., Nyhetsspridare; Ek, Nybildning och tradition; dens., Fiktionser.
- 24 Lönnqvist, Dräkt, s. 337.
- 25 Rörums bys skifteshandl., Rörums sn, A, KDL.
- 26 LUFM 13801:1 f. Jfr även EU 9465, som uppger att den första spisen i Gårdlösa inköptes av en kvinna, som bedrev handel; se äv. Handl. 7 s. 16 § 3.
- 27 Carlsson, Bonde, s. 99, Ek, Fiktionser s. 3.
- 28 Relationerna husbondfolk-tjänstefolk var i regel goda, även om uppteckningsmaterialet tyder på att förhållandet var mera familjärt i norra delen av Skåne än i den södra. Se Bringéus, Mat och måltid, s. 64; även LUFM 14457, 13986, 12100.
- 29 Svensson, Det borgerliga som ideal.

Kap VII

- 1 Bygger på Hanssen, Österlen.
- 2 Svensson, Hur den nya tiden kom s. 126 f. Citatet är ur en handl. till kronofogderapport för Frosta och Färs fögderi från 1850-talet.

Skrifter från Folklivsarkivet i Lund

(CWK Glerup i distribution):

1. John Pape, *Kloka flickan från Vallåkra*. Lund 1949. 176 sid.
2. Johan Pettersson, *Kupolbyggnader med falska valv*. Engl. summary. Lund 1954. 56 sid.
3. Norden och kontinenten. *Föredrag och diskussioner vid Trettonde nord. folklivs- och folkminnesforskarmötet i Lund 1957*. Deutsches Ref. Lund 1958. 208 sid.
4. Karl Mattisson, *Det sydsvenska halmtaket*. Deutsches Ref. Lund 1961. 179 sid.
5. Axel Hörnlén, *Knyppling och knypplerskor i södra delen av Ingelstads härad*. Deutsches Ref. Lund 1962. 136 sid.
6. Nils-Arvid Bringéus, *Brännodling. En historisk-etnologisk undersökning*. Engl. summary. Lund 1963. 183 sid.
7. Viktor Åkerman, *Minnen och anteckningar från Gärdslövs och Önnarps pastorat*. Deutsches Ref. Lund 1965. 153 sid.
8. Selma Frode Kristensen, *Vid brunnen. En kulturbild från sekelskiftet*. Deutsches Ref. Lund 1966. 127 sid.
9. Artur Larsson, *Hur annorlunda då. Minnen från ett samhälle på Söderslätt*. Deutsches Ref. Lund 1967. 103 sid.
10. Gabrielle Jeansson och Inga Kindblom, *Kring livets högtider i Örkel-ljunga församling*. Engl. summary. Lund 1968. 95 sid.
11. Sven B. Ek, *Nöden i Lund. En etnologisk stadsstudie*. Engl. summary. Lund 1971. 240 sid.
12. Gabrielle Jeansson och Renée Valeri, *Viken, äldre bebyggelse och miljö*. Engl. summary. Lund 1972. 95 sid.
13. Anders Gustavsson, *Kyrktagningsleden i Sverige*. Deutsches Ref. Lund 1972. 338 sid.
14. Ernst Walerius, *Pottemakare Krukmakare Kakelugnsmakare i Falkenberg*. Deutsches Ref. Lund 1973. 185 sid.
15. Monika Minnhagen, *Bondens bostad. En studie rörande bonings-längans form, funktion och förändring i sydöstra Skåne*. Deutsches Ref. Lund 1973. 161 sid.

Byggnadsskicket på Österlen har in i våra dagar bevarat sin särprägel. De fyrlängade bondgårdarna med sin korsvirkestimra vittnar om åldriga byggnadstraditioner, som utformats både genom anpassning till lokala förhållanden och genom påverkan utifrån. I detta arbete, som är baserat såväl på arkivmaterial som fältstudier beskrives boningslängans form, funktion och förändring på Österlen under 200 år. Boken är illustrerad med ett stort antal ritningar och fotografier.

